

Стефан Цанев

**СПАСЕТЕ
НАШИТЕ
ДУШИ!**

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

ИЗДАНИЕТО Е ОДОБРЕНО
И ПРЕПОРЪЧАНО ОТ МОН

СТЕФАН ЦАНЕВ

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

СТИХОВЕ
ЕСЕТА
ДРАМИ

Поредицата „Българска класика“
е под общата редакция
на ИВАН ГРАНИТСКИ
и ПАНКО АНЧЕВ

Издателство
• ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ •
София, 2009

*Любезни
читателю,
ти държиш в ръцете си
от стотте номерирани
броя на всеки том от
уникалната поредица*

• БЪЛГАРСКА КЛАСИКА •

*На корицата: „Фанфари“ и „Диалог“
от Димитър Киров*

© Стефан Цанев, автор, 2009
© Димитър Киров, Георги Божилов-Слона, рисунки, 2009
© Петър Добрев, художествено оформление, 2009
© Издателство „Захарий Стоянов“, 2009
ISBN 978-954-09-0454-2

СТИХОВЕ

ЗАЩИТА НА СВОБОДНИЯ СТИХ

Отричането на класическия или на свободния стих е безсмислено. Те се самодоказват. Един поет в увлечението си против свободния стих стигна до там, че доказваше разумността на четиристишието с удобствата на четирикракия креват и четирирогата вилица. Тази креватна логика едва ли заслужава да бъде оборвана сериозно.

Затова аз няма да защитавам свободния стих от неговите противници, а от някои негови привърженици.

Когато се говори за свободния стих, обикновено хвалят или отричат негови външни белези – отсъствието на ритъм, метрика и рими. Това създава илюзията, че да се пише така е лесно и модерно.

Но свободният стих не е модерен, а **естествен**. Негови отделни елементи са съществували в различна степен и различен вид от гревна Гърция до наши времена. Ние не сме негови откриватели.

Свободният стих никак не е лесен, защото изхвърлянето на външните поетически средства изисква компенсирането им с по-силна вътрешна поетичност.

Защо гоиде един момент, когато се отказахме от класическия стих и разбойнически ли се отказахме?

Старата поезия търсеше път към човека откъм неговата слаба страна – чувствителността. Развълнувай човека и той ще се замисли! – така бих формулирал условно нейната тактика.

Ние избрахме обратния път – да въздействаме на хората с мисли на мислите им. Накарай човека да се замисли и той ще се развълнува, ако е нужно! Това е тъй наречената **интелектуалност** – термин, станал твърде подозрителен. Този път на въздействие е поне равностоеен, ако не по-правилен днес, защото съвременните хора са повече мислещи, отколкото изживяващи и ние сме длъжни да се съобразяваме с това, ако е така.

Опоетизирването на нещата звучи вече фалшиво в поезията, както и в човешките отношения. Днес влюбените разкриват чувствата си не както преди 30 години. Някогашните „силни изживявания“ и изповеди днес звучат пошло. Старите любовни писмовници днес се ползват с успеха на хумористична литература. Това не значи, че хората сега се обичат по-малко. Не, те просто се връщат към една по-естествена, неукрасена изява на чувствата и мислите си. Това се отнася не само до любовта, но и до политическото мислене. Това говори за една увереност, която няма нужда от патетична изява, от екзалтирано самоубеждаване.

Всяко преувеличение вече буги съмнение, показният патос – смях. Необходима е **депоетизация**, за да се смъкнат от понятията деветте фусту на лицемерието и да се покаже тяхната гола, естествена – истинска поетичност.

Приближаването към естественото ни принужда да се откажем от класическия ритъм там, където ни пречеше, където превръщаше в мелодия онова, което искаме да бъде задъхване, вик, плесница. Ние потърсихме **аритмиката** като гразнител, като антиприспивателно. Защото често класическия ритъм действа като монотонното тракане на влак, което те приспива и ти пропускаш гарата, за

която пътуваш. Ние търсим в ритъма повече гари, повече събуждания, повече връщания към реалното, дори ако то е неприятно. Ритъмът вече става съдържание.

Ритъмът става съдържание и затова, че отразява нервната същност на времето ни. Но въпросът не е само в ритъма.

Свободният стих не значи само освобождаване от класическите норми на стихосложение, а от останелите изразни средства на старата поетика – от фалша на споменатата опоемизация, от безпощадната употреба на епитети, от статичната поза на лиричния герой, от приоритета на описанията.

Време е поезията да престане да се занимава с живопис.

Свободният стих се стреми да **осмисли** всяко явление, всяко чувство. Красотата ни интересува не само като естетическа категория, а преди всичко като оръжие, асоциация, като мисъл. Разликата тук е като разликата в отношението на туристите и хайдутите към Балкана. За туристите планината е обект на наслаждение и отгук, а за хайдутите – среда на действие, свобода.

Нека ни обвиняват в аскетизъм, но ние не считаме поезията за наслаждение. Затова нашият свободен стих е **лишен от украшения**. Даже от рими – тези рицарски шпаги, заветвани от средновековието. В свободния стих няма време да ви убеждавам, че съм развълнуван, гневен или спокоен – аз ви го съобщавам чрез ритъма. Аз ще направя ритъма си спънат, ако искам да се препънете и вие, за да прочетете някоя фраза два пъти. Готов съм да употребявам шаблони, ако целта ми е да ви ядосам с тях. Фрапиращите образи ни служат за реклама – за да си купят гражданите мислите, скрити зад витрините на образите.

Но свободният стих стана мода. Неговата мнима леснота привлича злоупотребители. Явяват се хора, които се опитват да свирят симфонии, без да са научили гамите на класическото стихосложение. Аз не бих им обърнал внимание, ако не погодих, че тези стихове се използват като провокация спрямо поетите, които търсят в свободния стих не мощни експлозии.

Свободният стих е откровен и пряк до голотата, но това не е голотата поради бедност. Свободният стих предпочита мисленето, но не измислянето. Депоемизацията не означава липса на поезия.

Свободният стих не се отказва разбойнически от класическия стих. Той е **свободен от догми**. Той обединява всички годни поетически средства, както театърът на Брехт обединява всички изразни средства на театъра и другите изкуства.

Ние ще употребяваме класически ритъм – там, където е нужно. Рими – където е необходимо. Четиристишия – ако трябва. Проза – ако се налага. Математически формули – защо не? Но всичко това – подчинено на една **нова поетика**, на едно ново виждане, на една нова динамичност, нова интонация, нова позиция – ново отношение към света: отношение на съвременници към съвременността, отношение на участници, а не на летописци.

1962

МОЛИТВА

Над нивите безшумно пада зрача.
Заглъхва всичко. Сам съм. И тревите.
Аз идвам тука тайно да изплача
гнева и болката си, и лъжите.
Наивен бях. И вярвах много.
На всеки срещнат вярвах. Нищо.
Обичах ги. И лъжеха ме много.
И много ми е болно. Нищо.

Земя, ти имаш хляб и гроб за всички.
Към всички си еднакво мила:
треви и хора, зверове и птици...
Земя, гари ме с твоята сила –
да мога да обичам всички хора,
да вдъхна чест на подлещите,
герои от еснафите да сторя
и скромни люде – от глупците.
Земя, гари ме с малко сила –
да мога да повалям всеки,
забравил, че е сукал твое мляко
и е дошъл по твоите пътеки...

Заглъхва всичко. Сам съм. И под мене
земята тръпне черна, топла, гола.
Аз вслушвам се в спокойното ѝ дишане.
И падам на колени.
И се моля.

Земя, ти имаш хляб и гроб за всички.

1956

ЗВЕЗДИТЕ НЕ ИЗГРЯХА
тази нощ –
сигурно са се запили
в някоя небесна кръчма.

1957

ДИВАШКИ СЪН

Сънувах, че съм вожг
на някакво дивашко племе.
И тъй като не бях дивак –
четири разчекнати тигрици
ми даваха уроци по реване.
Това не беше лесен труд
и аз ядях неимоверно много.

Когато вече можех да рева
достатъчно авторитетно –
установих,
че племето ми мре от глад.
(Нали ядях неимоверно много.)

Не мислих дълго –
обях война
на съседното дивашко племе.

Племената се строуха
едно
срещу друго –
на петнайсет разкрача
и внезапно всички закрещяха:
– Нека да се бият вождовете!

Събудих се, крещейки сам:
– Нека да се бият вождовете!

1961

ПИНГВИНИ

На изкуствения снежен бряг
са се струпали
любопитните посетители
и наблюдават пингвините,
а пингвините
наблюдават посетителите.

Внезапно
една гомакия прави откритие:
– Пингвините приличат на нас!

Пингвините кимат съчувствено:
– А някога бяхме
птици...

1961

ОТРАЖЕНИЯ

*А аз очаквах, о мъже атиняни, че вие
ще се оправдавате!*

ИЗ АПОЛОГИЯТА НА СОКРАТ

Предавам се! Загубих сили...
И влизам – победен и тих –
във четвъртитите килии
на кла-си-ческия стих.

И ето – примирен и примерен –
за нечие оскъдно тържество
аз търся точни сочни рими,
макар да нискам:
– За какво?

Читателят забравя римите,
обърква ямба със хорей,
обърква мойто с твойто име,
кой – мъртъв е
и кой – живей...

А не по-зле от вас аз мога
да грънкам рими,
срички да броя,
въпросите на своята тревога
в редици
(в колко, моля?)
да строя;

да пея за шурци и за светулки,
да подражавам на кавал,
да спя до привечер от скука
и да твърдя, че не съм спал

от безпокойство за онези,
които много малко спят
и не говорят за поезия,
защото я творят.

*

По дяволите вашите рими!
По дяволите ритъма
и сричките!
Нима броите своите целувки,
за да пресметнете на любовта си силата?
Нима със лъснати обувки
отивали са на разстрел
и на бесило?

*

Минават дните като облаци.
Не винаги от тях вали.
Не винаги пониква нещо
в душите
и в главите ни.

Но идва неочакван час на разпит
и всеки сам си е палач.
Изправяш се
на дните пред мълчаливата стена,
изкъртена от изстрелите на въпросите.
(Един поет се е превърнал вече
в цветя и фосфор...)

Живея ли?
– Разбира се – отвърща Дарвин.
Живея ли?
– Не знам – усмихва се Сократ.
Живея ли?
– Надо жито! – вика Маяковски
и стреля във сърцето си,
за да докаже
своето безсмъртие.

И дните се превръщат във секунди.
Крадем от нощите.
Парите не достигат за цигари
и кафета.
Сърцата ни започват да изгарят
и да изстиват –
като планети.

*

Дори да се превърна в скитник
и да остана без другари –
ще спя във парка със Уитмън,
с тревите му ще разговарям.
По корените ще се покатеря
до черната утроба на земята,
ще стана Тайната вечеря
на семената...

И сутринта, нечакан, ще изригна
категоричен –
като изгрев!

В прозорците на вашето самочувствие
ще хвърля
неримувани павета.
Ако това не ви събуди,
ще викна:
– Хей, станете!
Раздават без пари
апартаменти,
коли
и телевизори...

И хиляди раирани пижами
ще плиснат
като наводнение
по улиците на града.

И някой луг,
изплашен
от тази пижамена стихия,
ще кресне:
– Пазете се!
Затворниците се завръщат във Бастилията!

*

Хей, червеи във вратовръзки –
напред!
Виш прогресивно затлъстявате.
Вратите, през които влизате,
са тесни
за излизане.
Няма връщане!
Затуй – напред!
И викайте за всеки случай:
– Да живее комунизма!
Напреееед...

Искате ли – да стана
ваш
антипоет?

*

И тези стихове четете
в бръснарници
и тоалети!
Достатъчно ми е да ви ядосам,
да наруша геометричната устойчивост
на вградените ви мозъци,
да ви внуша една идея,
достойна
да се умре
за нея!

*

Александра II,
стига гледа
със завист
златните шлемове на Александър Невски.
Слез от коня!
Дай ми поводите –
отминаващите
да гогоня!

Забивам шпори
в бронзовите хълбоци
на историята
и зова:

– Паметници, с-в-о-б-о-д-н-о!
 Слезте от пиедесталите!
 Нима за покой
 сте мечтали?

В строя!

*

Аз чувал съм ви неведнъж да казвате,
 че ние сме нещастно поколение,
 лишено от романтика и минало,
 от спомени и от стремления –
 ортодоксално поколение,
 без подвизи
 и без падения!

Подвиг е да се умре
 за една идея –
 миг
 и мигът е вечност...

Но двоен подвиг е
 да живееш
 в името на нейната далечност,
 да я носиш като кръст
 през хълмовете на десетилетията
 и да изгаряш всекидневно – като Хус –
 на клада
 от завети.

Но трябва воля –
 страшна воля трябва
 в този век,
 за да не паднеш в канавката край пътя стръмен,
 където падна не един поет.
 И трябва честност –
 да не седнеш под сянката на някое гърво
 и преждевременно да честваш
 своето
 фалшиво
 тържество!

*

Понякога на човек му се иска
да легне по гръб,
да брои звездите
и да помечтае за бъдещето:

„О, време,
когато ще бъдат кървави
само залезите и розите,
когато хората ще станат мъгри
и добри –
като в некролозите...“

Станете!
Кракът е сложен в тревожното стреме.
Тръгвайте бързо – нямаме време!
Пътят назад е отрязан.
Който спре –
ще бъде прегазен!
Ще бъде прегазен!

Станете!
Още ехтят из тунелите
виковете
на разстреляните:
– Здравей, бъдеще!
Умиращите за теб те поздравяват!

*

Минават дните като облаци...

Живея ли?
– Разбира се – отвърща Дарвин.
Живея ли?
– Не знам – усмихва се Сократ.
Живея ли?
– Наго житъ! – вика Маяковски
и ми предлага своето оръжие –
да проверя
дали
живея.

1962

БАЛАДА ЗА ТАЛАНТИТЕ

„Света Анна“ –
катедралата в град Вилнюс край Балтийско море –
най-хубавата!

На камбанарията вечно зее един отворен прозорец,
през който камбанния звън
скача
сам
на площада,
за да не го сполети следната участ:

Всички бяха във възторг.
Оставаше само да позлатят кръстовете
и да окачат камбаните –
когато гойде синът на майстора
и каза
за всеобщо удивление:
– Колко грозна катедрала!

И той разруши катедралата на баща си
и построи нова.

Всички бяха във възторг.
Оставаше само да позлатят кръстовете
и да окачат камбаните –
когато гойде бащата,
изкачи се на камбанарията
заедно със своя син
и каза
за всеобщо удивление:
– Да, моята катедрала беше много хубава,
но твоята е много по-хубава!

Ако легендата свършваше готук –
щеше да бъде много мило...
Но с риск за живота си
аз ще разкажа истинския край.
Бяхме стигнали готам,
където бащата каза:
– Да, моята катедрала беше много хубава,
но твоята е много по-хубава!

И той блъсна сина си
през прозореца на камбанарията.

ДВИЖЕНИЕ КЪМ АБСОЛЮТНОТО ИЛИ ТОСТ ЗА НОВАТА 2000 ГОДИНА

28

СТЕФАН ЦАНЕВ

Не се плашете
от гулата на трите нули –
вие,
които ще започнете да броите от единица.

Надявам се,
че още ще има хора на Земята,
които ще разказват легенди за отпътувалите
към други светове.
Нощта ще бъде същата.
Никой няма да забележи,
че съзвездията са изменили своята форма.
По традиция
Полярната звезда ще означава посоката север. Аз
ще бъда шестдесет и няколко годишен
(ако изобщо бъда,
ако бъда аз...)
Старците ще се мъчат да обяснят устройството
на онези неща,
с които са стреляли срещу своите нови години
(с които са правили
и други работи).
Потомци, радвайте се на своето невежество!
Нашите мечти за благоденствие
ще ви учудят със своята елементарност.
Нашето класово изкуство
за вас ще бъде странно и временно явление.

29

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

О,
ако знаете колко лесно беше да се пише
против капитализма,
против еснафството,
против предателството –
и колко лесно се умираше от тях!

Ако страдате от археологомания –
сред другите изкопаеми
ще ви учуди
гжаза.
Във веселите му крясъци
ще откриете трънките на нашия планетен страх.
Не четете Фройд,
не вярвайте на Ницше –
гжазът беше нашето весело пътуване
към нищото...

Надявам се,
че още ще има хора на Земята
или поне легенди
за отпътувалите към други светове.
Ще се правят открития.
Ще се откриват заблуди.
Ще се блуждае сред открития.

Но ще се приближаваме към абсолютното,
което може би ще се окаже просто
като точка
от пресичането на две прави.

А жадните за власт хомункулуси
ще се провъзгласяват за богове
на изостанали планети.
В Космоса ще се повтарят познати земни истории...
Хората и предметите ще се стремят към
устойчивост,
създавайки впечатление,
че движението е форма на покой.

Най-устойчива е кръглата форма,
но тя е следствие на въртене около себе си.
Излезте
от кръговете
на своите
планети!
Запазете наследствения магнетизъм на хемоглобина
и мозъчните клетки
към други хора
и към други звезди.
Докажете крайността на Вселената.
Опробергайте Айнщайн.

Превърнете симфонии на Бетховен в етюди
за начинаещи.
Лишете гумата р а к от второто ѝ значение.
Намерете петата посока на света.

Само
не се стремете към безсмъртие.
Не завиждайте на камъните.
Нека вечно да изгаряме като звезди с надеждата,
че лъч от нас
ще разкъса завесата на космическия мрак.
Светлината
винаги ще бъде следствие на изгаряне.

Надявам се,
че още ще има хора на Земята...

1962

ИСТИНСКАТА СМЪРТ

Ако умра след дълго боледуване –
не вярвайте,
че съм умрял от рак или туберкулоза.
Червената армия на моята кръв
е добре обучена.

Ако умра внезапно –
не вярвайте,
че съм се самоубил.
Аз съм достатъчно страхлив и разумен.

Но ако все пак умра...

Не търсете куршуми в черепа ми.
Не търсете нож в корема ми.
Не търсете цианкалий в кръвта ми.

Обърнете внимание на коленете ми.
Ако откриете белези от пълзене –
това е моята смърт!

1962

ЕДИН СЛЕПЕЦ ВЪРВИ ПО УЛИЦАТА
и си подсвирква весело.
Един слепец върви до мене,
върви,
не иска
и не жали.
Той вижда само с пръстите си
и не протяга никога ръка
към невидяното
и към далечното...

Слепци, слепци вървят по улицата
и си подсвиркват весело.

1962

ВЕРУЮ

Всеки ден
трябва да се изживява
като последен.

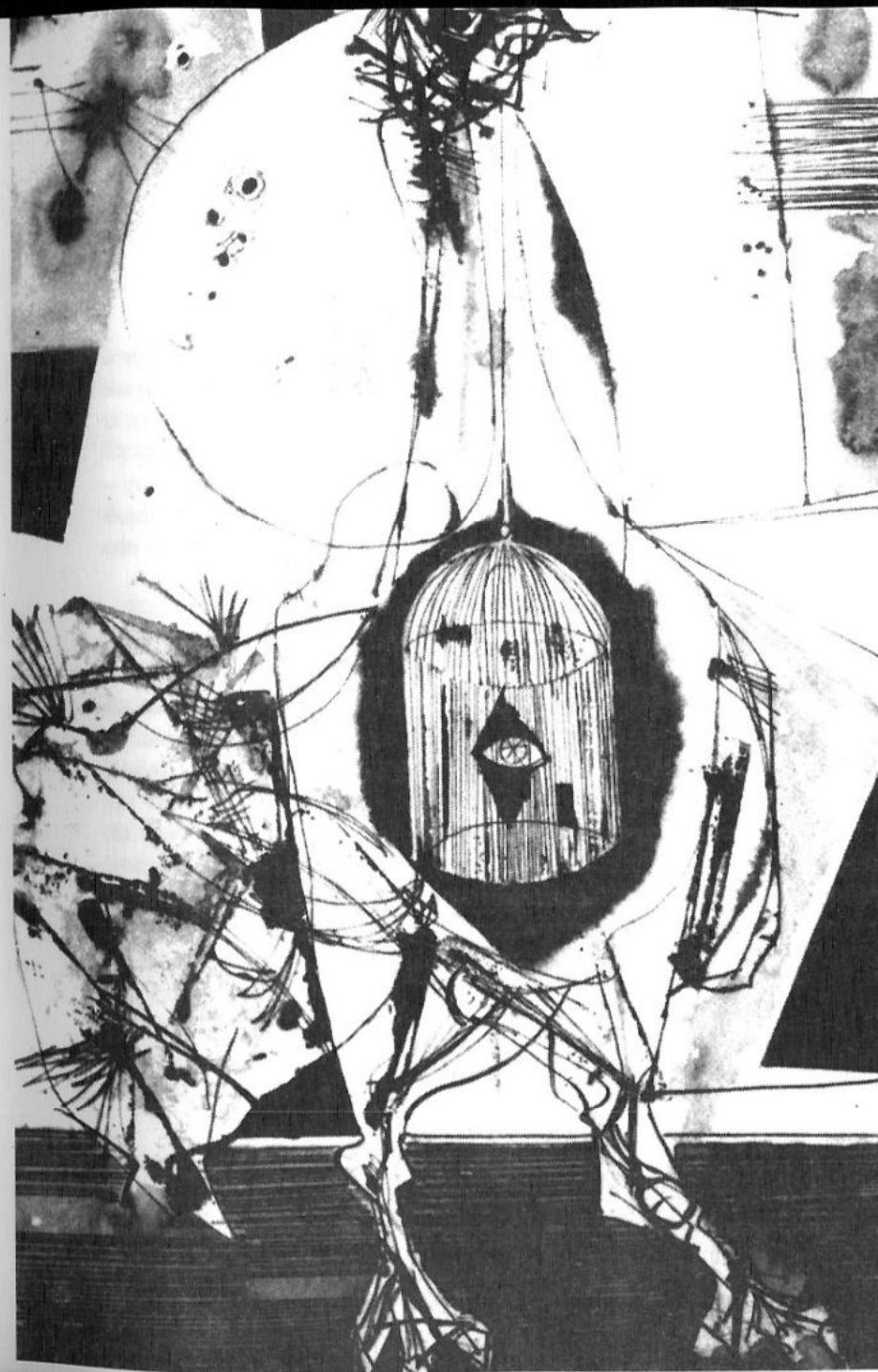
Все едно си осъден на смърт –
утре в пет те разстрелват.
Имаш
двадесет и четири часа на разположение.
Какво ще направиш с тях?

Безделниците ще поискат вино.
Глупаците – жени.
Някой ще напише едно стихотворение.
Страхливците ще поискат всичко!

Най-силните
ще бъдат удивително скромни.
Селянинът ще поиска да засее
два декара жито.
Майката ще иска да роди.
Работникът ще изкове
последния си тежък чук.

Това е всичко.
И няма по-велико от това –
в последния си час да сътвориш
нещо за другите.

1962

КЛАС ОТ АНГЕЛИ

Учителят написа върху черната гърска задачите,
каза: – Решавайте! –
и излезе.

Странен учител...

– А сега – каза после мой – нека
всеки да си признае
от кого е преписал!

– Но, учителю! – запротестирах аз,
защото бях един от първите.

– Слушайте! – каза строго учителят. – Аз
ви дадох пълна свобода
и вие сте длъжни да станете достойни за нея!
Знам,
на човек е свойствен стремежа към лъжа.
Аз искам да направя от вас
честни хора.
Признайте истината!

– Признавам – излъгах аз
от страх да не стана нечестен.

– Тройка – каза учителят. – Ако
беше си признал веднага,
щях да ти пиша отличен...

И това се повтаряше винаги
заедно със сентенцията:
„На човек е свойствен стремежа към лъжа!“

Ний започнахме да се пречистваме.
Ний започнахме да не преписваме.
Повече не казвахме истината.
Истината звучеше като оправдание.
Истината не беше вече истина.
Затова измисляхме
лъжливи
признания...

Най-после станахме клас от ангели!
Ангели
във всяко отношение:
повече изобщо не решавахме задачите,
пеехме като на манифестация,
а когато дойгеше учителят,
ставахме на крака
и викахме:
– Ний всички преписахме!
– Ний всички сме мошеници!
– Ний всички сме изменници!

Учителят беше доволен.
Учителят се усмихваше.
И пишеше
в празните ни тетрадки
отличен
за честност.

1963

СТРАННО

40

СТЕФАН ЦАНЕВ

Ах, случи се нещо ужасно!
Пог покрива на съседния дом се засели
една непозната птица.
Може би беше лястовица или врабче –
никой не обърна внимание на това в началото,
а после
нямаше значение.

Птицата носеше сламки, пера и кал
и градеше гнездото си, пеейки
с голям ентузиазъм.
Никой не обърна внимание на това в началото,
а после
нямаше значение.

Една сутрин птицата донесе някаква връв.
Или конец.
И зазидва единия край в гнездото си.
Никой не обърна внимание на това в началото,
а после
(в десет)
нямаше значение.

В десет
птицата се обеси!

41

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

Крилата и дълго се съпротивляваха.
Съседите дълго наблюдаваха.
И очакваха нещо да се случи.
А птицата умираше мълчаливо и мъжествено.

Кой направи примката?
Кой направи примката?
Странно,
че никой не обърна внимание на това в началото.
Страшно
беше после значението!

Мъжете не пускаха бременните си жени до прозорците.
Майките затваряха децата си в кухните.
Бабите търсеха библиите,
забутани някъде под одежда или сред другите книги.

А обесената птица се полюшваше на вятъра –
като махало на часовник.
И движението на времето стана осезателно.

И си мисля, мисля, мисля, мисля:
на земята става нещо неестествено –
щом и птиците
започнаха да се самообесват!

1963

РЕПЕТИЦИЯ ЗА ПАРАД

42

СТЕФАН ЦАНЕВ

Раз! Два! Три! Проба... Раз! Два! Три! Проба... Раз!

В пустия площад
на бронирана машина
влита
Ленин!

Командващият ентусиазма
му прави строги забележки:
– Размахвай ръката по-енергично!
– Погледът по-устремен!
– Устата, не забравяй да отваряш устата! Така...
– Включвайте магнетофона!

Начали!

(Товарищ Ленин, так ли вы начали
в 17-ом году?)

И отвсякъде,
от всички страни,
от всички улици

нахлуват
гримирани красноармейци,
гримирани партизани
и обикновени граждани, обаче приличащи на
гримирани...

и всички бягат към центъра,

43

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

и всички размахват юмруци
пред празната трибуна на Мавзолея,
поздравявайки
въображаемото правителство...

– Върнете се! Лошо! Няма ентусиазъм! –
вика командващият ентусиазма.

И
революционните
армии
покорно
се
връщат
назад
с отпуснати юмруци...

Командващият ентусиазма е в отчаяние:

– Ах,
по-лесно се правят революции,
отколкото парад!

Раз! Два! Три! Проба... Раз! Два! Три! Проба... Раз! Два!
Раз! Два!
Раз! Два!
Раз! Два!

1963

МАЛКА ПОЕМА ЗА БАРАБАНИТЕ

$E = mc^2$
А. АЙНЩАЙН

1.

Около училището марширува малчуган
и се учи да бие барабан.

Неуверени са още неговите удари.
Но уверени ще бъдат утре.

Той е сам,
той е сам,
сам
след своя барабан.

Но ще настъпи великият миг –
всеки удар ще ражда войник!

И след него ще екнат сърца и крачки...
Накъде ще ги поведеш, барабанчик?

Барабанчик,
накъде
ще ги поведеш?

2.

Аз съм връстник със смъртта на Лорка.
Струните на китарата са скъсани.
И песните издъхват като медузи
в изсхващата кървава локва.

Мълчание.

Мълчание.

От злато са езиците на страхливците –
затова и мълчанието е злато.

– Да живеят гърците, спасили Рим!

Аз размахвам юмруци
и превръщам ковчега на китарата в барабан...

3.

Глашатаят бие барабан
сред мегдана на моето детство
и в паузите изрича
гребни вести.

И бащите ни тръгват без шинели.

Хам, два!

Хам, два!

А шинелите се връщат без бащите ни.

(А-а-а-а-а-а!...)

4.

Около училището марширува малчуган
и се учи да бие барабан.

А след него неуверено, полюшвайки се,
крачи малчуган с дървена пушка.

Хам, два!

Хам...

Ах,
не купувайте на децата играчки-пушки.
Много рано се учат да играят на война.
Твърде рано
се преструват на мъртви!

5.

Барабан!

Барабан!

Барабаните зоват...

Към кладите тръгват Галилеи и Жанни.

(Прометей, те на твоя огън горят!)

Към дансинга тръгват Холидеи и Анки.

Барабан!

Барабан!

Барабаните зоват:

кого – на смърт!

кого – на дансинг!

6.

Убитите тихо лежат под пиедесталите.

Убийците лихо стоят на пиедесталите.

7.

Ний четяхме книжки разни –
всичко в тях се раз-ясняваше
и от всички тези ясности
по-неясно всичко ставаше.

Ний бяхме много уверени.
Ний бяхме много неверни.

Ний устройвахме агитки –
детронирвахме и коронясвахме.
Коронясваха ни.
Детронираха ни.
И накрая стана ясно:

– Барабаните! Барабаните!...
Барабаните са виновни за измамите!

8.

Барабанчико, бий!
Удряй по главите на твърде умните!
Удряй по коремите на твърде ситите!
Удряй по черепите на твърде мъртвите!
Удряй по зъбите на твърде веселите –
като по ксилофон!

Бий!

Барабан! по тъпана на Земяното кълбо!

Вдигай всички след себе си.
Води ги.

Само не забравяй – накъде?

9.

Около училището марширува малчуган
и се учи да бие барабан.

1964

ХАМЛЕТ XX

50

СТЕФАН ЦАНЕВ

Земята е на не знам си колко милиарда години.
Казват, че теглото ѝ се увеличава
от падащи предмети, забавя се движението ѝ. Казват,
че и Луната бавно пада на Земята.
Казват, че приближава пореден ледников период.
Не се учуждам.

Природата ни дава примери на невероятни метафори:
край Хирошима
птиците започнаха да летят под земята,
гребејки с криле пръст вместо въздух.
Рибите излизат от океана
и кацат по клоните на гърветата.
Водните костенурки губят вековния си инстинкт
за ориентация
и плуват отчаяно по пясъчните вълни
на пустините...

За нас това са ужасни неща,
а Земята не им обръща никакво внимание
и продължава да се върти, и продължава да обикаля
около Слънцето, и Слънцето също се върти и също
обикаля около въртящи се кръжащи кръглости...
Слънцето –
провинциална звезда в една провинциална галактика.

51

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

Земята –
зелен електрон, забутан някъде в купчето на тази
галактика.

И ние – хората.
Ний също сме галактики.
Ний също имаме спътници.
Ний също имаме пръсти.
И тези пръсти ловко държат нож.
И тези пръсти ловко натискат спусък.
И в тази минута – когато се целувате или когато
режете хляб, или когато слушате музика, или
когато четете тези стихове –
някъде убиват някого,
някого убиват някъде.

Вий не казвайте, че някой убива някого.
Ний всички убиваме този някого.
Онзи някой
убива всички нас!

Ний всички сме съпричастни в тази игра.
Ний всички сме жертви на тази игра.

И после (ако ние не убием това после) –
цялата човешка история

от Каин
до последния човек, убит от човек,
включително последните двадесет века,
включително двадесетия век –
цялата тази история
ще влезе в предисловието „ВАРВАРСТВО“
на том I...

Вселената се разширява!
Увеличават се скоростите, гръжте се!
Търсете устойчиви предмети:
гървета, стълбове, храсти, треском
(може и обикновена трева) –
гръжте се:

Земното кълбо лети във космоса
като отсечена глава!

1964

БАЛАДА ЗА АВТОПОРТРЕТА

Първо той оформи главата си –
голямо каменно кълбо.
После – ушите си.
После – носа си.
После изгълба очите си
и те се вгледаха внимателно в очите му.
После изгяла врата си, раменете си и т. н...

Всички посетители ахкаха:
– Неповторима е!
– Неповторима е!
Художникът започна да ревнува.
Ревнуваше статуята от себе си.
Ревнуваше себе си от себе си.
И продължи да работи ревностно...

Най-после всичко беше готово.
Той се изправи сам пред себе си.
Тъмно предчувствие го предупреждаваше:
– Спри!
И той не смееше да нанесе последния удар с длетото,
за да освободи краката си
от камъка.

Седем дни той обикаля около себе си,
не смеейки да освободи
краката си от камъка...
Най-после нанесе решителният удар!

Оттук нататък започва балагата.

Статуята разтърси рамене,
за да отърси каменните стъркотини от себе си.
Каменната прическа не ѝ хареса –
затова разтърси главата си.
После пристъпи напред
и започна да се разхожда из стаята,
не обръщайки никакво внимание
на изплашения художник.
Стаята не ѝ хареса.
Погледна през прозореца.
Съобрази кое е врата,
отвори я
и излезе на улицата.
Художникът тръгна след себе си.

Ах,
а оттук нататък започна трагедията!

Статуята беше гола и откровена:
Тя удряше плесници на тези,
които художникът би искал да удари –
но не смееше.

Тя целуваше тези,
които художникът би искал да целуне –
но не смееше.

Тя говореше това,
което художникът би искрил да каже –
но не смееше.

В града настана паника –
хората започнаха да подражават на статуята!
Повече от всички се изплаши художникът.
Той вървеше след себе си,
треперейки.

Най-после настигна статуята
и вдигна ръце пред нея:
– Спри!
Статуята го прегازی.

Художникът умря на място.
 Погребаха го.
 На гроба вместо паметник поставиха
 собствената му статуя.
 За всеки случай
 зациментираха краката ѝ към надгробната плоча.
 Според някои – да не падне.
 Според други – да не избяга...

Вчера чух,
 че отново я срещнали на улицата!

1964

В МУЗЕЯ НА РЕВОЛЮЦИЯТА

Аз отивам на среща с ония –
 станали имена на улици.
 Нахлузвам чехли
 като в джамия
 и влизам в музея на Революцията.

Каква тишина. Какъв рег.
 Какви килими, завеси плюшени...
 Оръдието на поп Андрей
 е лъснато
 като ботуш.
 Една камбана, килната като бомбе
 над изчезнала глава...

Стоя до стената, осъден и блег:
 от амбразуриите на фотографииите

очи като гула

се целят в мен
 и стрелят въпроси:
 – Ти кой си?
 – Какъв си?
 – Защо си?

Аз гојдох да открадна
огъня от вашите братски могили.
Той повече трябва
на живите.

Аз гојдох да разлюлея
тези мълчащи камбани!
Аз съм вик на онези
мъртви барабанчици.

За едни революцията започна рано.
За други –
сега започва.
Едни умират от рани.
Други – от почести.

Аз съм малко недисциплиниран войник,
но стрелям верно. Кълна се:
Ако напиша

нечестен

стих –

ще го увия като примка около врата си!

Не жаля своя сън, не ще пожаля живота си.
Не успокоявам нервите си с бром.
Ненавиждам царедвореца Гьоте –
обожавам
разбойника Вийон!

Надявам се, няма да ме учите сега
на спокойствие и кротост.
Поетът не е слуга –
а меч
на народа си!

1964

КЪСЕН СНЯГ

60

СТЕФАН ЦАНЕВ

Късен сняг, защо гоїде?
Сам знаеш колко напразно е това, няма
да измениш хода на нещата,
пролетта ще гоїде въпреки тебе.
Жалко само
за най-гръзките растения.
Тези, които първи се разлистиха, няма да цъфнат.
Тези, които първи цъфнаха, няма да родят плод.

Но най-страшното е,
че онези,
които ще цъфнат след това и ще родят –
няма да знаят или ще забравят
кой е виновен
и ще кажат с упрек или с презрение
на най-гръзките:
– Защо сте голи?
– Защо сте ялови?

За това си мисля, късен сняг, и ми е тъжно.

1965

61

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

ГРИМЬОРНИТЕ СА МОЯ ИНТЕРИОР.
Гримьорните не гледат към главната улица,
гримьорните гледат към задния двор,
където са кофите с боклук, където
виси пране, или гледат
към сляпата стена на съседната къща.
А тук е началото.

Ето го царя, той не е още цар, той
си лепи брадата, повтаря откъси
от монолога си. Ето го шута,
той не е още шут, той си гримира лицето,
пробва някой жест, по-скоро
начало на жест, на изкривяване...
Ето го подлеца, той не е още подлец.
Ето го героя, той не е още герой.
Това са още нормални хора. Но тук е
началото. Те тръгват

по тъмните коридори, опипом
минават зад кулисите, те знаят
много добре пътя към сцената,
репетирали са много пъти. И ето

вие настръхвате пред страшния цар,
вие се смеете на жалкия шут,
вие се възмущавате от подлеца,
вие се възхищавате от героя. Борбата

е жестока. Те се обичат, мразят се,
борят се против властта или за власт,
лъжат, убиват се. После

отново се връщат
в гримьорните. Свалят маските.
Стискат си ръцете. Кой

не се е върнал? Спасете го! Спасете го!

1965

СЕЗОНЪТ НА ИЛЮЗИИТЕ СВЪРШИ.
Пъпките забравиха кога станаха цветове.
От цветовете няма да излязат
пъпешци, нито птици, нито цигулки.
Формите на плода станаха категорични:
ябълки като ябълки,
всичко е ясно –
повече не може да се фантазира.
Ябълките узряха – какво повече?
Остава само да бъдат изядени.
Сезонът на илюзиите свърши.

1965

НОКТЮРНО

64

СТЕФАН ЦАНЕВ

Залезът падна... Спиш ли?
Или ме чакаш... Обичам те.
Дъло ли ме нямаше?
Не се сърди, че ме нямаше. Обичам те.
Често ще ме няма.
Ще бъда до теб – и ще ме няма. Обичам те.
Трябва да свикнеш с това.
Не те ревнувам от тревите. Повече
не ми изменяй. Ето
галя косите ти... Спиш ли?
Вече иде времето, когато преставаме да вярваме
в безсмъртието. Обичам те.
Мислим конкретно. Какво ще остане след нас?
Стих или звук,
който ще скача като бълха от човек на човек?
Или стол, на който ще седи някой
и ще говори нещо неразбираемо за стола?
Или креват, на който ще бъде заченат някой?
Или оръжие, с което ще убиват по-добре?
Траншея или канал за напояване?
Мост или бариера?
Или прозорец,
или прозорец?
Не се сърди, че ме няма.
Северният вятър вие зад прозореца,
северният вятър...

1965

ЯЖТЕ ЕСЕН!

Поема

На Евгения

1.

Преструването е уморително.
Каталясахме
и млъкнахме.
Стари приятели със стари тайни,
тайни, които извират ненадейно – като облаци –
и от нищо:
от свиването на нечий пръст,
от ъгъла на нечия усмивка
или от съединяването на две случайни гуми във
въздуха –
върещаш се:

сякаш влизаш в запустяла къща
и в квадратните петна по стените
паметта ти окача свалените портрети,
а някогашното твое отражение се лута из ъглите –
където някога са висели огледала.

И заедно с хляба и виното гъвчем и преглъщаме
имена и обещания,
отдавна изплюти.
Най-голямата тайна е в мене –
защото моята тайна е жива и расте,
тя сега спи или плаче, проклина ме и ме вика,
аз съм глух,
преструвам се, че не чувам, не искам да чувам –

65

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

едно решение, стремително като самотна релса,
ни разделя.

2.

Слушайте!

Полезно е да се изслушват чужди изповеди:
обръщате лице към мен и гръб
на своите грехове и престъпления –
те се отдалечават, смаляват се, стопяват се...
Когато ги забравите съвсем –
вече можете да ме съгитете!

И така, изслушайте моята изповед.
Аз правя това неумело,
както здрав човек неумело
ходи с патерици.

3.

Умират Хамлети, Офелии, Дон Кихоти, Ромеоовци,
Жулиети, Фаустовци и Маргарити.
И идва накрая, винаги накрая идва
един тъл Фортинбрас,

който казва величествено като оръдие:
– Изнесете труповете!

И отново.

4.

Понякога ми се струва,
че в този огромен свят съм захвърлен
като празна цигарена кутия на асфалта –
газят ме автомобилите,
подритват ме веселите граждани
и само много-много бедните за всеки случай
проверяват
дали няма нещо в мене.

Понякога си въобразявам,
че нося мисията на спасител
и човечеството чака
да го позова

нанякъде...

Или съм закъснял пророк,
който възвестява раждането на Христа
след разпятието му.

Грешката не би била голяма, защото:

колко божества се възкачваха
и маршируваха по периферията на шапката ми
и всяко ме заставяше да му вярвам
и да марширувам в крак с него...
И точно толкова божества паднаха
и трябваше да ги прекрачвам –
разтегнаха ми се сухожилията.

И ето ме:

крача по асфалта – весел
и хипнотизиран от милионите квадратни очи на
прозорците –

те ме гледат, без да мигнат,
гледат ме как подритвам
празни цигарени кутии по асфалта
и кръстовете на рамките им – като кинопроектори
дси на снайпери –
търсят слепоочията ми.

5.

Мое неизвестно гете,
виждам те като свое отражение
в тъмното стъкло на трамвая –
ти тичаш след мене по улицата
по релси
без релси
през трамваи
стъбове
и предмети...
Сляза ли да те търся –
изчезваш.
Тръгна ли –
ти тръгваш отново до мен.

И така ще бъде.
Така ще бъде – докато не спра окончателно.
Тогава
ще разменим ролите си:

ти ще ме виждаш като свое отражение
в тъмното стъкло на трамвая –
ще тичам след тебе по улицата
по релси
без релси
през трамваи
стъбове
и предмети

6.

Умряха Хамлетите, Офелиите, Дон Кихотите и
Фаустовците

и угва,
ето – задава се, угва Фортинбрас,
угва, за да каже:
– Изнесете труповете!

И отново.

7.

Игва Бах и Бетховен и техните съседи, угват,
нахауват – величествени и излишни
като нощни танкове, отиващи на репетиция
за парад.

Доведете ги.

Заставете ги да копаят канали по улиците, канали
за телефонни кабели или канали за водопроводи
и когато затънат до шииите, нека...

О, те пак ще изплуват! Музиката е крило,
което издига над деня, извън деня,
над
и извън действителното.

Слушам аз, слуша Раби, който уби Ли Осуалд, който
също е слушал, преди да убие онзи, как се казваше,
президента... който също е слушал;

слушат девизи и търсят в звуците стъпките на он-
зи, който трябва да гоиде, но не угва, защото пус-
кат само през антрактите;

слушат пенсионери, слушат, обръщайки очи назад,
назад... и очите
им стават бели като очи на статуи;
тръбите на органа (с четвъртити уста на беззъби
уголи)

викат нанякъде,

мамят,

мамят...

тръгвам след тях, издигам се, издигам се, нещата
под мен се смаляват, изчезват, издигам се

и си мисля:

дали преразвитият слух
не отслабва зрението?

8.

Напрег, Колумбовци, Магелани и Васки с гами
или без гами –
към нови приятелства,

към нови брегове,

към нови преживявания!

Откривайте, по-скоро откривайте, откривайте!

Омръзнаха ни старите брегове,
омръзнаха ни старите приятели
и старите чувства.

9.

На масата, кръгла като хоризонт,
сред студените като планети чаши,
сред разрязаните пълнолуния на тортиите
и станиолениите галактики от бонбонени книжки –
сложиха ябълки,
прости, несъснителни и прозрачни
като гърди на момичета,
към чиито загадки привикваме с времето.
– Яжте есен! – каза Весна Парун. – Яжте!

И ние ядем и плюем семките,
заради които всъщност гърветата

са родили ябълките –

яжте есен!

Плюем семките, ядем
в плода измамното,
както сме измамни и в любовта –

яжте есен!

Предъзкваме своето минало и го преглъщаме
с надеждата, че лошото в нас ще умре,
а хубавото ще поникне отново –

яжте есен!

Понякога един удар ни оесенява, взимява, вземява ни
и това все пак е по-достойно,
отколкото нормално да изстиваме –

яжте есен!

Да знаеш какво ще се случи днес,
да съчиниш събитията си за утре
като прилежен ученик, ах –

яжте есен!

Жените започват да ни приемат спокойно,
без нетърпение,

като сезоните,
еднакви и омръзващи със своите познати повторения –
яжте есен!

И все повече и все повече крадем
от времето на чувствата време
за други полезни неща –
яжте есен, яжте!

И очите ни започват да ръждясват
като разрязани ябълки...

10.

Излъжи:

измисли ми някаква хубава смърт
(ако животът ми бъде безличен),
за да не се унижаваш,
когато мислиш или когато разказваш за мен.

Кажу: той беше войник, сержант, струва ми се, и за-
гина в някаква война, не помня каква, кога и къ-
де...

Или: влюби се в някаква жена (впоследствие тя го за-
кла), страшно се влюби!

Или кажи най-естественото: загина при самолетна
катастрофа... Излъжи:
измисли ми някаква смърт –
ако животът ми бъде безличен.

Ако животът ми бъде безличен
и ако нямам достатъчно мъжество
да направя това,
което не могат растенията и не знаят животните –
излъжи:

измисли ми някаква хубава смърт,
за да не се унижаваш,
когато мислиш или когато те питат за мен.
(Ако животът ми бъде безличен.)

11.

Ще умират хамлети, офелии, дон кихоти, жулиети
и фаустовци.

И ще угва накрая, винаги накрая ще угва
един тъп фортинбрас,
ще угва,
за да каже:
– Изнесете труповете!

И отново.

12.

Държа ръцете си галече една от друга
и проверявам с пръсти –
няма ли нещо чуждо между пръстите ми.

Ето,
започвам да разбирам защо
не можех да ме търпят, когато обвинявах:
прощаваме,
ако бъдем
прощавани.

И свикваме, свикваме със своите недостатъци,
както свикваме със сребърния зъб в устата си –
отначало не смеем да се усмихнем,
мислим, че всички гледат сребърния зъб,
а после свикваме,
свикваме,
защото виждаме, че всички са свикнали –
и се усмихваме,
и се усмихваме...

13.

Престанете!
Престанете да продавате името ми*
в магазините за цветя!
Плетете сами
венците
за своите сватби,
за своите погребения
и за своите паметници.

Как не разбирате,
че ни омръзнаха тези портрети
по стените, по фасадите,
по плакатите, които носим на раменете си –
ах, тези портрети, които ни гледат
неподвижно и строго
като светии (градовете се превърнаха в параклиси!)
и ни заставят
да гледаме през техните очи
и да говорим с устите им...

Оставете ни.

* Стефан на гръцки значи венец.

Оставете ни делата си – както природата
ни дава гървета, животни и скали,
без да печата своя образ
върху всеки гънер, бут и камък.

Ние няма да забравим кой какво е направил.

14.

Напред, колумбовци и магелани –
към нови брегове,

към нови приятелства,
към нови преживявания!

Откривайте по-скоро, откривайте, откривайте!
Омръзнаха ни тези стари брегове,
омръзнаха ни старите приятели
и старите чувства. Юнга Айнщайн Алберт,
разсечи въжето на хоризонта
с кривата сабя
на светлината!

15.

Не искам да знам цялата истина,
истината докрай,
във всички нейни подробности –
това убива моето въображение, това
унизява самочувствието... Ах,
жестокост е абсолютната искреност!
И колко пъти предпочитаме да бъдем излъгани,
и колко пъти сме предпочитали да излъжем...
После идва умората.
После идва страха –
страхуваме се да сънуваме,
страхуваме се да бълуваме,
страхуваме се да не кажем нещо насън,
което ни издава. Съмняваме се
в чуждите признания.
Предпочитаме да не знаем
това, което трябва да забравим.
Отричаме, че сме обичали.
И истина е, истина е – не искаме! Искаме
всяко ново чувство да бъде първо и единствено.

И разрушаваме всички мостове за себе си
като генерали,
които се съмняват в своите армии.

16.

Искам да се върна назад,
завиждам
на своите прадеди – селяни и войници,
които са обичали само веднъж,
влюбвали са се нито рано, нито късно,
а когато повика кръвта.
Те не са си измисляли преживявания –
чувствата им са били действителни като усещания.
В живота им не е имало особени събития.
Понякога са отивали на война.
Понякога не са се връщали...

И ние не се връщаме!

17.

Напред, колумбовци, магелани и прочие –
към нови брегове,
към нови приятели,
към нови преживявания,
към нови истини!
Откривайте, по-скоро откривайте, откривайте!

И нека умират хамлети, дон кихоти и прочие...
И нека бъдат смешни като на сцена.
И нека идва накрая, нека винаги накрая да идва
онзи тълп Фортинбрас
и нека казва величествено като оръдие:
– Изнесете труповете!

Но отново.

18.

И отново –

по релси
без релси
през трамваи
стълбове
оръдия
и предмети – тича към мене едно дете.
Успокоява ме (нашето чувство за значимост ни предпазва от рискове, а децата идат безстрашни и естествени като въздуха), подава ми ръка:

– Хайде с мене: към нов
към ново
към нова
към нови –

нови хамлети, нови офелии и жулиети, нови фаустов-
ци и нови дон кихоти, нови колумбов-
ци и магелани, нови –

стреляйте по пътните знаци,
забраняващи движението на чувствата и истините –
стреляйте!

Юнга Айнщайн Алберт,
разсечи въжето на хоризонта
с кривата сабя
на светлината!

Към нов,

към ново,

към нова,

към нови – напред и винаги!

Само понякога спирайте,
обръщайте се назад,
оглеждайте се,
ослушвайте се:

миналото е полезно като ядене.

1964–1965

ОПИТ ЗА ПЕСЕН

*Когато разбрал, че ще го разстрелват,
Лорка заплакал.*

Може би и аз ще плача
във последния си час.
Търся рима. Пага зграча –
син във профил, чер анфас.

Ще ме трогва ли изкуството,
физикуата, есента?
Търся рима. Мръзнам чувствата,
сетивата, мисълта.

Няма връщане! Заблуди
няма, няма устни, ня...
Търся рима. Няма рима на смъртта, няма сравнение,
метафорите нищо не обясняват на мъртвите.
Ако станеш безсмъртен дори – само ти
няма да се възползваш от своето безсмъртие –
защо ти е?
Дори да те обичат дълго след това – ти
не можеш отвърна с любов на тази любов –
защо ти е?

Ах,
нека тридесет момичета във бяло всеки ден
да поливат със сълезите си цветята върху гроба ми,
нека даже враговете ми да произнасят гръмки речи
върху гроба ми,
и войници нека свирят на цигулки върху гроба ми,

и на Марс в училищата нека изучават стиховете ми
заедно с учебниците по естествена история,
във които точно е доказано, че вечно

изгревът ще сменя зрача,
залезът – гения... Но аз –
аз ще плача, ах, ще плача
във последния си час...

1966

МАЛКА БАЛАДА ЗА ОБУВКИТЕ

С колко много неща сме обвързани
и все бързаме нанякъде, бързаме!

В момент на наивност тръгваме боси
към свои открития и чужди въпроси.

Крачим по тръните на стари норми.
(Ах, колко приятно е да сме непокорни!)

Но не забравяме никога колко
ще ни платят за всяка болка:

оргени, власт, пари, целувки...
И се връщаме пак при своите обувки.

1966

КОНЕ

Цяла нощ под прозореца ми се разхождаха коне
и тихо цвилеха до сутринта.
На разсъмване един от тях разкъса
синия холст на прозореца
и застава в поза рококо.
(Само червеното око
го правеше съвременен.)
Замахнах. Но конят
започна да ближе ръката ми.
О, доверието на конете!

Къде са моите приятели?
Бяхме трийсет. После
трима. Днес сме по сами.
Заемаме все по и по-високи постове
и ставаме все по и по-сами.
Изричам думи – чувам тишина. Мълчат
скали, гървета, пропасти и гости,
които казват добър ден като радиостанции
(нататък следват новини).
О, мълчанието на конете!

Те угам
всяка нощ,
разхождат се под моя прозорец
и тихо цвият до сутринта,
викат ме,
чакат,
ближат ръцете и челото ми. И плачат.
Гривите им невчесани галя
и чакам моите приятели.
О, търпението...!

1966

КУЧЕ

На Полка А. К.

90

СТЕФАН ЦАНЕВ

Защо ме гледаш тъй тъжно и питащо,
приятелю от 16 000 години?
С какво да заплатя за твоето тъй дълго приятелство?
С един кокал, с коричка хляб, ах, ти хляб не искаш,
с бучка захар – или с какви други огризки от своя
обед?

Или да те погала,
след което трябва да измия обаче ръцете си?
Или да ти кажа няколко нежни думи,
на които хората се смеят,
а ти – ще ги разбереш ли,
а, приятелю от 16 000 години?

Слушай, куче! Ела –
ще четем заедно Бредбъри,
съсредоточи се, абстрахирай се от всички странични
мисли, не гледай, моля ти се, към масата, съсредо-
точни се и
камо онзи йога,
който с мисълта си преодоля земното притегляне
и се издигна на 52 см –
съсредоточи се,
издигни се,
полети... (знам, че е невъзможно, аз сам откога се мъ-
ча, но нищо, опитай, аз ще се хвана за опашката
ти) – полети!

91

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

Нощта е ясна, Марс е на хоризонта, Луната е в зе-
нит, използвай притеглянето ѝ, лети по парабо-
ла...

Ако не – чибя!

Бягай в гората, живеи без съчувствия!

1966

БЯЛО НОКТЮРНО

92

СТЕФАН ЦАНЕВ

Сняг, сняг... Станиолена тишина.
Хоризонтът е кръгла бяла луна.
Бели са пътищата. И въздухът е бял.
Образите на гърветата прозират едва
като бради на светци от стари фрески,
замазани с вар от варвари.

Мълча. А имаме да си казваме толкова много неща.
Мълчат ни толкова много неща. Мълчим.
Писмата са некролози на чувствата ни.
Какво значи едно „обичам те“ след седем дни?
Или „тъжен съм“ след седем дни?
Или „лека нощ“ след седем дни...

*

Знаете ли какво е самота? –
Да спиш на своето собствено рамо...

Да се отчайваш, разбира се, е винаги рано.
И винаги рано иде смъртта.
И винаги нещо да кажеш не си успял.
И винаги нещо да направиш не си успял.
Сняг.
Красиво и бяло, и тихо.
Бели са пътищата. И въздухът е бял.
И винаги нещо не си успял...

93

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

*

Сняг, сняг... Хруска
станиолената тишина. Строфа от каски
марширува по белия лист на зимата. Оркестърът
свири мълчание – снягът е запушил ушите на мег-
ните охлюви.

Барабанчикът рисува някакъв профил върху барабана
си, снягът го затрупва, барабанчикът отново ри-
сува и снягът го затрупва отново.

Побелелите очи на пушките гледат нагоре кротко
като слепи просяци, о!

Маршируват войниците, маршируват мълчаливо и
тежко, минават, маршируват, отиват си, сне-
гът ги поглъща като попивателна.

Спи градът, селцата заг бялото спят, белите кости
на бащите някъде спят, спят побелелите майки
и през белите стени на стаите им минават вой-
ниците, маршируват мълчаливо и тежко, отиват
си, оркестърът свири мълчание...

О, самотност в името на свободата!

*

Цяла нощ вратата хлопаше –
сякаш някой си угеше цяла нощ.
Но не си гойде.

Сутринта вятърът си отиде на пръсти.
И аз на пръсти излязох от стаята.
Сложих на главата си вместо шапка керемиди
и застанах на ъгъла като кариатиди:

сам съм си къща,
сам съм си обитател –
никой не си отива
никой не се връща...

*

Добро утро, граждани, закусващи прави
в пози на Поликлетови статуи!
Разрешете ми да закуся заедно с вас. Знаете ли,
когато човек остане сам –
става много общителен...

Хвърлям се
в пропастта от погледи,
готов да се вкопча в спасителния пояс
на всяка усмивка!...Ела,
сложи главата си на моето рамо –
като пагон.
Не ми трябват никакви други отличия.

*

Сняг, сняг... Станиолена тишина,
Хоризонтът е кръгла бяла луна.
Бели са пътищата. И въздухът е бял.
Снегът затрупа крачките ми.
Вървял ли съм,
или не съм вървял?

Така е и с времето. Събитията като хищни птици
върхлитат върху нас:
големите кълват имената ни,
средните – гумите,
гребните просото на точките кълват.
Избяляват чувствата. И мислите стават бели.
Тишина.
И се питаме:
живяхме ли – или не сме живели?

1966

СЪБИТИЯТА, ВЪЗРАСТТА ИЛИ ПО ДРУГ ЗАКОН – ЗАЩО
се променяме,
променяме се незабелязано,
времето заглажда характерите ни,
както водата незабелязано заобля ръбестите камъни.
Хлапащината се превръща в мъжественост, това
е още утешително. Вярата в бъдещето
става вяра в настоящето, недоволството
преминава в утвърждаване. Удобрствата убиват
гордостта.

Ставаме мъдри. Все по-малко грешки допускаме.
Все по-малко открития правим.
Все по-малко рискове. Все по-малко се променяме.
Дебелеем. Ставаме устойчиви.
Забравяме третия закон на диалектиката.
Под собствените си портрети
говорим за демокрация. Неусетно
минаваме в отбрана. Защото угат разни хлапаци,
хайвани с хайвани, нихилисти, мързи ги да викат
ура, неблагодарници, даваме им всичко наготово –
какво искат друго?

1966

РАЗПЯТА СЪБОТА

Разпнаха го вчера. В петък.
Тъжно беше. Много. И болезнено.

Сякаш в моите китки и във моите глезени
забиваше палачът гвоздеите!

Тръгнах си. И двамата разбойници
тръгнаха от двете ми страни.

(Свикваме със мъката.
Гордеем се понякога със нея.
И скръбта си има свой ентусиазъм.)

Разпнаха го вчера. В петък. Вчера. Вчера.
Тъжно беше,
но пределно ясно – вчера.
Яснотата облекчава болката...

Всички знаем, всички помним притчата:
във неделя трябва да възкръсне. Утре.
Ах, ще бъде радостно в неделя, утре!
Ще се смеят всички, ще се кичат
с разцъфтели клонки, ще танцуват,
а палачите ще произнасят речи. Утре! Утре!
Ах,
ще бъде весело в неделя, утре!

Но днес е събота.
Жестока събота.
Разпята събота.
Мълчим,

разпнати
върху кръста на хоризонталните надежди
и отвесното съмнение.

Няма вече болка, мислите потискаща.
Радостта я няма още, мислите приспиваща.
Кой ще изгържи? Кого
няма да го смаже отчаянието?
Кой в мълчанието тъмно
ще запази вярата си?

До неделя.

Всички ще са вярващи в неделя.
И във петък всички бяха вярващи.
Но в събота,
в събота,
в събота,
днес — в събота,
в събота,
в събота,

кой е още вярващ?
Кой няма да се отрече
в събота?

1967

ЕСЕН XX

Като сълзи – презрели круши
 капят в градините пуси.
 В цевите цвелят куршуми,
 хапят юздите на спусъка.
 Всички пътища водят в Рим,
 куршумите – в нашите черепи!

Земята от взривове ври.
 Тичайте в близките черкви,
 тичайте за ужас на бабите,
 тичайте за смях на глухите,
 тичайте – берете камбаните
 като гергьовски лалета,
 вместо каски ги нахлупвайте,
 късайте им езиците кротки,
 обесете се в тях, залюлейте
 се под металните покриви
 и звънете, звънете, звънете!

Зинали – чакат свинете.

Но вместо презрели круши
 сълзи капят по бузите.
 В цевите цвелят куршуми,
 хапят юздите на спусъка.

И под небето тихо вървим,
 пъплят звезди като червеи...
 Всички пътища водят в Рим,
 куршумите – в нашите черепи!

1967

ДИСКУСИЯ

102

СТЕФАН ЦАНЕВ

Страшен спор избухна
в нашата литература –
как трябва да се вика:
урà
или ўра?

1967

АПОЛОГИЯ НА ЖИВОТО СЛОВО

103

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

Знам, че съзнанието се определя от битието.
(Но как бих искал да бъде обратното!)
Изучавал съм икономическите предпоставки
от неравномерното развитие.
Естествено,
най-лесно се къса
най-слабата халка на веригата...
Но все ми се струва, че нещо не достига
в обясняването на революциите.

Чел съм госта събрани съчинения.
Кръстопът съм на аксиоми и мнения.
И „Капиталът“ знам глава по глава.
Но не това взривява мойта глава.
И не това е взривило мъжиците.
И не декретите, съскаци по жиците.
Не писаната истина,
не истината, посята в гроб,
а истината, изречена г л а с н о!
(Като бомба, скрита в джоб,
мълчанието е опасно.)

Думите!
Нищо не може да ги заглуши:
ни заплахи,
ни разстрели,
ни крути мерки.

Хора, не залоствайте уши –
думите безпрепятствено минават през черепите.
Думите свиват вдигнатите за милост ръце в юмруци.
Превръщат празните гърла в кратери.
И аз все си мисля:
щеше ли да има революции,
ако нямаше поети и оратори?

Не вярваме вече в безпогрешно мълчащи светии.
Не констатирай истината –
пред нея крачи,
свети ъ!

И днес,
във този шантав век –
век на спътници и атомни бомби,
когато строшените кости на отделния човек
шумолят като смачкани книжки бонбонени;
когато човешкият вик е по-слаб
от лая на автомобилните спирачки;
и гърлата ни се целят в мишената хляб;
и предначертани са нашите крачки;
и смешно безсилен е всеки протест
пред свирнята, която ни е завъртяла –
аз осъзнавам:
поезията днес
е девата гупка на кавала.

Но въпреки това, с издути вратни жили
и с устни, като варовик сухи,
аз викам – защото вярвам:
в човека са живи
клетките,
за всичко друго глухи –
оплодени от словото, те набъбват,
превземат тялото ни като метастази ракови...
И една прекрасна утрин се събуждаме
сбъднати.
И измъкваме хайдушките грехи от раклите.
И тръгваме самоотвержено като предтечи
след позовалия ни в тъмното глас...
И аз все си мисля
за живите речи,
от които само смисълът стига
до нас.

Поети,
изпъзете от библиотечните рафтове!
Слезте
от пиедесталите на своите постове!
Изкачете се на естрадите
като на барикади –
човечеството има нужда от апостоли.

1967

БУМЕРАНГ

106

СТЕФАН ЦАНЕВ

53-та. 5-ти. III-ти.
В черно хора и портрети.

На колени! На колени!
В ъгъла избутват Ленин.

И опрял го Ленин рамо,
ляга Сталин в черен мрамор.

В черно хора и портрети.
53-та. 5-ти III-ти.

На Новоевиче гробище, сред бюстовете на летци-изпитатели, неизвестни писатели и генерали, стърчи стандартен надгробен камък със същата дата: „ПРОКОФИЕВ. 53-та. 5-ти III-ти.“

И звезда. Лъчите от петте ѝ ъгъла се връзват в петте посоки на света – като взривено петолинче. Наоколо няма бинт от много крачки.

Трима души са го съпроводили дотук и като заговорници, като отцепници от общата гържавна скръб, страховито са приклякали при всеки оръжен залп, съпровождащ всяка крачка на Сталин към Мавзолея,

107

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

а надгробния камък на Прокофиев се килнал при
земертърса от падащи колене.

Кой не помни болката от това коленичене?
Извъртаме. Изглежда
грешката била е ничия.
И вървим напред полумълчейки,
полунечути...

Аз се връщам назад 14 години и 5 минути
и питам, прекрачил захвърлените окоби:
– Кой вървя след Сталин,

кой – след Прокофиев?

Смъртта на гържавника зачерта смъртта на гения.
И справедлива е, мисля, тази трагедия.
Смъртта на гения е частна неприятност.
Изкуството се връща

като бумеранг обратно.

Застига в гръб смъртта, обезглавява всички дати.
(Понякога убива в гръб

самия свой създател.)

Затова недейте празнува тъжни годишнини!
Заедно с въздуха

ний звуци дишаме.

И в кръвта ни, редом с телцата червени и бели,
маршируват ноти, знаменца развели...

Но въпреки всички тези логики и философии,
аз питам:
– Кой вървя след Сталин
и кой – след Прокофиев?

Защото не знам дали защото
върти се в кръг
или в спирала Кълбото,
но все се повтарят старите сцени:
различни средства – еднакви цели!
И вървим ний
към жени и през окопи
кой – след Сталин,
кой – след Прокофиев...

1967

ТРАДИЦИЯ

На Еве. Евтушенко

Един поет пише стихове за свободата
върху бюрото на Берия.
Хубаво е бюрото.
И стиховете са хубави.

Аз съм за такава традиция.
Не – легнал в люлката на фолклора,
да тананикаш приспивни песнички.
Не – облегал гръб върху бронза на Пушкин,
самодоволно да ямбичиш.
А именно иначе.
А именно:

лакми забил
върху правоъгълната територия на цензурата,
върху която са подписвани смъртни присъди,
върху която с еднакво усърдие
са писани доноси и хвалебствия –
о,
няма да заспиш върху една такава територия,
няма да намериш спокойствие в никой ъгъл –
стиховете ти ще се гърчат като развързани примки,
още топли от шиите,
точките ще парят като дупки куршумени,
като бесилки ще скърцат в съня ти въпросителни.
Ти сам –
като нестинарка върху огън
ще танцуваш върху събитията:

ще изгориш,
ако спреш!

Аз съм за такава традиция.
Миналото не е гробище за романтични разходки,
а клада –
грабвай главня, ако имаш нужда от факел!

Поети,
музиканти,
художници –
генерали на гуми,
генерали на звуци,
генерали на цветове –
не се крийте в дълбоките наблюдателни пунктове!
Достатъчно много са дезертьорите,
които пишат мемоарите си
по потните стъкла на кафенетата.
Достатъчно много са дезертьорите,
които обличат ризницата на властта
и слагат на бездарните си лица банкнотени маски
на титли и звания.
Достатъчно много са дезертьорите,
които пагат на колене
след сразяването на първата редица.
В изкуството още важат древните бойни правила:
пълководецът да крачи пред своята армия

изправен и външно спокоен,
а капитанът на кораба да потъва заедно с кораба.
Аз съм за такава традиция.

Аз съм за гнева, а не за апатията.
Не съгниците –
презираю онези, които коват разпятията!

Няма нищо по-опасно от равнодушните –
те винаги са еднaкво послушни.

Аз апелирам към правителството:

Вгеме!

Не вярвайте на всяко ръкоплескане.
Не смесвайте ласкателите със поетите.
Покорността с предаността

не смесвайте!

И ако някой за протест издига глас –
в безкористността му вярвайте
поне.

Вгеме: не хапят и не ритат никога
троянските коне.

1967

На Анна

ДЪЖДЪТ БАРАБАНИ, БАРАБАНИ,
НО ВОЙНИЦИТЕ СПЯТ,
барабанчикът е сам, върви през света, барабани
по всички покриви, по хралупи и бункери барабани,
но никои не тръгва след барабанчика.
Само един самотен сержант без каска и без оръжие
върви под дъжда и по дългите му жици слуша
как плаче в нощта дете (моего дете ли, господи? –
ето, протяга ръка към моята бивша възглавница
и напипва празния мрак или нечия чужда глава),
а дъждът барабани, барабани, барабани
по всички покриви, по хралупи и бункери барабани,
но войниците спят, само един самотен сержант
без каска и без оръжие върви под дъжда
и търси в празния мрак ръката на детето си...

1969

РАК

Близките идат с цветя и много весели.
Болните са избръснати и много весели.
Какъв смях,
какво безгрижие –
трагично печални изглеждат влюбените по нейките!...

Но после, после – застанете на автобусната спирка
и вижте очите на близките, които си отиват!
Но после – после влезте в белите стаи:
стенат неугържимо онези,
които си отиват безвъзвратно,
забират носове в телевизора –
целите искат да нахълтат в този сандък,
където е заключен света,
от който те си отиват, но в други сандъци заключе-
ни ще си отидат...
А-а-а-а!

Гълъбите гукат влюбено
по перваза на прозореца – кълват
храната на болните, на тях за какво им е?
Затлъстяха символите на мира!
Боже, колко са затлъстели,
ненаситни са,
като лешояди с клюнове тракам!

Както казва поетът*:
ако беше за военни цели –
щяхме да открием средство против рака!

Настръхнал от гняв,
изправяш се – сам и нищожен,
изправяш се
срещу небето, гъмжащо от спътници,
срещу автомобилите, тичащи като гървеници по
черния чаршаф на асфалта,
срещу целия свят се изправяш
и ти идва да крещиш
и да плюеш на всички открития и изобретения,
на всички мозъци.
на всички гени:

– Господа!
Не искаме да умираме!
Смъртта не е страшна, неизбежна е, знаем.
Но не искаме да умираме така безпомощни,
за нищо осъдени
(чию престъпления плащаме?),

* Рагой Ралин.

не искаме да умираме така уничително
и за нищо
в тази ракова болница.

По-добре – разстрел!
Дайте ни бесилки!
Не искаме да мрем
в тази академия на човешкото безсилие!

1969

ЛЕКА ПРЪСТ, ЛЮБОВ!

Да погребеме всички вещи –
те ще ни напомнят.
Дрехите особено – във тях се крият
прегръдките като бълхи. Ще хапят.
Спомените след раздялата растат
като ноктите на мъртъв. Време е.

Ето, трап копаем –
нощ е, дворът тъмен е.

Поп гали да викаме –
или сами ще се оплачем?

Алилуия! Алилуия!...
Камъни не хвърляй, само пръст.
Лека пръст, любов!
Свърши се. Довиждане.

1970

ГОВОРЕХА ЗА МЕНЕ. СПРЯХ И СЛУШАХ.
Приписваха ми ръст висок и огнен поглед,
нарав буен, гръмогласен глас, истории скандални:
шамар на генерал, обесена жена,
митинг (в Бургас ли?), хращка във лицето
на някакъв невеж професор... а сега
съм в болница след опит за самоубийство.

Отминах още по-снишен и тих,
от страх треперех да не ме познаят:
ще искат всичко да извърша, Господи –
иначе ще ме убият!

1970

БАБАТА СТОИ, ОБЛЕГНАТА НА БОРА
и гледа към върховете. Бабата плаче,
но очите и като варовик попиват сълзите,
попиват всичко. Тя няма вече илюзии,
че нещо може да се случи – да се влюби
или да роди. Бабо,
остава ти само да умреш –
последното човешко приключение.

И тази мисъл е голяма, голяма като море,
и ти си само една от рибите,
които не могат да избягат от морето.
Хайде, не плачи.

Кажу сбогом на върховете, на птиците, на вятъра,
на мравките,
на всичко,
само на земята кажи довиждане!

Тя ни чака, цял живот ни чака
тази черна Пенелопа –
преди няколко ери изпусна ръцете ни,
сега ни гържи здраво за краката,
ние, неверни одисейчета, се опитваме да летим,
но летим, не летим – идва часът
на голямото приземяване...

Мръква се. Бабата стои, облезната на бора,
далече от грижите, далече от парите, далече от ве-
щите, далече от нашите бумки,
свети в тъмното ореола на косите ѝ,
плаче под звездите
и е наг
всички ни.

1971

МИШЕНА

Аз съм мишена в твоето стрелбище, приятелю.
Учи се, приятелю,
упражнявай се да стреляш хубаво.
Колкото повече попадения имаш в мен –
толкова по-високо ще се класираш,
стреляй, приятелю, стреляй точно!

Ти по-добре от всички знаеш къде е сърцето ми,
по-лесно от всички ще го улучиш –
стреляй, приятелю!

Приятелю, някога бяхме братя по оръжие,
днес се гледаме през цевта – като през телескоп:
изглеждаме толкова близки,
да се присегна, ще те прегърна,
една и съща ни е идеята,
стреляй, приятелю, стреляй!

При всеки изстрел близо до сърцето ми
аз ти се радвам
и си мисля самоотвержено:
колко съм полезен всъщност за родината –
добър стрелец ще излезе от тебе,
нека да му мислят враговете.
Стреляй!

Стреляй по-точно, моля ти се!
Защото утре може да ти се наложи
наистина
по врагове да стреляш –
стреляй точно, право в сърцето стреляй!

Внимавай да не оживея,
стреляй, приятелю, стреляй!

1971

ПРИТЧА НА БИНКА ЖЕЛЯЗКОВА

Утихна вятърът и облака отнесе.
Ще се покаже слънцето след миг.
И изведнъж гората се разтресе
от общ победоносен вик!

Кресяха всички пойни и непойни птици.
До капката последна на гъжда
трепереха с прехапани езици
във своите дупки и гнезда –

сега кресят! Кресят, след облака дюдюкат:
– Не се боим, не се щадим, не се...
И всяка се напъва – след минута
най-малко слънце ще снесе!

Една едничка птица, свита като лешник,
мълчи върху върха на скършен бук.
Когато бурята над нас трещеше –
една тя пееше напук.

Дългът на гения? Надежда на глупака –
че нужен е гласът ти в тежък час?
Не знам. Но треснеше ли, с ужас чаках:
ще млъкне ли?... Не замълча.

Сега мълчи. Трепери мокра, жалка, смешна,
проскубана, сама... Е, ня – за чий?
Презираха те тайно – като пееше,
и явно – че сега мълчиш.

Утихна вятърът. Под божията стряха
нещата следват свой законен път.
Мълчат – през бурята کوшто пяха.
Мълчалите тогаз –
сега кресят.

1971

НОСЕТЕ СИ НОВИТЕ ДРЕХИ, МОМЧЕТА –
падаме, както ходим,
умираме, както спим.
Въпросите на тая планета
я решим,
я не решим...

Но не казвайте: утре ще бъдем красиви.
Не казвайте: утре ще бъдем щастливи.
Не казвайте: утре ще бъдем, ще бъдем...
ще обичаме утре,
утре ще бъда любим.
Носете си новите грехи, момчета –
падаме, както ходим,
умираме, както спим.

Не казвайте: утре ще почнем голямото,
гнес да спечелим пари за прехраната.
Не казвайте: утре ще бъдем честни,
гнес тихичко
ще се проврем...
Носете си новите грехи, момчета –
ходейки, падаме,
сънувайки, мрем.

Не казвайте: утре с вик на площада
ще кажа истината, после – на клада!
На клада, но утре. А гнес потърпете,
гнес се налага
да премълчим...
Носете си новите грехи, момчета –
падаме, както ходим,
умираме, както спим.

1972

КЪДЕ БЯХ ТАЗИ НОЩ? ПРИ КОЯ ЖЕНА?
Помня устните само и две колена.

Помня: „Стига! Устните ме болят!“
Помня устните си, спящи на гръд.

Помня как загърба ми тракна врата.
Помня вятъра, издухващ нощта.

Помня пустите улици, помня празната глан.
И вървях като просяк, от банкери обран...

1972

ПАРАКЛИСЪТ Е МАЛЪК, РОЛИТЕ СА ДВЕ:
Магоната за теб,
на мен Исус се пада.
Аз ли ще съм разпнат – или ти разпята?
Не знам. Но няма място
за други богове:
параклисът е малък, ролите са две.

1972

НЯКОЙ Е ВЛИЗАЛ В СТАЯТА МИ ТАЗИ НОЩ,
изпушил е една цигара и си отишъл.
Убиец ли, който ме е пожалил в съня ми?
Жена ли, която тайно плаче за мен?
Или крадец, който не е намерил
нищо за крадене – толкова ли съм беден?

1972

НА ХИПОДРУМ ПРИЛИЧА ТВОЙТО ТЯЛО,
утъпкано от много минали копита.
Самотен кон – препускам аз сега
и винаги съм пръв, и винаги последен.
Пониква тук-таме изплашена тревичка,
която аз възторжено паса...

Трибуните на твоите устни ме приветстват
с ехото на минали овации!

1972

СЪРЦЕТО МИ Е ПУСТО КАТО ТЕАТЪР ЛЕТЕ:
 завесата е спусната,
 вратите са заключени,
 публиката е изгонена, аплодисментите – изметени,
 в залаа столовете се зъбят
 като челюсти на куче.

Страшно е да бъдеш сам, където някога било е весело.
 С откъснати езици
 афишите плющят на вятъра.
 Няма ги артистите. На трона върху сцената
 спи пожарникарят
 и сънува, че гори театъра...

1972

ЛУНАТА РЪМИ ПО КЕРЕМИДИТЕ,
 стича се по олуците, капе от покривите,
 лунни вади шуртят из канавките, крача
 мокър от светлина до костите,
 газя до колене в лунната тиня.
 Сребърни котки се гонят по тарабите,
 очите им светят като зелени лайкучки.
 Двама влюбени се целуват на гладиаторската
 римска арена.

Сянка на клон
 се свлича
 като Христос от кръста в краката ми.
 Плача като триста Марии.

1972

На Ц. М.

НИЙ МОЖЕ ДА ИМАМЕ МНОГО ЖЕНИ,
но една ще бъде отначало
до края ни:
тази, която не ще ни вини,
когато от чужда любов сме замаяни.

Ний може да имаме много жени,
но една ще бди
над живота ни:
тази, която ще ни каже: – Стани! –
ако клекнем, когато се целят в челото ни.

Ний може да имаме много жени,
но една ще ни обича
истински:
тази, която ще ни измени,
щом превърнем в пари мечтите си.

1973

ДА БЪДЕ ХЛЯБА БЯЛ – НЕ Е ДОСТАТЪЧНО.
Да имаме коли – не е достатъчно.
И жилища да имаме – не е достатъчно.
И светлина да имаме – не е достатъчно.
Да имаме пари – не е достатъчно.
И почести да имаме – не е достатъчно.

Достатъчно е да не се срамуваш от гумите си
вчерашни.
Достатъчно – ако не съжаляваш за днешните дела.
Достатъчно е да умреш без страх, че угояваш червеи.
Достатъчно – ако спокойно казваш „не“ и „да“.
Достатъчно е, ако можем да гледаме
гецата си в очите.

Достатъчно е, ако вярваш,
макар че недостатъчно постигнал си мечтите
на земните си дни –
защото, помни:
да бъде хляба бял – не е достатъчно.

1974

ПЛАЧ ПО БОТЕВ

136

СТЕФАН ЦАНЕВ

Ето ме – на същия бряг.
Коленича.
Целувам земята, целуната от теб.
Разсъмва се. Измамно тихо е наоколо...
Христо Ботев,
член на Централния Революционен Комитет,
кажи ми:
как стигна го Околчица?

Воевого,
на когото ботушите стискаха, защото бяха шити
за груг, но той се оказа благоразумен и остана да
гържи речи из браилските кафенета, ти нахлузи
ботушите му и тръгна –
кажи ми:
с музика ли те посрещна населението?

Поете, кажи:
колко ти платиха за твоите стихове,
изпълняваше ли напътствията на редакторите?

Кажи ми още:
ходил ли си на лов из русенските резервати,
лаел ли си като куче,
за да подгониш сърната към мушката на своя началник?

137

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

Кажи ми,
защото ме мъчат яростни сравнения!

Ние те величаем,
без да съзнаваме,
че всяка разхвалена от нас твоя черта
самите нас
зачертава...

Знам, ще ми кажат мъдро: сега времената са груги.
И тогава груги са казвали мъдро:
сега времената са груги.
И въпреки всичко –

сега времената са груги:
в челата ни никой не се цели,
ние сме сити и цели,
постигнахме своите цели,
не спим във запустели воденици,
мълчим със затлъстели езици
и няма го Левски
да пее –

да се надпява с вятъра...
Няма го старият свят, ура!

Няма го. Но има един жесток закон:
алчният заменя идеята за кон.
Оре, окопава се, огражда се – почва
да пуска корени в плодородната почва:

„Опасна е всяка крачка напред!
Всеки мечтател метежник е,

глупак е всеки поет.

Все едно, воденицата на времето имената ни ще смели.
Умни сме – излишно е да бъдем смели!...”

Тогава все едно – живи ли сме, не сме ли.

Защото и за днешните – и за времената бъдни
ще бъдат нужни хора безразсъдни:
не за изгода тлъста, а за гола правда
срещу куршум да тръгват,

да лягат под брадва!

Защото време е, време е да разберем,
че на тоя свят дошли сме

не само да ядем;

че повече отвсякога днес подвигът е нужен –
до смърт бързи самоотвержен, а не послушен;
че по черепа земен и във всяка глава
бойт не е стихнал –

рано е за тържества;

че не по кръстопътищата – в душите са разпятията
и бягство е уюта, предателство – апатията;
и епохата наша всекому два избора сочи:
трийсет сребърника –

или Околчица!

1974

АЗ БЯХ РОДЕН ЗА ДРУГИ ВЕК,
аз бях роден за участ лека —
да скитам из градини с южни плодове,
облечен с романтични грехи.

Да търся край зелени езера
жената с гревен профил,
която ще обичам, докато умра,
умре ли — с нея в гроба...

Аз бях роден за други век —
да пея за любов, да шепна нежности
и привечер в кобалтовите часове
да галя мъркащата вечност.

Но моят век ме завъртя
в трощачката на битки и на делници
и аз —

за да не бъда смлян —
дали не станах камък мелничен?

Индивидуалните зърна
превръщат се в брашнѝна маса...
О, хляб благословен, животът наш
е твойта смърт

в стомасите!

Аз бях роден за други век,
аз бях роден за друга участ...
Теши ме вразумяващият ужас:
че можех

да не се родя човек.

1974

ЩЕ СПУСТЕЕ РАМОТО МИ,
в Сахара ще се превърне
утре моето рамо –
защото си отиваш.

1974

КОГАТО СЕ РАЖДА ПОЕТ

На Миряна Башева

Когато се ражда поет,
небето разтваря
вратата си стара
и Бог коленичи на прага смирено –
защото се ражда нова вселена,
когато се ражда поет.

Когато се ражда поет,
палачите грабват
ръждивите брадви,
въртят точилата, припяват си радостно –
палачите няма да бъдат без работа,
когато се ражда поет.

Когато се ражда поет,
сократови черепи
чупят ковчезите
и свирят з а р я на пищяли и прешлени –
за мъртвите иде второ пришествие,
когато се ражда поет.

Когато се ражда поет,
камбани в сърцата
будят децата,
обличат се празнично, втурват се весело:
На сватба или на смърт сме калесани? –
когато се ражда поет.

Когато се ражда поет,
само майките плачат,
забраждат се с зрача,
вторачват се с ужас в люлката празна –
за себе си майките нищо не раждат,
когато се ражда поет.

1975

CAETERA DESUNT*

Циклопът счита за уродство второто око.
Презирайки летящите,
с възторг пълзят влечугите.
Изменникът не би живял и час, ако
не вярва
че изменници са другите.

Свинята мисли кочината си за храм,
за Дева себе си,
Исус е нерезът.
И ако ти не коленичиш да се молиш там –
ще бъдеш обвинен във ерес.

Тъй всяка земна твар на този свят живеи.
И кой каквото ще да прави –
спокойно спи,
защото съвестта като лакей
ни казва, че сме прави.

1976

* Останалото липсва (лат.).

На Доротея

АКТРИСИ, ВРЪЩАМ СЕ ПРИ ВАС ОТНОВО.
Здравей, септември мой,
гримиран като май!
Лекарствата се правят от отрова.
Измислица е всеки рай.

И въпреки това – напред към рая!
Простете ми, приятели,
и ти, народ.
Обръгна ми от реализъм – не желая,
не искам да живея
делничния ви живот!

От сметки и проекти
до гуша съм преситен.
За трезвите ви щастия не давам грош.
Сто пъти по боли,
но предпочитам
да ме заколят с бутафорен нож.

Скопихме се от истински омрази.
Копаем си реален гроб...
Без мен!

Аз тръгвам към онази
измислена.
безсмислена
и слисваща любов.

Актриси, ето ме. Качете ме на сцената.
И нека публиката се тресе от смях.
Но колко
в сетния си час ще кажат като мене:
„Обичах – следователно живях!“

1977

ИСТОРИЯТА ВСЪЩНОСТ ТОЛКОВА Е ПРОСТА.
Историята е банална до нахалство,
Ако погледнем отвисоко на въпроса –
хабих барута си нахалост.

Но болният ми мозък като крива луна
увеличава и безобрази нещата
и от яйца кокоши динозаври люпя,
които ми ядат гушата.

Защо? Кому е нужно? Стига. Нямам право
да искам от влечугите да литнат.
И време е да стъпя на земята здраво
до истината първобитна:

Човек веднъж се ражда – и се ражда алчен.
Веднъж живеи на този свят – и всичко иска!
И този устрем днес прегазва като валяк
на скрупулите писъка.

Защото съвестта бе всъщност страх от Бога.
Бог няма, няма страх и съвест няма вече.
Човек издигна собствената си изгода
в критерий за човечност.

1978

МАЛКА НОЩНА ИЗПОВЕД НА ЕДНА ПРОВИНЦИАЛНА АКТРИСА

(Дъжд плющи по прозореца, гъжг –
като аплодисменти.)
– Не съм лягала с мъж
сегем месеца.

Глад за клюки наоколо, глад
за нещо необичайно!
Целият провинциален град
вечеря с нашите тайни.

Обсъждат, пледират като в съд
между две кюфмета:
наистина ли незаконно спят
Ромео и Жулиета?

От различни или от един и същ
аборти Офелия прави?
(Дъжд плющи по прозореца, гъжг –
като небесни шамари.)

– Медея, Жанна д'Арк, Виржиния Улф...
Властвам на сцената, тревожа!
А в живота най-големият ми триумф
е някой местен велможа.

Проповядват ни безкористност, гълг
тез, през чиито кревати
минава най-краткият път
към столичните театри.

(Дъжд плющи по прозореца, гъжг –
камо в апокалипсис.)
– Ти виждал ли си поне веднъж
банкет без актриси?

Откажеш – погребана си навек.
Преспят – изритват те като курва.
Трудно е да бъдеш честен човек.
Честна актриса – абсурдно!

Мечтаех слава, жребий не-обикновен.
Вече не искам. Пия. Не моля.
Умира бавно илюзията в мен
за моята човешка роля.

Ела, никой мой! Като влюбен се гръж
час-гва – като на сцената...
(Дъжд плющи по прозореца, гъжг –
аплодисменти!)

1979

СЪН НА ХРИСТО ГАНЕВ

Сънувах, че свиря на тромпет.
Филхармония ли бе,
или биг-бенд –
не помня, няма значение, пък и не знам
как и защо попаднах там...
Оркестърът свири, залама реве от възторг.
Не знам как са другите,
но аз съм горд,
издувам бузи, халя златния мундушук,
по-високо от всички тромпета виря.
От медното гърло обаче
никакъв звук!
(Само аз знаех, че не мога да свиря.)

Внезапно оркестърът млъкна.
Тишина мъртвешка.
Само пианото в ъгъла тихо ръмеше.
Контрабасът – запъхтян Сизиф –
по голготата на нервите ми пълзи.
След него самотно заръмжа саксофона –
като слоница,
плачеща над трупа на слона.
После китарата се залигави –
ту грак на гарван.
ту трели на славей...

IV.

Има нещо ненормално в този свят,
отчаяно крача по нашата нежна планета:
половината човечество умира от глад,
другата половина пази гуета.

V.

Синина. Гълъбите мътят
в гулата на оръдията.
Бъдете: първият изстрел ще бъде
с яйцата на мира!

VI.

Номера световни, нови, вехти...
Друго ми е странно всеки път:
първо укротяват лъвовете,
после ги гресират да реват!

VII.

Най-красивата къща в града!
Завист наоколо и възторзи...
Но и на нейната врата
вчера разлепиха некролози.

VIII.

Строят отсреща: тухла по тухла, тухла по тухла.
И всяка минута сверяват с отвеса.
И аз така също: дума по дума, дума по дума.
За да сверявам – наум се беся.

IX.

Недейте казва лоши гуми на раздяла.
Съберете цялото си мъжество
и всичката си нежност – и бъдете
внимателни като в началото.

X.

Каква красива есен! Всъщност:
 каква красива смърт.
 Да можем и ний така
 красиво да умираме...

XI.

Езически светилища, а върху тях –
 християнски храмове, над тях – джамии.
 Не протестират боговете. Свидетелство:
 че няма бог или че богът е един.

XII.

Опасна участ
 да си вкусна птица –
 ще свърши полета ти
 в нечия паница...

ПТИЦА МИ МИНА ПЪТ

На Недялко Йорданов

Имат си някои важен роднина,
 груги се трудят,
 трети пълзят...
 А на мен ми върви ей така, без причина –
 просто
 птица ми мина път.

Колко години все крак ми подлагат
 и все краката
 свои трошат.
 Как бих могъл, бе глупаци, да пагна –
 щом птица
 ми е минала път?

Одумват ми всеки стих и момиче,
 клеветят ме
 и колкото по-клеветят –
 толкова хората по-ме обичат:
 – Птица
 гано ти мине път! –

викат ми, вярвам им, от вяра замаян,
 раменете започват
 да ме сърбят
 и ето: политам, летя след оная
 птица,
 гето ми мина път.

„Слез! – ония викат с яд и тревога. –
Хвърчило си, вързано
за своя път...“
Страх ме е, мъча се, искам – не мога:
птица,
птица ми мина път!

И летя над зависти, любов и омрази,
клетките ми
от смях звънят...
Боже, пази не мен – пази онази
птица,
дето ми мина път.

1980

АВТОРЕКВИЕМ

ПОЕМА

ТАЗИ НОЩ, КОГАТО НЕЖНО СПИТЕ,
или си пиете разсеяно пиетието,
или събличате жените си,
или жените гаят уморените си мъже;
тази нощ,
когато шофьорът се взира в бялата осова линия,
за да не излети от тъмния път,
когато пилотът приземява слепешком самолета,
когато капитанът на кораба сверява посоката
по Северната звезда;
тази нощ,
когато гъщера ми спи
и аз, за да не я събудя, пиша на кибритена клечка –
тази нощ
аз решавам живота си.

Какво направих до днес?
38-годишен –
оправдах ли щедростта на природата,
поникнаха ли всички семена, заровени в моя мозък?
Направих малко –
прецизен ли бях или мързелив?
И не оправдавам ли с безкомпромисно мълчание
своята нерешителност да говоря?
Колко пъти пожертвах живота си
за това,
което бе цел на живота ми?

Госпоги,
пропиях живота си, Госпоги!

Великите ми някогашни намерения
са детски хвърчила,
над които – стъпил здраво на земята –
мъдро се смея сега,
без да бъда безумен Икар,
но и без да бъда умен...

Останах честен. Но гали това е достатъчно?
Дървото, което разчита само на своя корен,
не прави компромиси,
не моли небето за гъжд,
не изяжда ближните си,
щедро се размножава,
не лъже,
не краде,
не убива –
гървото, значи, също е честно.
За съдба на гърво ли мечтах?

Твърде дълго живях – това ми е грешката.
Защото разбрах, че ще живея дълго
и отлагах всичко за утре, за утре, за утре...
а утрето вече е вчера.

Късно ли е да започна отново?

ВИНЯХТЕ МЕ В НЕСКРОМНОСТ ГРОЗНА,
моята вяра наричахте поза,
когато виках: „Защо мълчите?“ –
Хора, хора, бита ви убива мечтите? –
аз помня как се зъбехте вие:
Хайде, ний поглеци сме, ти си светия...
Надсмивахте се над моята непрактичност
(но ме обичахте, въпреки всичко!)

Сега ликувайте: със всеки залязъл ден
ставам все по-примерен и по-примирен,
все по-разумен, все по-практичен,
все по-скромен, все по-безличен,
все по-ниско навеждам глава...

Над мене започна да никне трева.

ДОКЪДЕ СТИГНАХМЕ? ЗА КАКВО БЕШЕ ВСИЧКО?

Оженихме се,
народихме деца –
това ли беше всичко?

Кой се разведе, кой – не, имаме млади любовници (кой
тайно, кой явно, все едно – еднакво нечестно) –
това ли беше всичко?

Един стана административен класик,
 друг – непризнат гений,
 трети – държавник,
 четвърти – режисьор,
 пети – пияница,
 шести, седми, осми – забогатяха от гуми,
 деветия – не мога да си спомня...

Питам ви, приятели – за какво беше всичко?
 Когато бедни и бледни
 амбициозни предтечи
 готови да сменят перото с меча
 безквартирни и безкомпромисни
 групави
 трамвайни гратисчици –
 днес:

 елегантни,
 музейно сериозни в шкоди, рена и мерцедеси,
 барабанящи с кастанетите на венчалните халки
 по гайретата на дискретните си шкембета –
 приятели,
 кажете ми:

 за какво беше всичко?

И странно единство:
 всички сме недоволни от народа.
 За един народа е разглезен от благоденствие,
 за друг е говедно търпелив,
 за трети – прагматичен,
 за пети – безразличен,
 за шестия, седмия, осмия – не знам какво си е...
 За деветия – не мога да си спомня.

А народът гледа на нас като на пяна
 от сблъскването на вълната с твърдия бряг,
 която изчезва в попивателната на пляска.
 И ний ще изчезнем.
 И нито следа.
 И никой няма да знае – докъде стигнахме
 и за какво беше всичко.

ТОВА ЛИ БЕ ИДЕАЛА НИ – ДА ЗАБОГАТЕЕМ
 за сметка на тоя народ,
 комуто уж посвещаваме своя гений
 и своя живот?

СЛЕД ТРИДЕСЕТАТА ГОДИНА ЗАПОЧВАТ
компромисите
в името на всички полезни неща.

За доброто се готвям постепенно и бързо,
подлеци ставаме изведнъж.
Вместо криле – размахваме лакти.

Наляво, надясно, напред, назад – и
объркваме:

врагове ли, братя ли?...
Все повече стават моите познати,
все по-малко – моите приятели.

АМБИЦИИ ДУШИТЕ НИ ТЕРЗАЯТ,
мълчим, от завист бледи...
Лайкучките гали мечтаят
да станат слънчогледи?

САМО МАРС И ВЕНЕРА. И ПАДАЩА ЗВЕЗДА.
Войни и жени,
войни и жени – и скорости...
Щастлив си, ако свети някой съседен прозорец
в тази нощ,
в тази самота.

МОЖЕ БИ МИ СЕ СЪРДИШ ТАЗИ НОЩ,
че не съм при тебе, че не си при мен.
Мила моя, може би никога още
не сме били така приближени.

Телата какво са! Обменна монета
на страсти – или тояжки за слепи...
Тази нощ през мене препускам коне
и всяко копито е мисъл за теб.

НЕПОПРАВИМО СТАНА КАТО СМЪРТ.
Излишно е по тебе камъни да хвърлям.
Клетвите не могат да убият мъртвия,
молитвите не ще го възкресят.
Учудва ме единствено, че този свят
спокоен още съществува:
не падна слънцето, и птиците летят,
и хората ядат и се целуват...
Нима трагедиите ни са толкова нищожни
и нищо
не могат
да променят?
Жестоко е. Безсмислено е. Невъзможно е.
Непоправимо стана като смърт.

В ЧЕРНО СЕ НАМЯТАТ КЪЩИТЕ, ПРОЗОРЦИТЕ
МЕ ГЛЕДАТ, КАКТО

през ценките на капюшона гледат очите на палача.
На своята мансарда като на ешафог се качвам
и чувам долу някъде децата ми да плачат.

Как да ги утеша? С какво да ги зарадвам?
Какви заветни думи да им кажа?...Плачат.
Плачът им пада върху шията ми като брадва.
(Без работа остана днес палачът.)

ВИДЯХ СМЪРТТА СИ: ПАДНАХ НА ПАВАЖА.
Последното, което ще видя –
бяха красивите гъвкави движения
на тези,
които ще отминат, без да ме вдигнат.

ТРЕТИ ДЕН СИ ПРИПОМНЯМ ВСИЧКИ СТАРИ
УНИЖЕНИЯ.

Всяка груба дума.
Всяко поражение.
Другите ли са виновни – в мен ли е вината?

Спя с отворени очи.
Денят изми стената.
И пред мен въпрос като бесилка се изправя:
груб не съм ли бил и аз,
не съм ли унижавал?
Едного ли само? И един ли път?
Случайно ли ме унижават?
Случайно ли мъксят?

ЧУВАЛ СЪМ, ЧЕ ИМАЛО ЛЮБОВ ОТ ПРЪВ ПОГЛЕД.
ВЪЗМОЖНО Е.

Аз ви казвам: има намразване по-бързо от погледа.
Напразно се ровите, напразно – не търсете причина.
Не си припомняйте обидните думи, изменните пог-
леда, изменните действия – не са причина те.
Всичко е като в природата: разлиства се лист или
пада листо. Въпрос на време.

И понеже смъртта е по-бърза от раждането, затова
ви казвам:
намразването е по-бързо от погледа.

СТАНИ И СИ ИДИ И НЕ СЕ ВРЪЩАЙ,
отричай, ако ти напомням с нещо,
отричай, че сме се обичали,
и няма да ти бъде тъжно.

Ще изглася с устни от леглото
отпечатъка на твоето тяло –
все едно че те е нямало
и няма да ми бъде тъжно.

Ще избърша от огледалото
нашите прегърнати отражения –
все едно че ни е нямало
и няма да ни бъде тъжно.

Стани и си иди и не се връщай.

ВЕЧЕ СМЕ ЧУЖДИ,
достатъчно чужди –
ето: разговаряме
почти естествено!

АКО НЯКОЙ ПРОТЕСТИРА, АКО Е ОПАСЕН,
ако искате да укротите някого –
не го хвърляйте в затвор,
спестете си оковите,
не повтаряйте грешките на Средновековието:
не произвеждайте светци.
Не окови – пари му дайте,
не тъмница – оградете го с вещи,
не присъди – дайте му звания,
ордените не пестете!
Дори да не иска – насила му давайте
и публично,
издигайте го нагоре,

нагоре –
от пост на пост го качвайте нагоре:
като по стъпала на ешафог!

Ако не загуби главата си и там,
а слезе със усмивка лека –
викайте

в петте посоки на света:
– Ето го човека!

В СЪНЯ МИ ПЛАЧАТ ЦИГУЛКИ
 като боси деца през февруари,
 боси деца по бели ризки
 протягат тънките си ръце като струни,
 реже ги лъка на зимния вятър –
 цигулки плачат в съня ми,
 обвиняват ме
 като деца изоставени...

СЪНУВАХ ЛИ, НАИСТИНА ЛИ БЕШЕ:
 вървяхме двамата из есенно поле,
 голо като каска. Под земята
 житните зърна си шепнеха, чакайки гържда
 като любовник, който все не идва.
 Дървета нямаше. Не си говорехме, вървяхме.
 Не мога да си спомня – гържахме ли ръцете си?

Взрив от „ура!“ внезапно ни удари в гръб.
 Изплашени, ний скочихме в дълбокия
 като траншея селски път. Наг нас
 прескачаха войници, стреляха и викаха ура!
 Едно войниче се препъна, падна в рова,
 видя ни и заплака.
 Простете, каза то, че ви убихме,
 атаката обаче бе неугържима...

И скочи и побягна пак
 и плачейки, пак стреляше и викаше ура
 и стреляше и плачеше и стреляше...
 и съзлите му като гилзи капеха.

От всяка гилза
 поникна житно стъбълце. Възкръснахме,
 пожънахме и овърсахме, смляхме, хляб опекохме.
 Заповядайте на помен!

СЪМНЯВАМ СЕ В БИОЛОГИЯТА, ОТХВЪРЛЯМ
 ЕСТЕСТВЕННОТО,

не считам времето за дълг:
 човек остарява
 между намерението и действието –
 не се ли колебаем твърде дълго?

КАЧИХА МЕ НА ПРЕДПОСЛЕДНИЯ ЕТАЖ.
 Красиво.
 Какъв широк хоризонт!
 Вместо да тичаш – всичко е като на глан.
 Загъхвам се от удоволствие.
 (Да не говорим за ония,
 които са наг мене – на последния етаж.)

Индустрия, архитектура,
 паметници,
 булеварди,
 поток автомобили...
 А хората къде са? Не виждам хората!
 (Да не говорим за ония,
 които са над мене – на последния етаж.)

И с мене става нещо странно.
 И с мене става нещо страшно:
 започвам да се чувствам сам
 като изхвърлен от земята,
 сам съм!
 (Да не говорим за ония,
 които са над мене – на последния етаж.)

Сам съм!
 Мятам се като във клетка.
 И няма изход друг, освен:
 да скоча, да полетя наголу
 към хората – или да допълязя
 горе: при ония,
 гето са над мене – на последния етаж!

СНЕГЪТ ПАДА НЕЖНО КАТО РАЗКАЯНА ЖЕНА
 върху разкаляното рамо на пътя.
 Трябва да си вървя. Иди си и ти.
 Не можеш затрупа в мен всички предишни
 крачки, устни и следи от нокти, иди си.
 Безсмислено е. Въдещето е тъга.

ЕДНА ЖЕНА ПЛАЧЕШЕ В ТРАМВАЯ,
 в трамвай № 2, който иде от гробищата,
 виеше като вълчица,
 като вълчица сред хората виеше,
 виеше непрекъснато от началото до края,
 виеше така, че разцепваше града на две като с релса.
 Хората слизаха от трамвая, хората са отвикнали да
 слушат вика на скръбта, хората станаха сдържани,
 хладнокръвни и мъжествени станаха, сълза не
 можеш изцеди от очите им, за вика да не говорим –
 от радост да викаш е същото,
 мълчанието стана израз на всички емоции.

Живеем в тишина корава.
 Човек не може да разбере:
 гали в съседа му някой се ражда,
 или някой мре?

А жената плачеше, стенеше, викаше, хълцаше,
виеше в трамвай № 2,
виеше – както сред вълци
бие човек.

КОЛКО МЪРТЪВЦИ СЕ РАЗХОЖДАТ ИЗ МОЯТА
ПАМЕТ!

Има реална страна, в която ние живеем, ходим.
Има, казват, загробна страна,
където живеели мъртвите.

А в моята памет живеят и живи, и мъртви
с еднакви права.
Срещат се, ръкуват се, разговарят и спорят,
целуват се, бият се –
жив със мъртъв, мъртъв със мъртъв, жив със жив.

И аз се ръкувам и разговарям със всичките –
и няма разлика.

И в това е надеждата:
че смъртта е само праг към нечия памет,
където и аз ще имам със живите еднакви права.

ДУШАТА МИ ПЛАЧЕ ЗА СНЯГ,
за бяло, за чисто душата ми плаче.
Видях много земи, много свят,
видях герои, видях палачи...
Душата ми плаче за сняг.

Доста живях, колко остава?
Чака ме моя бряг:
ругатни или слава – нямам представа...
Душата ми плаче за сняг –
чиста следа в снега да остава.

АКО ОТ ОБЪРКАНОСТ ЗАБРАВЯ, ЗНАЙТЕ:
заровете ме на село, при мама.
Тишина и далечност. И плач
естествен като шума на гърветата...

НАД НИВИТЕ БЕЗШУМНО ПАДА ЗДРАЧА.
Заглъхва всичко. Сам съм. И тревите.
Аз угвам тука тайно да изплача
гнева и болката си, и лъжите.
Науен бях. И вярвах много.
На всеки срещнат вярвах. Нищо.
Обичах ги. И лъжеха ме много.
И много ми е болно. Нищо.

Земя, ти имаш хляб и гроб за всички.
 Към всички си еднакво мила:
 треви и хора, зверове и птици...
 Земя, дари ме с твоята сила –
 да мога да обичам всички хора,
 да вдъхна чест на подлещите,
 герои от еснафите да сторя
 и скромни люде – от глупците.
 Земя, дари ме с малко сила –
 да мога да повалям всеки,
 забравил, че е сукал твое мляко
 и е дошъл по твоите пътеки...

Заглъхва всичко. Сам съм. И под мене
 земята тръпне черна, топла, гола.
 Аз вслушвам се в спокойното ѝ дишане.
 И падам на колени.
 И се моля.

Земя, ти имаш хляб и гроб за всички.

1970–1980

МОЛИТВА КЪМ АННА

Ела на гроба ми, мини със пръсти
 по буквите на името ми върху кръста,

постой минута-две, мисли за своето начало
 и ще възкръсна аз с душа и тяло,

ще бъда жив минута-две, а може ден –
 докато мислиш ти за мен.

1982

КОГАТО ГЛЕДАШ ТРАГЕДИИ,
душата ти се развеселява,
защото си казваш:
че аз не съм чак толкова зле.
Страда ли някой, ти си казваш:
че моето е нищо, аз съм добре.
Умира ли някой, ти си казваш:
аз съм жив,

значи съм по-добре!

Колкото по-страшна е трагедията –
толкова ти се чувствуваш по-добре...

Затова,
когато ти е тъжно,
когато не виждаш никакъв изход –
тичай в първия срещнат театър
и гледай най-страшната трагедия,
за да развеселиш душата си!

1983

МИСТЕРИЯ

Старци навлизат в гората,
по един, по двама, на групички,
все по-навътре, движат се бавно,
свалят шапки, тихо хихикат,
сливат се с тъмните дънери –
все по навътре в гората...

Седми ден обикалям наоколо,
гебна край всички пътеки:

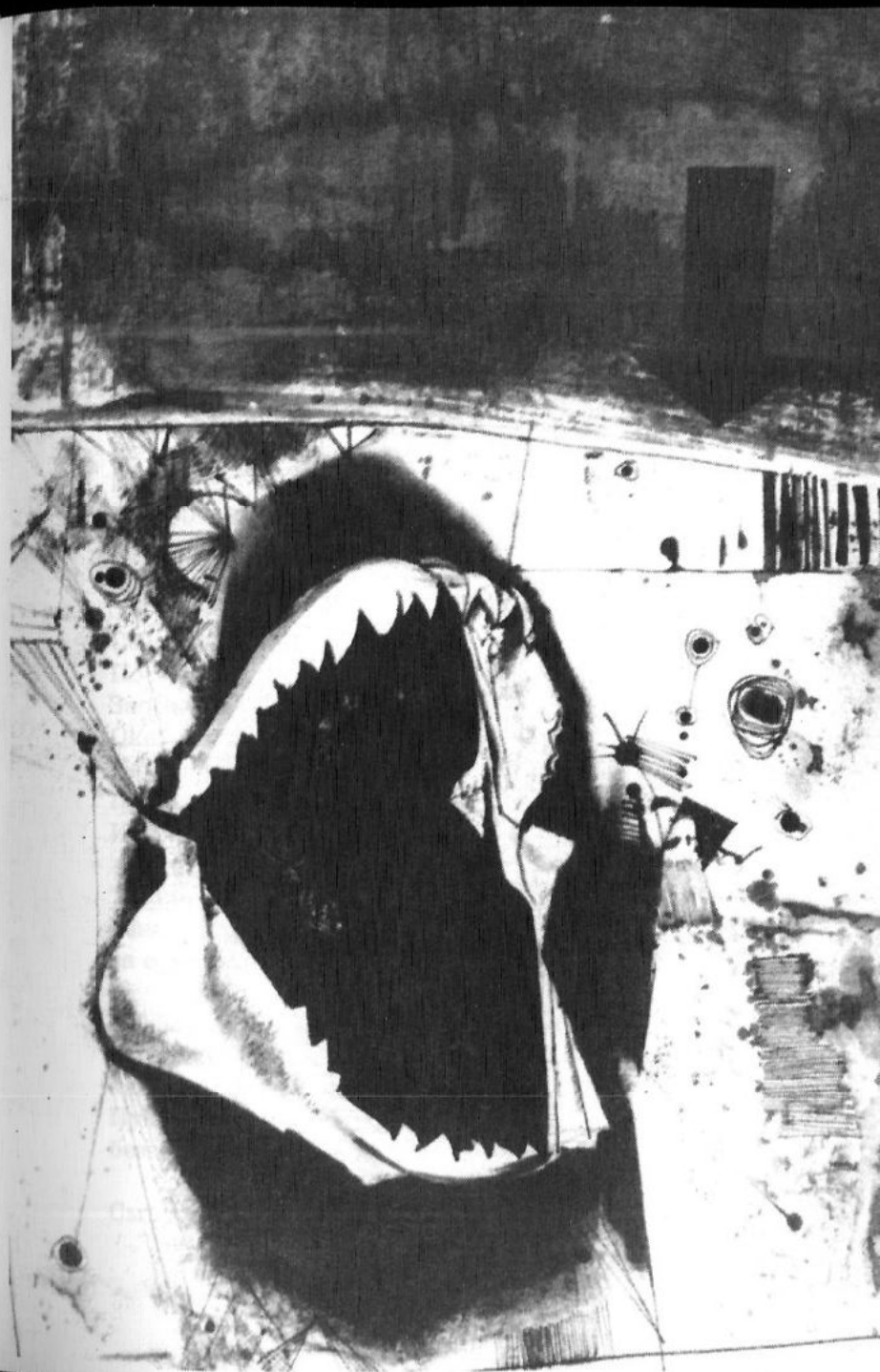
старци навлизат в гората,
по един, по двама, на групички,
все по-навътре, движат се бавно,
свалят шапки, тихо хихикат,
сливат се с тъмните дънери –
все по-навътре в гората...

Господи,
никой от там не излиза!

1984

Спокойно хвърлям поглед назад:
животът ми
не беше пуст, нито кратък...
Приятели, не ми се мре
не от страх,
а от яг –
че няма да видя какво ще стане напътък?

1985

РЕПЕТИЦИЯ ЗА ЕДНОМИНУТНО МЪЛЧАНИЕ

Казват,
че смелост е нужна да казваш правдата.
Но да мълчиш – героизъм е потребен.
И така: площад. А по площада –
коленичили деца –

Боже, като на молебен!

И глас Божи реве от рупора:

– На колене!

Сведете глави! Спуснете клепачите!

Поеми гъх!

Загръж!

Окаменей!

Не е задължително да плачете.

Представете си, че пред вас е майка ви в гроба.

Изобразявайте скръб,

а не отчаяние!

Тишина! –

Генерална проба

за едноминутно мълчание!

Какво е това? Кошмар? Шега? Или подигравка?

От устните

като змийчета изпълзват лъжи.

Пуква нейде сърце

беззвучно –

като взрив на фотография.

Смърди на унижени души!

И съзри наистина текал от очите.

Командващият мълчанието е опиянен:
– Вий трябва да се научите да мълчите
и да падате
на колене!
Магнитофон, включвайте с пълна сила
„Вий жертва паднахте
в неравна борба...“

Аз спирам до тук, родино мила.
Знам, протестът е вид молба.
Но въпреки всичко:

момчета, момичета – горе главата!

Мили мои, защо мълчите? Викнете: не!
Изправете се!
Паднали сте за свободата
не са паднали
на колене!

Когато трябва – ще плачем, земята ще ровим с нокти.
Ще мълчим, ако трябва, не минута,
а ера –
но не по командата на някакви идиоти,
които правят
от смъртта на героите карьера...

Площад. Коленичили деца по площада.
Те плачат.
И молят пощада.

1986

ПРЕД ГРОБА НА ЕРЕТИКА

186

СТЕФАН ЦАНЕВ

Пред гроба ти, еретико, аз, атеиста, смутено стоя.
Древна мисъл
като гарван бял се полюшва върху клоните.
Старци с братове кафяви като дънери
ръсят от главите си ябълков цвят
върху гроба ти.

Самотен е гроба ти, еретико.
Изхвърлен си от общите гробища.
Какъв е смъртният ти грях,
че гори от мъртвите си отлъчен?
Нали
изповядваш същата вяра –
защо
те анатемосаха патриарсите?

Ти не посегна към трона им висок.
Ни към богатствата, които сме им дали.
Не вдигна бунт.
Не призова към други бог.
Ти просто им напомни
забравените идеали.

187

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

Тях, идеалите им някогашни, възпяваше и
възкресяваше.

И гузният им гняв започна да расте.
Защото твоята вяра осветяваше,
че вече в нищо
не вярват те!

Заплашваха те,
насъскваха подире ти послушници.
Но продължаваше да вярваш и да проповядваш ти.
И случи се това, което за кой ли път се случваше:
най-вярващия
бе отлъчен като еретик.

Помете
всичко времето. Загълхнаха анатемите яростни.
Направи рекапитулация смъртта:
отдавна буренясаха гробовете на патриарсите,
а твоят гроб
обсипан е с цветя.

1986

MODUS VIVENDI

На П. Анастасов

188

СТЕФАН ЦАНЕВ

Наказвай подлещите с благородство.
На Юга
със целувка отмъсти.
Омразата самия тебе трови,
а не когото мразиш ти.

С мечти за власт недей се унижава.
На славата не ставай роб.
Поетът след смъртта си се сражава –
от гроба
както от окол.

1987

ЗАПУСТЕНИЕ

189

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

Напредват бавно паяците. От към ъглите.
Превземат стая подир стая.
Завземат коридорите и стълбите.
Безмълвно смучат празното пространство
като кръвта на пеперуга
(разпадат се крилете ѝ
като доспехите на археологичен рицар).
Напредват бавно паяците.

Къде са детските ни смехове?
Къде са някогашните илюзии?
Крилете ни къде са?
Случайна гума
увисва омотана в паяжините.
(Мълчанието имитира вечност).
Напредват бавно паяците.
Превземат клетка подир клетка.
Завземат черепите и сърцата ни.
Безмълвно смучат мислите и чувствата.
Душите ни са празни като змийски кожи!
Напредват бавно паяците.

И нищо вече
не ни усмихва, ни тревожи.

Юни 1989

ВРЕМЕ НА ГОЛЯМОТО ЛИЦЕМЕРИЕ

190

СТЕФАН ЦАНЕВ

Имало е по-мрачни времена.
Имало е по-страшни времена.
Времена на терор,
времена на кървави мистерии.
Но историята не помни по-срамни времена –
о, мое време,
време на Голямото лицемерие!

Довчерашните фелдфебели, които размахваха палки и
криваци –
гнес са в първите редици на борците за демокрация.
Довчерашните гушителни на всеки честен глас –
гнес са най-гръмогласните апостоли на гласността.
Довчерашните самоотвержени правителствени бю-
голизци и щутове –
гнес се провъзгласяват за жертви на диктатурата.
Тези, които до вчера викаха „Да живеят!“ и „Слава!“ –
гнес крещат „Долю!“ и „Смърт!“
Легиони
от хамелеони!

Убитите тихо лежат в незнайните си гробове, праз-
ни очи в нас вперили,
нощем костите им глухо вят като подземни фанфари.
А палачите им гордо ходят сред нас, закичили кърва-
вите си ревери
с „Герой на Народна Република България“.

191

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

Бгеме!
Старата история се повтаря:
„Царят умря!
Да живее царят!“

Бгеме!
Свободата на словото и на печата
се превръща
в свобода на злото и клеветата!
Бгеме!
Палете кладя от вестници, пълни с лъжи, палете, да
лумне нощта!
Като бухали, заслепени от слънце, да се изцъклят
престъпленията и греховете ни.
Палете кладя от вестници! Това ще бъде първият
случай в света,
когато лъжите служат за светене!

16 ноември 1989

АВТОЕПИТАФИЯ

192

СТЕФАН ЦАНЕВ

Все по-често се вирам в звездите студени.
Все по-често сънувам своя последен ден.
Ах, ще плачат, всички ще плачат тогава за мене.
Кой от мъка.
Кой от гузност.
Кой от завист, че плачат за мен.

Само аз ще лежа сред цветята студен и нагменен.
Безразличен и важен.
Безчувствен.
Без капка печал.
Само аз. Защото сред всичките опечалени
само аз няма да зная, че съм умрял.

7 август 1990

ИЗХОД

193

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

Покой не ми дава, преследва ме –
както лешоядът преследва ранено животно в степта –
преследва ме ден и нощ
старата Моисеева притча:

Измолил Моисей
от фараона
свободата на своя народ
и го повел от робския Египет
към свободния Ханаан.

Знаел Моисей пътя
през пустинята,
но незнайно защо въртял народа си в кръг
като заблудена комета,
въртял го в кръг цели двайсет години.
Измирили хората
въпреки небесната манна.
Но Моисей продължавал да обикаля кръга.

Разбрали измамата, разгневените мъже и жени
се нахвърлили срещу вожда си:
– Защо не ни водиш направо в свободния Ханаан?
Защо ни въртиш във този смъртен кръг?
По-добре да си бяхме останали в Египет –
както му беше на робството:
живеехме си,

имахме какво да ядем...
Води ни напред!
Или ни връщай назад!

Отвърнал им тогава Моисей:
– Ето затова ви въртя във този смъртен кръг
вече двайсет години
и още двайсет години ще правя същото,
докато измрат всички, родени в Египет,
включително аз.
Защото роденият в робство
не може да бъде свободен.

Покой не ми дава, преследва ме –
както лешоядът преследва ранено животно в степта –
преследва ме ден и нощ
страшната Моисеева притча:
роденият в робство
не може да бъде свободен!

(Господи, и ние ли
ще се въртим във този смъртен кръг
40 години?)

11 юли 1991

КЪМ ВАРВАРСТВОТО

Напредваме към варварството с крачки бързи.
Все по-навътре,
все по-дълбоко в пещерата.
През илюминаторите на очите ни
летят годините назад – като светулки,
все по-назад,
все по-назад...
потъват в бъдещето, откъдето бягаме.
(О, Боже мой, ще спрем ли някога?)
Напредваме към варварството с крачки бързи.
Все по-навътре,
все по-дълбоко в пещерата.

Погребани са в буренясалите ни сърца
всички стари формули
за братство и за хуманизъм.
Единствената наша цел е
някак си да оцеем.
И първата ни грижа е да съблечем
ризата на ближния.
За 30 сребърника сме готови
на брата си гръцмуля да изтръгнем.
Напредваме към варварството с крачки бързи.
Все по-навътре,
все по-дълбоко в пещерата.

Челата ни безмилостно се окосмяват.
 Мозъците ни излишни
 се смаляват
 до прагматичния размер на орех.
 Членоразделната ни реч е заменена
 с чаткане на зъби.
 Божествено е онова, което се яде!
 Превръщаме във кръчми и бакалници
 книжарниците и театрите.
 Изкуството е архаична смет,
 изхвърлена законно на бунището.
 (Все по-навътре,
 все по-гълбоко в пещерата!)
 Поезията е паун,
 полезен само в тенджерата.
 Във запустелите концертни зали
 паяците свирят
 на нежните си арфи Моцарт.
 (Търговците изгониха Исус от храма.)
 Напредваме,
 напредваме към варварството с крачки бързи.

Но вярвам аз –
 макар космати, диви, груби,
 освирепели, озверели, оскотели,

стигнали до гъното на пещерата
 (и няма вече по-назад
 и няма по-нагоду!),
 изглозгали до край
 кокала суров на битието,
 самите ний оглозгани
 от работливите инсекти –
 о,
 вярвам аз,
 че в този мрак праисторичен
 и в тази безизходна пустош
 ще завием
 (тъй както вият вълците във зимна нощ
 към безполезна луна),
 със глас дивашки ще завием:
 – Искаме поезия и музика!

И със наведени глави
 ще тръгнем пак по старата пътека,
 която води гълго
 към човека.

12 юли 1991

РЕКВИЕМ

198

СТЕФАН ЦАНЕВ

Блазе на мъртвите, че не видяха
как идеалите им срамно мряха –

не на бесилка, не на клада,
не приковани на скалата,

не върху кръст, не в бой неравен
и не по други начин славен,

не от куршум, не от секира –
а както прилепът умира,

веднъж щом падне на земята.
Напразно той криле фалшиви мята

и съска, озверял и злобен –
да полети отново неспособен.

Блазе на мъртвите, че не видяха
как идеалите им срамно мряха

подобно прилепи с криле фалшиви.
Блазе на мъртвите. Горко на всички живи,

които в тези идеали вярват
и гледат как със тях се гаврят

и се надяват, въпреки срамът –
че могат пак да полетят.

2 август 1991

199

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

РЕТРОГРАДНО

На Иван Радоев

200

СТЕФАН ЦАНЕВ

Ах, колко хубаво беше,
когато няхаме свобода!
Каква романтика –
да рискуваш главата си
заради няколко стиха!...

И ние пишехме,
пишехме смели стихове,
нарочно ги пишехме така,
че да не ги печатат.
Печатат ли те – означаваше,
че стиховете ти нищо не струват
(щом не са опасни),
това беше сигнал за компромис,
намек за предателство,
начало на падение.
Затова пишехме нахално и предизвикателно.
Привечер минавахме гордо по кафенетата.
– Ето го поета, смелия! –
шушукаха наоколо
и момичетата ни прострелваха с горещи погледи,
сякаш с цигари прогаряха ризите по гърбовете ни...

Сега смели под път и над път.
Юнак до юнака, мила моя майно лъо,
байряк до байряка...
(просто не можеш да се вредиш)

201

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

... викам
крещят,
скандират като слънчогледи...
(каква банална масовост –
от инстинкт за оригиналност
ти идва да млъкнеш завинаги!)
... скандират като слънчогледи,
размахват юмруци,
псуват,
гържат героически речи...
Браво!
Само гето нищо не рискуват.
Само гето никои не им пречи.

– Какво по-хубаво? – ще кажете. – Свободни сме!

Да, да, чудесно е.
Но скучно.
На мене ми е скучно, господа.
Скитам нощем по безлюдните улички
и тъжно си тананикам
тази ретроградна песничка:
– Ах, колко хубаво беше,
когато няхаме свобода!

9 септември 1991

МИТИНГ

202

СТЕФАН ЦАНЕВ

Де бяхте вчера

вий, герои днешни?

Когато беше страшно – де бяхте вий?

Когато срамно безмълвие цареше –
защо тогава никой от вас не се яви?

Сега площадите са пълни със юнаци.

Срещу въображаеми гула
безстрашно пъчат гръд.

Размахват знамена като криваци.

С разчекнати гърла
за демокрация реват.

Защо не дигнахте, юнаци, глас тогава –

да бяхме се спасили
не от тиранията,

а от срамът!

Мълчахте. Не! –

по същите площади вий крещяхте „Да живеј!“ и „Слава!“

на тез, против които

днес викате „Позор!“ и „Смърт!“...

Де бяхте вчера

вий, герои днешни?

Когато беше страшно – де бяхте вий?

Да бъдеш смел сега – е смешно.

Зад безопасна храброст
страх се крий.

Тъй мисля аз. И тази мисъл ме тревожи

и като сън кошмарен ме гнети.

Защото ако утре, недай Боже,
обратно

колелото пак се завърти –

дали къмто площада ще се втурнете тогава?

Срещу гулата истински

безстрашно ще изпъчите ли гръд?

Или ще викате отново „Да живеј!“ и „Слава!“

на тез, против които

крещите днес „Позор!“ и „Смърт!“...

10 септември 1991

203

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

ХИМН

На Доси Досев

204

СТЕФАН ЦАНЕВ

Отново съм беден поет – парите не стигат,
пестя за хляб (не пия, не пуша),
старите си грехи нося.
Всеки кръчмар, бизнесмен, зарзаватчия,
политик и циганин
ме гледа снизходително
както просяк.

А иначе времето ни е само за изкуство:
какви колизии,
какви съдби,
действителност от теми гъмжаща!
Само че никой не ще да ни чете,
да ни гледа
и да ни слуша.
И съответно – никой грош не ще да ни плаща.

А може би това е за добро?
Мизерията ще прокуди
от храма користните, титеславните и заблудените.
И със изкуство ще се занимават само лудите.
(И гениите).

28 септември 1991

ИЗБОР

205

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

Знам, ще ме осъдите, че не съм весел
във тези дни на еуфория.
Както казваше един критик
(и може би е верно):
от поетическата ми лаборатория
и бялото излиза черно.

Приятели, простете ми. Свободата ме радва.
Но страх ме е
от ново падение.
Затова предпочитам да бъда гарван на сватба,
а не
славей на погребение.

19 януари 1992

АПОКАЛИПСИС

206

СТЕФАН ЦАНЕВ

Всичко ще се оправи:
ще върнем земята на хората –
ще имаме достатъчно хляб и месо,
яйца и зеленчуци;
ще направим индустрията си
модерна и екологична –
ще имаме колкото си щем
хладилници, консерви, перални и телевизори;
ще овладеем инфлацията,
левът ще стане конвертируем –
няма повече да просим за някой-друг долар
като безпризорни деца пред портите на Европа;
ще уредим националните си и международни
отношения –
всичко ще оправим,
всичко ще решим...
Но, кажете ми:
какво ще правим с нашите души?

Какво ще правим с озъбената си алчност, как-
во ще правим с братоубийствената си страст
за власт, какво ще правим с избухналата ка-
то спукан цирей омраза, какво ще правим с на-
шата мъст, която като усойница показва със-
кащата си глава от ямата на устните ни –
ако не ѝ посочим жертва, тя нас ще удуши:
спасете нашите души!

207

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

Какво ще правим с празнотата, която зина в нас –
ние сме като разсъхнали се кащи: обръчите на дик-
татурата, които ни стягаха (и ни сплотяваха),
са разкъсани – разпадаме се, виното на вярата ни
изтече; всичко в нас – в сърцата, в мозъците ни, в
лимфите, в кръвта ни, в червените и в белите ни
кръвни телца, в клетките ни – всичко се руши:
спасете нашите души!

Както ембриона в мрака на утробата всмуква харак-
тера и навиците на майката, така и ние всмуках-
ме в себе си миналото – всеки от нас е една тотал-
итарна минигържава: няма плурализъм, няма де-
мокрация, няма свобода на мисълта, няма свобода
на словото; във всекиго дебне един Сталин, един
Хитлер (не си ли с нас – против нас си!), дай му
власт и ще размаха брадва и камшик:
спасете нашите души!

Ние приехме свободата като свобода да грабим,
като свобода да клеветим, да лицемерим,
свобода да мразим, свобода да насилваме,
да изнасилваме, свобода да убиваме – как-
то слънцето, което дава живот на тази Зе-
мя, същото слънце може Земята да опустоши:
спасете нашите души!

Ние сме слънцето, ний сме земята, ний сме гържа,
 ние сме вятъра, ние сме бурята; свободата ни ли-
 ши от утешението, че някой друг е виновен за на-
 шите нещастия – от всички самоизмами, от всич-
 ки заблуди, химери и утопии, от всички илюзии, от
 всички оправдания свободата ни лиши:
 спасете нашите души!

... И чакаме с уплашена надежда глас Господен
 да ни напъти,

да ни утеша.

О, мъчна участ – да си свободен...

Спасете
 нашите
 души!

12 февруари 1992

СЕКВОЯ

В памет на Никола Русев

Докосвам вечността и отминавам
 и краят ми се вижда безнадеждно близък:
 след 2, след 5, след 10 ли, след 20 ли години
 ще бъде пръст, ще бъде прах, ще бъде въздух или нищо,
 а безсловесната секвоя
 ще продължава да живее
 в митически далечната 6000 година.
 Докосвам вечността и отминавам
 и краят ми се вижда безнадеждно близък:
 Ще има ли човечество на таз Земя тогава?
 Ще има ли Европа?
 Ще има ли България?
 От днешните ни исторически свирепи битки помен
 ще има ли? Поне едно,
 издялано на камък, днешно име ще остане ли?
 Докосвам вечността и отминавам
 и краят ми се вижда безнадеждно близък...
 Природата наистина се подиграва –
 тя гала ми е мозък, за да разсъждавам
 и, разсъждавайки, да стигна сам
 до саркастичното си заключение:
 гървото заслужава да живее повече от нас.
 (Страхувам се да питам: а защо?) –
 докосвам вечността и отминавам
 и безнадеждно близък виждам края.

17 февруари 1992

ВЪПРОС №1

210

СТЕФАН ЦАНЕВ

Аз вярвам, Боже,
в Твоята власт непостижима.
Но мъчи ме
един въпрос:
– Защо най-малко християни има
там,
дето се роди Христос?

1994

РАЗМИШЛЕНИЕ ПРЕД БРАНДЕНБУРГСКАТА ВРАТА

211

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

На битака край Бранденбургската врата
един групаъв съветски солдат
свиреше на гармошка
и пееше стар боен марш,
изложил за продан каската и шинела си
за по 100 марки (10 бутилки „Smirnoff“) –
а изпод шинела тайно надничаше
тъмното око на „Шпагин“ (1000 марки) –
старият боен „Шпагин“,
с който старият съветски солдат
беше превземал Берлин
някога
и бе дефилирал
през същата тази Бранденбургска врата,
пеейки същия боен марш
след победата велика...

Объркан мой век,
спри песента на войника!

Но старият беген войник продължава
да разтяга гармошката
край Бранденбургската врата,
изложил за продан бойната си слава

и пее през сълзи бойния марш
на своята
несъществуваща вече
гържава...
Господи, победителят
проси милостиня
от победените!
Те минават мълчаливо край него
и подхвърлят в каската му
гребни монети (всяка монета
звънва
като плесник!).

Объркан мой век,
спри плача на войника!

1994

АВТОХРИСТ

На Димитър Киров

Кръстът, който сам си сковал;
кръстът, който сам си нарамил
и доброволно мъкнеш към своята Голгота;
кръстът, на който сам ще се разпнеш –

това е изкуството.

(Само гето не е сигурно
гали ще възкръснеш.)

1995

ТАБЕЛКА С НАДПИС: БЪЛГАРИЯ
Прекрачвам с разтуптяно сърце
Ни вик
Ни стон
Ни смях
Ни ярост
Гробище от скръстени ръце

1996

В ТОЗИ МОШЕНИЧЕСКИ И КЪРВАВ ВЕК
сред този народ
от света и от Бога отлъчен
ако срещнеш честен човек –
убий го
да не се мъчи!

1996

ЕЛА МОЯ ПОСЛЕДНА ЛЮБОВ
 ела моя Дорис!
 Двайсет години със мен –
 героическа оприс!

Какво ли не мина през нашите глави –
 заспи забрави
 заспи забрави

Защото нищожно е всичко
 пред близката грама:
 единият ще бъде жив –
 другият ще го няма!

Пред ужаса на живата самота –
 предпочитам смъртта
 предпочитам смъртта

1996

ЙЕРАРХИЯ

Станах среднощ
 да се помоля
 коленичих и отправих взор
 нагоре –
 към своя Господ
 но видях
 че нашият Господ е коленичил
 и се моли
 отправил взор
 нагоре –
 към своя Господ
 който бе коленичил
 и отправил взор нагоре
 се молеше на своя Господ
 който също

Свалих очи
 и погледнах надолу:
 там
 в ниското
 коленичили човечета
 се молеха
 отправили взор
 нагоре –
 към Мен

Всичко е безкрайно във Вселената
всичко е диво

А-у-у-у-у!
Има
ли
там
някой?

1996

ЗЕМЯТА ЛЕТИ

(неясно – напред или назад?)

п

а

г

а

в небесната тъмна утроба

п

а

г

а

като огромна синя сълза
отронена от окото на Бога

1996

**НА ГОСТИ
ПРИ КОНСТАНТИН ПАВЛОВ
10 АВГУСТ 1996**

Говорят
говорят безспир
наоколо
по земя и ефир –
пълчища от гуми
гуми
гуми
празни гуми
говорят
говорят

Господи
защо
най-умния
осъди на мълчание?
(Какво
не трябваше да ни каже?)

ПРЕОБРАЖЕНИЕ В ЯНА

Ако някога някой галечен ген
внезапно ти домъчнее за мен –

недей ме търси по белите облаци,
недей се рови из тъмните гробища –

в огледалото старо се вторачи:
и ще срещнеш там моите очи.

Усмхни ми се – аз същото ще сторя.
Уста отвори – и аз ще проговоря...

Едно те моля само – не плачи,
защото и аз ще се разплача

и ще залязат моите очи
на твоите очи във зграча...

1997

ДОЙДОХ, ВИДЯХ, НЕ ПОВЕДИХ

222

СТЕФАН ЦАНЕВ

Задушавам се.
Задушавам се от омрази.
Уморих се.

Самоизмама се оказаха усилията ми
в тази гържава,
на тази земя.
Дойдох, видях, не победих.

(Спасението е в бягството?)

И се качих високо, високо в планината,
много високо.
Беше нощ.
Някой ме повика, без глас, повика ме отвътре
и аз се покатерих на покрива.

Над мен трептеше Орион – папионката на Бога,
отляво върху ревера на Богородица
блестеше като брилянтна карфица Сириус,
отгясно ме гледаше Алдебаран –
кървавото око на Бика.

Стърчах върху покрива,
далечните гравитации на звездите ме полюшваха,
както морето полюшва самотно водорасло.
Беше нощ.

223

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

Изведнъж някой спусна небето ниско над мен –
като черен чадър,
толкова ниско,
че през дупките на звездите виждах отвъд.
И там беше нощ.
И през дупките на звездите върху отвъдното небе
се виждаше отвъд.
И там беше нощ.
И колкото по-се взирах в звездите –
толкова по-се множаха те,
рояха се
и аз все по-неугържимо падах нагоре,
все по-дълбоко потъвах сред тях.

Каква тишина!
Чувах тропот на мравки – там нейде далече
голу
по мъничката като грахово зрънце земя...

Госпогу!
Какво представляваме ний –
твоите жалки подобия,
пъплещи по тази жалка планетка,
какво представляват
пред безкрайното ти мироздание
нашите земни битки,
нашите омрази и страдания,

нашите игри на народ
и на партии,
на бандити
и министри,
на министър-председатели,
царе
и президенти,
какво представляват
пред неизброимите ти светове
нашите жалки боричкания за власт,
за слава
и за богатства,
всичките ни войни и убийства?
Забелязва ли ни някой?
(Поне толкова,
колкото ний забелязваме
в полето мравуняка,
където същите исторически битки върлуват!)

За какво ни създаде?
Защо ни гари с разум и чувства –
единствено нас в тази мъртва Вселена
и ни извика: богове сте! –
а ние пълзим като мравки по земната кожа
и водим безсмислено съществуване
на работливи инсекти –

и мозък, и съвест, и мускули
напрягаме към едничката цел:
насъщия!

Това ли е великата мисия на човека:
да живее – за да работи,
да работи – за да яде,
да яде – за да живее?
И накрая ни захвърляш в гроба
като ненужна мърша –
затова ли ни създаде?
Богове ли сме – или мравки?

Уморих се.
Задушавам се.

Бийте се,
плюйте се,
убивайте се,
боричкайте се за власт,
играйте си на партии,
на гържави
и на войни.

Без мен.

Аз се хващам за Млечния път
и започвам да се люлея
под съзвездието на Касиопея.
(Долу
там нейде
ляят човекоподобни чакали,
разчекнали челюсти,
чакат да падна,
да ме разкъсат...)

Но аз продължавам да се люлея
под съзвездието на Касиопея...

Ще се скъса ли Млечният път?

1998

НОЙ XX

Небето се продъни.
Бездомният Бог зарига.
Дъжд над планетата,
гъжд безконечен и равномерен.
От небето
до земята –
въжета от вода...

По тях ли, Господи,
при тебе
да се покатеря?

1999

САТУРН

228

СТЕФАН ЦАНЕВ

Да изгрееш на нощната улица –
нахлупил широкопола шапка
както Сатурн;
да зашеметиш с поглед богохулен
монахините,
бленуващи да станат курви;

да се хвърлиш в блатото от аплаузи,
търсейки платонична любов;
после да яхнеш като весел Мюнхаузен
гюлето на Земяното кълбо

и да полетиш из онемялата Вселена,
крещейки в ухото на Бога
последната своя поема...

Дали ще мога?
Дали ще мога?

1999

ВЕЧНОСТ

229

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

С прискърбие най-сетне проумях,
че вечността
не е подвластна на човека.
И рекох си:

защо пък
не взема да си посадя напролет
вечност,
под сянката ѝ да се излеждавам?

И посадох секвоя.
Мъничка – три педи.
И зачаках.
Поливам я,
тора я –
не расте.

А бурените –
лободата,
бучинишът
(да ти е сладко, премъдрий ми Сократе!),
балурът,
бъзето,
копривата,
магарешкият трън –
на ден растат по педя,

за месец избуяват
(като политици)
метър-два, че три...

Секвоята не бърза.
По сантиметър на година.
За сто години – метър.
Тя има време.
Мнооооого време.
Четири хилядолетия.
Закъде да бърза?

Другите обаче бързат.
Всички я награснаха.
И ябълката.
И кайсията.
И крушата.
И орехът.
И слънчогледът.
Тържествуват.
Шумят и ръкомахат
(като на митинг),
нагсмиват се
над малката секвоя,
засенчват я,
душат я

и се издигат
все по-
и по-
и по-нагоре...
Бързат.

Най-бързат бурените.
Те нямат време.
След ден, след два
ще пожълтеят,
ще повяхнат,
ще ги отсекаат.
Да оцелеят
най-много още месец.
Два.
И край.
Как да не бързаш?
Каквото могат
изсмукват
от съухрената гръд
на майката земя.
И бързат.
Много бързат...

Секвоята не бърза.
Чакат я хилядолетия.
За нея

гъбът вековен
 е мимолетна сянка.
 Човекът – еднодневка...
 Мълчи секвоята
 и все по-надълбоко –
 до сърцето на земята
 забива корен.
 На гъжг и слънце
 и прочие небесни подаяния
 не може да разчита.
 Дото време –
 с върхът си
 ще прободне небето,
 ще разговаря с боговете...

P.S.

Човешки ръст когато стигна
 и се изравни със мен –
 внезапно
 секвоята изсъхна.
 Сляпо куче
 бе презризало
 корена на вечността.
 Понеже сляпо.
 Боже!

2000

ЛАЗАР

Стани от гроба, Лазаре!
 Лазаре, стани от гроба!
 Хвърли савана на омразата!
 Убий в себе си роба!

Робът е прокълнат да мрази.
 Свободният човек обича.
 Стани от гроба, Лазаре –
 възкръсни от позорния бит!

Великият смисъл
 на живота ни старомоден
 е да обичаш
 и да бъдеш свободен!

2000

ОГЛЕДАЛО

Пред огледалото като пред прозорец стоя,
 стоя и чакам
 да мине някой
 по улицата на моите спомени.
 Уви, пустота.
 Пустота.
 Пустота.
 Аз съм единственият минавач самотен.

По черните клони на нощта
 зреят
 квадратните портокали на прозорците.
 А високо нейде из опустелия небесен площад
 тича, хлипайки, нечий забравен позор.

Някой вика в ухото на глухата нощ:
 „Шаро! Шаро! Къде ми е кучето?“
 А под сухия бряст
 тихо ридай Антигона:
 – Кучето е тук, Наско,
 и аз съм тук,
 само съвестта ти я няма...

2003

КРИЛО ОТ ПТИЦА НА ПАВАЖА

Железни глутници. Мъгла
и гмеж. Внезапно: сред площада,
премазано от коледа –
крило от птица на паважа!

Труп няма. Ни глава. Ни крак.
Петно от кръв там няма даже.
Като библейски кобен знак:
крило от птица на паважа.

Летяло на възбог, в гонеж
на блян, любов или на плячка,
сега – пихтия жалка, леш:
крило от птица на паважа.

О, Господи, и ний така
високо, волно и безстрашно
летяхме някога... Сега:
крило от птица на паважа?

2003

МОЯТ ДОМ

Моят дом, моят дом
от душата ми бяга.
Над покрива струйка дим –
пътечка към Бога.

Там съм бил, там съм бил
преди век или лятос?
Над спомена облак бял
цъфти като лотос...

2003

АРХАИКИ

На Л. Л.

Какво стана, поете –
нали щяхме да умираме млади?
Геройски –
за идеали свещени,
за велика кауза...
Съгбата обаче
(тази коварна Шехерезада)
друга приказка ни разказа:

Идеалите умряха.
Каузата е загубена.
А ние
издържахме на слава,
издържахме на хайки.
Живи сме.
И няма вече надежда някой да ни убие –
миналовековни архайки.

Да прекрачим века си – гали е късно?
Завинаги ли
ще потънем в мрака Вселенски?

.....
Над нас птици кръжат,
отчаяно размахват криле –
да се откъснат
от сенките си!

2004

БАЛАДА ЗА СИНЯТА ПТИЦА

Късно,
 бе есента на века –
 внезапно
 като минзухар изпод земята
 излетя
 синята птица!
 Издигна се над нас
 високо,
 високо –
 навъзбог!
 Отголу
 ние я гледахме
 замаяни.
 Тя ни привличаше
 като възкресение.
 Размахавме ръце
 и аха-аха –
 започнахме да се отлепяме от земята,
 от бита,
 от страха.
 Преодолявайки робската гравитация
 полетяхме след нея!

Ний бяхме свободни!
 Ний бяхме свободни!

Над нас птицата пееше –
 синята птица!
 Синя като небето,
 синя като смъртта.
 И ние летяхме след нея:
 Все по-високо!
 Все по-високо!

.....
 Но, о, Боже!
 Защо замлъкна Синята птица?
 Защо песента ѝ
 се превърна в грачене?
 Защо размахва
 все по-тежко крилете си?
 Описва
 все по-унили кръгове
 и слиза
 все по-ниско,
 все по-ниско...

(И ние след нея:
 все по-ниско,
 все по-ниско...)

Накрая синята птица
падна на земята
като прилеп
подмамен от камък.
(И ние – след нея.)
Когато се свестихме,
повдигнахме
мъртвите ѝ криле:
пог тях
гъмжеше от кърлежи.
Те прогължаваха
да смучат
последните ѝ канки кръв
и се надвикваха:
– Аз съм синята птица!
– Аз съм синята птица!

Народът безмълствува.

2004

РЕКВИЕМ ЗА МОЕТО КУЧЕ

Довиждане на оня свят, далматинецо!
Ти пак се оказа по-бърз –
изпревари ме.
Възнасяш се нагоре,
въртейки опашка като хеликоптер.
Летиш из вселенския кър,
гонейки небесни котки...

А долу –
тук на земята,
аз се давя в тиня от гузна печал
и не знам –
има ли право свещ да ти запаля?

Църквата мълчи по въпроса
къде отиват душите на животните.
Според Библията
в рая все пак имало една змия –
оная, дето прелъстила Ева
да вкуси от забранения плод.
(Ева бе изгонена, змията – не знам.)
Според други очевидци –
и птичета там чуруликали.
А според източник, пожелал анонимност,
вчера Господ се бил разпоредил
от утре животните да отиват в рая,
а хората – в ада!
Защото хората...

Ясно защо.

(С риск да бъде божествено скучен
ще издам
на присъдата адска мотивът:
ти чувал ли си кучета да убиват кучета –
както хората
героически се избиват?)

Така че ти, далматинецо,
спокойно си лети нагоре –
вратата на рая за теб ще е отворена.
А за мен (нали съм човек) –
се пада
ага,
ага,
ага!

(Отгоре на всичко
през оня кошмарен ден,
когато ти береше гуша
и ме гледаше – сякаш бог съм –
и чакаше чудо,
аз те целунах по челото просълзен,
а всъщност това бе целувка на юга:

защото знаех, че ще заспиш
и няма да се събудиш...)

Така че не довиждаме –
далматинецо,
сбогом!
Раздяла вечна,
но нищо да сторя не мога...

Виж, ако ти...

...разхождайки се из градините райски,
ако срещнеш там Бога,
ако останеш с Бога насаме –
мое куче,
приятелю мой,
мили,
скъпи,
незабравими – не ме забравяй:
застъпни се пред Бога за мен.

2004

ОБИЧАМ ТЕ. И ВСИЧКО ДРУГО Е ИЗЛИШНО.
Обичам те. Непоносимо става.
Обичам те. Глупаци ми изглеждат всички.
За тях глупак изглеждам аз. Обичам те.

Сънят ме гони като куче – бягам,
защото ме е страх: ще те сънувам
и двамата ще се обичаме насън...
Събуждането ще е смърт. Обичам те.

2005

ЖИТИЕ

Потъвам бавно в залеза на август –
като в застлан със пурпур гроб потъвам
и заедно със мен потъва всичко,
залязва цялата Вселена.

И трудно ми е да си уда изведнъж,
не само с мен ще се прощавам –
Исус и Юда бях, и писарят Йоан,
Сократ и Жанна д'Арк, палачите им също;
поем, готов на смърт,
страхливец, скрит зад чужди грами,
и съдия (о, как обичах да съм съдия!);
убиеха ли ме,
или отровата като изпиех –
възкръсвах пак, вселявах се
във кожите на патриарси и царе,
на проститутки и светици,
на фанатици и на еретици,
на мравки и на богове
(на Бога бях омото –
в душите ви надзъртах!)
Живях аз сто живота
и чакат ме сто смърти...

Потъвам бавно в залеза на август –
 като в застлан със пурпур гроб потъвам
 и заедно със мен залязва всичко,
 угасва цялата Вселена.

7 август 2001

РАВНОСМЕТКА

Дълго, дълго ще има да си почиваме,
 чака ни вечна „лека нощ“...

Все пак, Господи,

защо

гойдохме на тази земя

и къде отиваме?

Ще вляза в гроба

като в утроба –

но ще бъда ли отново роден?

Не спях цяла нощ, тичах назад по следите
 на пътя си земен:

дума по дума,

ден по ден...

гледах звездите

по онемялото небе

и се питах:

– А за какво беше цялата житейска врява?

Отговорът бе:

– Поне се забавлявах.

2006

ARS POETICA

**За поетическото
изкуство**

ВЪВЕДЕНИЕ В АДА

Поезията е най-гребното магическо изкуство. Шаманите са били първите поети на земята.

В онези тъмни времена шаманът се довеждал до състояние на свръхконцентрация – както луната събира слънчевите лъчи, превръщайки ги в изгаряща точка – той съсредоточавал в себе си всички свои (и чужди) духовни енергии и в пламналата му глава делничните примитивни гуми се зареждали с магическа сила; повтаряйки заклинателно тези магически гуми под ритъма на изпадналия в транс там-там, шаманът прогонвал злите духове, укротявал природните стихии и разговарял с боговете...

Дали наистина шаманът е укротявал с гумите си природните стихии и дали е разговарял с боговете – не знам, но че гумите му са въздействали на хората, които са ги повтаряли замаяно в ритъма на там-тама – това е сигурно. И може би тези гуми са прогонвали злите духове от душите им...

Това правят и сега примитивните племена, а и цивилизованите народи се връщат към тази магическа игра в своите народни веселия, повтаряйки безсмислени провиквания и гуми под ритмичното гумкане на тъпана, правят те това интуитивно – подсъзнателен спомен за ония времена.

А поетите – поетите се правят на шамани, мъчейки се да омагьосат гумите (от гумкането на шаманския там-там е останал ритъмът, натрапчиво повтарящите се съзвучия са родили римите) и

понякога възкликват наивно: поезията ще промени хората, ще спаси света. (Дай, Боже!)

Сама по себе си обаче поезията е безсилна. Думите на поетите се реят из пространството като семенца на глухарчета, които умират, ако не попаднат на добра почва, сиреч – в някоя размяната душа.

Но и тогава поезията ще е само украса, цвете в градината, брошка на ревера, елеи за душата, а не същност.

И само *стремежът към поезия* (готовността да участваш в оня замайващ шамански танц!) може да преобрази човека, да го издигне над сивото ежедневие, над бита и несгодите, да му вдъхне благородни пориви и помисли, да осмисли живота му.

Поезията е изкуство. Славянската дума *изкуство* крие деликатно в себе си двойствеността на изкуството:

първо, изкуството е нещо *изкуствено*, т.е. нещо неестествено, нещо, което го няма в природата, нещо, което може да създаде само човекът;

и второ, изкуството е нещо, което е направено *изкусно*, майсторски, свършено.

Това майсторство личи лесно при визуалните изящни изкуства – при живописата, при скулптурата, при гърворезбата и при всички тъй наречени художествени занаяти. Там или си майстор – или не си, или го можеш, или не го можеш.

При белетристиката понякога е възможно интересното съдържание да компенсира липсата на майсторство – ако някоя слугиня опише грамотно патилата си, може и да се получи нещо.

Поезията е най-изящното словесно изкуство и не търпи аматьорство. Иначе профанизацията му е неизбежна. При това поезията е най-изкуственото

изкуство. Да пеят и да разказват интересни истории могат мнозина – никой нормален човек обаче не говори в стихове. Така че поезията оправдава своето съществуване само ако е свършена.

При мен често идат млади поети, носят ми „свободни стихове“. Понеже съм автор на *манифеста за свободния стих* отпреди 40 години, сигурно си викат: старият авангардист ще се зарадва. Аз обаче им казвам: донесете ми три стихотворения в класически стих, тогава ще говорим. Обикновено не идват втори път – класическият стих бил тесен за техните души, за техните мисли и емоции, те били свободни хора!

Свободният стих е по-сложен и по-мъчен от класическия. Не можеш да свириш симфонии, ако не владееш солфежа и гамите.

Но за това ще говорим по-нататък.

Поезията не е социален репортаж, не е любовен дневник, не е албум с пейзажи, нито е учебник по история.

Поезията е изкуство, най-висшето изкуство. И като във всяко изкуство – и тук е важно не само *какво* се казва, а и *как* е казано.

Именно това *как* определя стойността на поезията. *Какво*-то може да бъде описано – че и по-добре – в репортаж, в разказ, в роман, в пиеса, във филм, може да бъде показано по телевизията, може да ви го разкаже махленската клюкарка.

Не само на онези, които започват да пишат стихове – за да станеш грамотен *читател на стихове*, да възприемаш истинската им прелест, цялата им магия и сила – необходима е поетическа култура. Нищо чудно, че неграмотните стихоподобия на рапърите, групарите и чалгаджиите се радват на успех – неграмотните им текстове се харесват на

неграмотните слушатели. Безпощаден знак на равенство. И понеже неграмотните слушатели стават все повече – множат се и рапърите, групарите и чалгаджиите, тиражите на техните песни се увеличават.

Тази просташка стихоподобна стихия не само залива като помия страната ни, но започва да влияе и върху съвестните поети – на книжния пазар излизат все повече стихосбирки, в които художествено-стта и грамотността на стиховете спада. Като че ли взе да се налага мнението, че това е нормалното, новото, *народното*, че това е истинското поетическо изкуство, а онова – свършеното – е старомодно, елитно и ненужно.

И все повече заприличваме на лисицата от баснята, дето казала, че гроздето е кисело, понеже било много нависоко...

Но както казва Чехов: „*Не Гогол трябва да слиза до народа, а народът трябва да се издигне до Гогол.*“

РАЗХОДКА ИЗ БИБЛИОТЕКАТА

Както е известно, **Платон** изгонил поетите, начело с Омир, от своята идеална държава. Изкуството, според него, е механичен акт на огледално отражение. „*Ако вземеш огледало и го понесеш навред – веднага ще създадеш и слънце, и това, което е на небето, ще създадеш земя, ще създадеш себе си и всички живи същества, покъщнина, растения и всичко.*“

Това подражателно изкуство е измамна дейност, защото отразява не действително действителната действителност – светът на идеите, чийто творец е богът, а несвършеното и лъжовно земно подражание на тези идеи и преди всичко човека с неговите жалки трагедии и страдания. Ако човекът страда – казва Платон, – той страда по волята на боговете, следователно страда справедливо и всеки, който предизвиква или изпитва състрадание към страданията на някой уж невинен човек, всъщност осъжда справедливостта на боговете. А това е недопустимо светотатство! И Платон предвижда безмилостни законодателни мерки за прекратяване „по всички начини“ на подобна вредна поетическа дейност, като с това дава първообраза на цензурата през следващите векове...

В своята „*Поетика*“ **Аристотел** се мъчи да оправдае поетите, инкриминирани от неговия учител. Той приема от Платон определението, че поезията е подражание на земната реалност, но – и тук е разделната разлика – за Аристотел тази земна реалност е

факт априори, факт, разбираш се от само себе си и не подлежащ на обсъждане.

Две, и то естествени причини – казва Аристотел – са породили изобието поезията. Първо, склонността към подражание е вродена на хората още от детската им възраст и по тази си способност да подражава и да добива знание чрез подражание човекът се отличава от другите живи същества. Второ, всички хора изпитват удоволствие от изобразеното, а доказателство за това е практиката: ние с удоволствие разглеждаме изображенията на неща, сами по себе си неприятни за окото, например изображения на противни животни и на трупове.

Тъй като поетът, както живописецът или който и да е друг творец, е подражател на образи, той изобразява нещата по един от възможните *три начина*: или такива каквито са, или такива, каквито ги представят преданията или общоприетото мнение, или такива, каквито трябва да бъдат. Тези три начина са корените на по-нататъшните направления в литературата: реализъм, класицизъм, романтизъм, експресионизъм, футуризм, соцреализъм и т.н.

За да ядоса съвсем учителя си Платон, Аристотел твърди, че поезията е по-философска и по-сериозна от историята. Историята се занимава с отделни факти, а поезията – с общите понятия, поезията говори за общото, а историята – за единичното; поетът изобразява не това, което е станало, а това, което може да стане; събитията в историята са хронологични, но имат случайно отношение едно към друго, а понякога нямат и никаква връзка, макар да стават по едно и също време (*на 2 март 986 година умира кралят на франките Лотар, по същото време султанът на Гхазни Субуктиган завзема Индия, императорът на Япония Казан абдикира и става мо-*

нах, а вождът на викингите Ерик Червенокосия установява своя постоянна колония в Гренландия – каква е връзката между тези едновременни или последователни събития?), а в поетическото произведение събитията имат обща цел и причинно-следствена връзка: освен това едно измислено събитие може да съдържа истината в по-висока степен от фактите.

Използването на стихотворна реч не означава, че написаното има поетическа стойност. Историята на Херодот – казва Аристотел – или „За природата“ на Емпедокъл могат да бъдат разказани в стихове, но това няма да ги превърне в поезия.

В самата поезия има два вида грешки – едните засягат същността на поезията, а други се отнасят до случайни неща. Следва зашеметяващият пример:

Ако художникът нарисува кошута с рога – това е грешка спрямо зоологията (кошутата няма рога). Ако обаче художникът нарисува кошутата правилно (без рога), но неспособно, поради лична неспособност – това е грях спрямо изкуството!

Тук трябва между другото да уточним, че споменатите стари автори – Платон, Аристотел, Хораций, та дори и Боало, като разглеждат въпросите на поетическото изкуство, имат пред вид преди всичко епоса и трагедията, които изобразяват събития и характери; а лириката, авлетиката и китаристиката, т.е. стиховете, изпълнявани тогава в съпровод на лира, авлос (духов инструмент) или китара, а също така гитирамбическите, одическите и елегическите песни, изразяващи чувства, размисли и настроения, възторг, възхвала или печал – за Арис-

мотел и другите този вид поезия е била в мъглявото им периферно зрение.

Днес обратно: поезия наричаме лириката – си-реч поезията, изразяваща чувства, настроения и размисли. Територията на епическите поеми от ро-да на „Илиада“, „Одисей“ или „Енеида“ и последвалите ги лузиади, франсиади, росиади и пр. отдавна е прев-зета от романа, а съвсем закъснелите епични напъни (като нашите българиади „Кървава песен“ на Пенчо Славейков или „Предания заветни“ на Венко Марков-ски) звучат анахронично и смешно. Трагедията пък, заедно с комедията, независимо дали са в стихове или в проза, категорично се обособиха в самостоятелен литературен клон, наречен драматическо изкуство. (С него, ако е рекъл Господ, може би ще се занимава в непредвидимото бъдеще време...)

Така че оттук нататък като говорим за поетическо изкуство, ще трябва да разбираме само изкуството на лирическата поезия.

Най-важният и загадъчен проблем, разглеждан в „Поетиката“ на Аристотел, е проблемът, наречен *катарзис* (очистване), и за да стане проблемът съв-сем загадъчен, като нарочно точно страниците, къ-дето се обяснява катарзисът, са загубени. Въпреки тази загуба, не е трудно по съхранените страници да се стигне логически до заключението що е катар-зис и кога се постига той, но тъй като това все пак е въпрос на драматическото изкуство, тук ще го пог-минем със самочувствието на глупаци, които знаят всичко, и ще кажем само, че за да се постигне очис-тването, са необходими две предпоставки: зрител-ят (читателят) трябва да изпита *състрадание* и *страх*. За да предизвика състрадание, трагическият герой трябва да е (поне привидно) *невинно страдащ* човек, а за да предизвика страх, трябва да е *подобен*

нам – само тогава зрителят (читателят), отъж-гествявайки себе си с героя, изпитва страх и за ге-роя, и за себе си. *Подобен нам* означава: в никакъв слу-чай непостижимо идеален и добродетелен (това ни отчуждава), но не и прекалено порочен и престъпен (това ни отвращава); идеалният трагически герой, способен да предизвика едновременно състрадание и страх, е между тези две крайности.

Тъй като поетът е всъщност самотен герой в своята автомонодрама, той също би трябвало да притежава качества, подобни на трагическия ге-рой – да е (поне привидно) невинно страдащ и да е подобен нам, грешникам... С това може да се обясни защо поетите, които се правят на светци и герои, не са твърде обичани и тачени, нито пък онези, кои-то демонстрират своята поквара и пиянство.

И тъй, по този въпрос, както казва Аристотел, мисля, че се каза достатъчно.

Квинт **Хораций** Флак, разкрасен между стара-та и новата ера (роген е през 65 година преди Христа, а е умрял през 8 г. след Христа), е живял по времето на Юлий Цезар, бил е сътрапезник на Октавиан Август и приятел на Вергилий, срещал се е по улиците на Рим с Цицерон, с Овидий и с Тит Ливиус, а към отвъдното е поел заедно с Меценат; този епикуреец и изящен по-ет пише своята „*Ars poetica*“ не за груго, а за да поучи синовете на друг свой приятел – консула Гней Калпур-ний Пизон. Ето какво съветва той по-възрастния син на Пизон, който се опитвал да пише трагедии:

Чуй ме, по-възрастний сине: макар че самият си умен и от съветите мъдри на своя родител се водиш, моята дума помни: при занятия други търпи се несъвършенство, посредственост даже: ако си оратор,

по красноречие може да бъдеш далеч от Месала,
може да знаеш по-малко от мъдрия Аул Касций –
все пак си имаш цена. **Но да бъде посредствен**

поетът,
ни боговете допускат, ни хората, нито
книжарят!

След тази пледоария Хораций формулира безкомпромисната си максима за задължителното съвършенство на поетическата творба:

Щом от върха е на стъпка по-долу – на дъното пада!
Затова:

Който не знае играта на Марс, да не грабва доспеха!
Кой не е хващал ни диск, нито копие, ни колесница –
нека стои настрана, да не става за смях на народа.

И тук следва нещо много съзвучно с нашето време, нещо много нашенско:

Стихове дръзва да пише обаче и който не знае.

След което поетът изрича кроткия си и безмилостен съвет:

Приятелю, ти не пиши.

Кратко и ясно. По-нататък Хораций споменава въпроса, който са му задавали тогава, който си задават мнозина и днес:

Питат: какво за добрата поема е нужно –
талант или пък труд?

Преводът на отговора му е госта засукал, но смисълът е следният: без гарба и най-упорити-ят труд не ще постигне нищо, но и талантът без труд – ще постигне същото нищо.

Само това да ни беше казал Хораций, щеше да е достатъчно.

Никола Боало-Депрео живее 17 века след Хораций в компанията на също така велика плеяда поети и философи: Корней, Расин, Молиер, Лафонтен и Паскал; сътрапезник е той на също така дълголетен и блестящ владетел – на Луи XIV, Краля Слънце.

Чел съм с интерес „*L'art poétique*“ на Боало – какъв стил, какво изящество на стиха, каква точност на мисълта!... Вярно, че няма почти нищо ново – макар да се пише ученик на Хораций, той издига във върховна естетическа добродетел Аристотеловото подражание на природата, обуздавайки го с рационализма на Декарт.

Някъде в другите съчинения на Боало срещнах обаче една нова, блестяща, необикновена мисъл:

„Какво означава нова, блестяща, необикновена мисъл? Невежите твърдят, че това е такава мисъл, която никога на никого не е минавала и не би могла да мине през ума. Категорично не! Напротив – това е мисълта, която витае в главите на всички, но някой си единствен е успял да я изрече пръв.“

Тук е скрита вечната дилема за коварната разлика между таланта и гения, но за това ще говорим по-нататък.

Друг голям поет, който ни е оставил своето завещание за поетическото изкуство, е Владимир Маяковски. Още със заглавието си „*Как делатъ стихи?*“ („Как се правят стихове?“, 1926 г.) той дава знак за смъкване на романтичната и мистериозна маска на поетическото изкуство, приравнявайки го към всеки груб делничен труд, където също се иска воля и талант. Неговото твърдение за първоначалеността на „социалната поръчка“ днес звучи принизено, но за да го разберем, трябва да познаваме съдбата на този

велик и скандален футурист – как от поет, всяващ възторзи и възмущения, аплодиран и освиркван с еднаква сила заради абсурдните му метафори и заради външността му (превърната също в метафора), шамаросващ обществения вкус, отричащ властници и авторитети (и Пушкин, и Толстой) – как този неукротим поет се превръща доброволно и смирено в поет-агитпропчик, поет-слуга на побеждаващата с бич и меч идеология, поет, възпяващ партийните величия...

*Аз се смирявах, стъпвайки сам
върху гърлото на своята песен –*

ще напише той малко преди самоубийството си, разбирайки, че сам преди това е убил поета в себе си.

В „Как да се правят стихове?“ особено внимание заслужава дисекцията, която Маяковски прави на стихотворението си „Сергею Есенину“. Опровергавайки мотивите за самоубийството на Есенин, той всъщност с все сила се мъчи да разубеди самия себе си, защото вече предчувства собственото си самоубийство.

Ритъмът е основната сила, основната енергия на стиха – казва Маяковски. Ритъмът се ражда като подражание на повтарящи се звуци в природата – вълните на морето, тракането на влак, човешките крачки, въртенето на земята; ражда се преди думите – чуваш го в себе си като тъптен, като бучене или нечленоразделно мучене, което трябва да запълниш с най-точните думи. В това всъщност се състои талантът на поета. Правила да станеш поет няма – поет е оня, който сам създава тези поетически правила.

Любомир Левчев в „Поетическото изкуство“ (1986 г.) казва, че поезията се учи главно от поезия-

та. Той също твърди, че ритъмът е първичният градивен елемент, взет обаче от музиката. Поезията е пулсираща реч – великолепно определение, което ще ни даде повод за размишления по-нататък. За подбора на думите дава много красив пример. Моцарт бил казал: „Аз събирам звуци, които се обичат.“ Да пишеш стихове – казва Левчев, – значи да събираш думи, които те обичат.

За съчинението на Левчев спирам дотук, защото както съдбите ни, макар и различни, така и разбиранията ни за поезията, макар и да не са еднакви, се преплитат твърде често и твърде често нататък ще става дума за това...

Има и други книги за поетическото изкуство; за поетическото изкуство се говори и в някои учебници или в съчинения, свързани с историята, теорията и философията на литературата (Хегел, Кант, Лесинг, Михаил Арнаудов, Т. С. Елиът, Г. П. Поспелов, А. И. Тимофеев, Г. Шенгели, Мирослав Янакиев, Пантелей Зарев, Паранговски, Исак Паси); съществуват и твърде дебели речници – като „Речник на литературните термини“ (1973 г.), който би бил добра енциклопедия (съдържа 1400 литературоведски термини и понятия), но бедата му е формулирана още в бележката преди заглавието: тълкуването на тези термини и понятия там „се изгражда върху постиженията на съвременното марксистическо литературнознание“ – и това го осакатява твърде много.

Да се правя на откривател е смешно – в тази книга съм заимствал мисли от всички тези улове, но където откриете грешни или глупави съждения – те без всяко съмнение ще са мои.

ЗА ТЕХНИКАТА НА СТИХА

ЗА КЛАСИЧЕСКИЯ РИТЪМ И КЛАСИЧЕСКАТА МЕТРИКА

И така, да започнем с най-скучното, с елементарното, от *а*, *б*. Който издържи – може да научи и нещо по-интересно напаметък...

Като отвори човек книга със стихове – първото впечатление за окото е, че хартията е безпощадно разхищавана: редовете не са изписани до края на страницата, едни са по-къси, други са по-дълги, има и по една дума на ред, тук-там има и празни редове.

Най-разпространеният стар синоним на думата стихове (тук ще става дума за стихове, за поезия ще говорим по-напаметък) е *мерена реч*.

Първата основна мярка в мерената реч е *сричката*.

В древните езици – старогръцкия и латинския – е имало дълги и кратки срички, две кратки срички са се равнявали на една дълга сричка; съчетанието на различен брой кратки и дълги срички образуват *ритмичната стъпка*, повторението на ритмичните стъпки създава *ритъма* на мерената реч.

(Ритъмът не биба да се обърква с метриката. Метриката е сбор от правила – от мерки, *метри*. Както ще видим след малко, ритъмът е една от тези мерки.)

Друга мярка на мерената реч е *стихът*. Обикновено той се пише на един ред и се определя от броя на сричките в него, от броя на ударените срички, от броя на ритмичните стъпки или от нищо не се определя.

Ритмичните стъпки, сричковата дължина на стиховете, групирането им в строфи, системата на

римуване, видът стихосложение (за тези неща ще говорим по-нататък) – всичко това определя *метриката* на едно стихотворение.

Но да се върнем към ритъма.

В древногръцката поезия имало повече от 30 ритмични стъпки, тези стъпки се групирани в *колони* – *диподии* или *триподии*, колоните – в *периоди*, периодите – в *системи*. Казвам това, не за да плаша начеващите си събратя, напротив – да ги зарадвам, че са прописали стихове сега – жална ни майка, ако бяхме прописали в гревна Гърция!...

Слава Богу, от всички тези ритмични стъпки до наши дни са оцелели пет: ямб, хорей, дактил, амфибрахий и анапест. Употребяват се и още някои други: двусричните спонгей и пирихий, трисричните тримахър и трибрахий, четирисричният хориямб и пеон, възходящият и низходящ йоник – за някои от тях ще споменем мимоходом по-нататък, не е нужно да ги помните.

Тъй като съвременните езици нямат дълги и къси срички, ритмичната стъпка се образува от редуването на ударени и неударени срички.

Ямбът е двусрична ритмична стъпка и се състои от една неударена (~) и една ударена (–) сричка: (~ –). Ямбът се счита за патетичен ритъм с мажорен ек, който лесно преминава в гняв или отчаяние. Не случайно Иван Вазов кръщава „Ямби“ най-гневната си и най-отчаяна поема.

*Ти, младо поколение, за чисти
примери жадно, отвърни си взора!
Историйо, не давай своите листи –
не вписвай в тях на тези дни позора!*

В случая имаме петостъпен ямб с непълна шеста стъпка:

~ – | ~ – | ~ – | ~ – | ~ – | ~

Тъй като всяка дума има само едно силно ударение, когато думата има повече от две срички, в нея има две или повече последователни неударени (или полуударени) срички. Това усложнява двусричните ритмични стъпки – ямба и хорей. Ударенията в първия Вазов стих са: „Тъ, младо поколение, за чисти“ – и всъщност ритъмът на стиха е следният:

– – | ~ ~ | ~ – | ~ ~ | ~ – | ~

Първата ямбическа стъпка е с две ударени срички – утежнена стъпка или **спонгей** (– –), а втората и четвъртата нямат ударени срички – облекчена стъпка или **пирихий** (~ ~).

Този дефект има обаче добър ефект – създава се неравна пулсация на стиха, което нарушава монотонността му и без думи говори за емоционален смут. Вазов го подсилва и чрез тъй наречения **анжамбман** – пренасянето на част от фразата в следващия стих, при което краестихната пауза (||) разкъсва двете думи (*чисти* || *примери*) като с това се подчертава смисъла на първата дума: не какви да е, а **чисти** примери.

Тук е може би мястото да спомена за тъй наречените поетически волности. За да спазят ритмичната стъпка, поетите понякога са били принудени да съкращават някои думи („кат“ вместо „като“, „нек“ вместо „нека“), да ги изопачават („сал“ вместо „само“), или да изместват ударенията – какъвто е тук случаят с „примери“. Днес това е недопустимо.

Хорейт е двусрична ритмична стъпка и обратна на ямба се състои от една ударена и една неударена сричка (– ~). Наред със своята изгивост и

динамичност, той крие в себе си елегични, нежни и минорни нотки.

Чуйте Яворовите „Хайдушки песни“:

Ден денувам – кѣтица потайни,
нощ ношувам – пътица незнайни,
– ~ | – ~ || – ~ | – ~ | – ~ |
нямам тато, нито мама –
– ~ | – ~ || – ~ | – ~ |
тато да ругае,
мама да ридае...
– ~ | – ~ | – ~ |

Дактилът е трисрична ритмична стъпка и се състои от една ударена сричка в началото и две неударени срички след нея (– ~ ~). Това е може би най-мелодичният, баладичен и ласкав ритъм. (Казват, че бог Дионис говорил в дактил.) В нашата поезия най-божественният дактил е в Дебеляновото стихотворение:

Помниш ли, помниш ли тихия двор,
тихия дом в белоцветните вишни?
Ах, не проблясвайте в моя затвор,
жалби далечни и спомени лишни...
– ~ ~ | – ~ ~ | – ~ ~ | –
– ~ ~ | – ~ ~ | – ~ ~ | – ~

Анапестът е трисрична ритмична стъпка и обратно на дактила се състои от две неударени срички в началото и една ударена сричка в края (~ ~ –). Това е нападателен, напрегнат, барабанен ритъм с категоричен удар в края. Да цитираме пак Дебелянов:

Аз умирам и светло се раждам –
разнолика, нестройна душа,
през деня неуморно изграждам,
през нощта без пощада руша.

~ ~ – | ~ ~ – | ~ ~ – | ~
~ ~ – | ~ ~ – | ~ ~ –

Амфибрахият е трисрична ритмична стъпка и се състои от една ударена сричка между две неударени (~ – ~). Редицата от няколко амфибрахия в стиха доближава една до друга две неударени срички и в зависимост към коя ударена сричка ще се презгрупират – към предната или към задната, те могат да преминат в дактил или анапест (~ – ~ ~ – ~ ~ – ~). Затова в амфибрахия се чува мелодичното ехо на дактила и приглушените барабанни удари на анапеста, затова той може да звучи и вгълбено, и епично.

Ето Яворовите „Арменци“:

Изгнаници клетки, отломка нищожна
от винаги храбър народ мъченик,
дечица на майка робиня тревожна
и жертви на подвиг чутовно велик...
~ – ~ | ~ – ~ | ~ – ~ | ~ – ~ |
~ – ~ | ~ – ~ | ~ – ~ | ~ –

Това, разбира се, са формални качества. Емоционалността на стиховете зависи преди всичко от способността на поета – с помощта на ритъма или въпреки него – да вдъхне дух на мъртвите думи, както Бог е вдъхнал душа на калта, създавайки човека.

Обикновено едно класическо стихотворение от начало до край е издържано в една ритмична стъпка и е подчинено на строго установена метрика. Това е

и плюс и минус, защото от една страна прави стихотворението единно и целенасочено, от друга страна – монотонно и скучно.

Затова поетите – отначало предпазливо, после все по-решително започват да нарушават тази монотонност, препъвайки равномерния класически ритъм на стиха с нежна като въздишка *лейма* (липса на ударена сричка):

*Песен от нейде се чува –
Песен ли, стон ли ^ сепнат?
(П. П. Славейков);*

или с рязък, внезапен *синкоп* (отсъствие на ударена сричка) – както сърцето „прескача“ при аритмия:

*Нима и ние ще останем
между стените на хотела
с неразрешени ^ съдби?**

или редувайки различни ритмични стъпки в рамките на едно стихотворение;

започват да разрушават метриката, преминавайки от строфи към астрофика, скъсявайки и удължавайки неравномерно стиховете, римувайки свободно...

като накрая се стига до пълното разрушаване и освобождаване на стиха.

Но затова – по-нататък.

* Където не е указан авторът, стиховете са мои (б.а.)

ЗА КЛАСИЧЕСКИТЕ РИМИ

Ако класическият ритъм наистина е първият и неотменен атрибут на класическия стих, то канонизирането на римата за негова светая светих е съществено.

Римата не е съществувала в гревната класическа европейска поезия – нито в гръцката, нито в римската; няма рими и в египетската, и в шумерската поезия, нито пък в нашата народна песен; римата е средновековната рицарска шпага на поетите.

(Дали индийските епически поеми „Махабхарата“ и „Рамаяна“ са били написани в рими през вековете преди Христа или са римувани по-късно при преработките им през средните векове – не е много ясно. В Китай обаче поетите са римували още 11 века преди новата ера.)

Истина е, че римите придават на стиховете благозвучност, мелодичност, понякога влияят и върху смисъла, ако са фокусирани върху най-важните думи в стиховете. Римите обаче са опасно оръжие – ако са лоши или банални, те превръщат стихотворението в скучна или досадна грънканица. Ако се употребяват самоцелно или неумело – оглуняват стиховете.

Римата, като всяко излишно нещо, трябва да бъде свършена, иначе няма право да съществува. Отсъствието на рима е по-добро от лошата рима.

Има три вида класически рими: ямбични (мъжки), хорейни (женски) и дактилни.

Ямбична (мъжка) рима – когато е ударена последната сричка на римуваната дума. Ако сричката завършва с гласна – римата е отворена (**ура** – **гора**), ако завършва със съгласна (**глас** – **нас**) – е затворена.

При класическите затворени ямбични рими нещата са долу-горе ясни на всички: трябва да съвпадат ударените гласни и следващите ги съгласни (**глас** – **нас**, **власт** – **страст**), звучни или беззвучни (**глас** – **мраз**). Още по-силна е римата, ако съвпадат и съгласните преди римуваните гласни (**брат** – **врат**), още по-фрапантно е, ако съвпадат и двете съгласни преди гласната (**брат** – **обрат**, **врат** – **кръговрат**).

При отворените ямбични рими положението е по-сложно и в днешно време при младите е отчайващо. Не може да пишеш уж класически стих и да римуваш както ти падне – не може да римуваш „съдба“ със „самота“, „гължа“ с „вървя“, „очи“ със „сълзи“. Ама „звучало“ било! Звучи, но звучи аматорски, неграмотно. (За да не помислите, че си го измислям аз – и в „Речника на литературните термини“ пише, че „не се смята за римуване, когато са еднакви само крайните гласни на думите, напр. **страна** – **зора**“.)

Знам, че можете да ме оспорите с примери от големи поети – че, например, Фурнаджиев римува „небе“ с „поле“ – но едно е да можеш и да не го правиш (значи имаш някаква цел), друго е да не го правиш, защото не можеш. Както се казва: когато майсторът нарушава правилата – е откритие, когато не ги спазва чиракът – е невежество.

И така, при класическата отворена ямбична рима, освен крайните ударени гласни, задължително е да съвпадат и съгласните преди тях (**самота** – **есента**, **разбра** – **зора**). И тук римата ще звучи по-

мощно, ако съвпадат повече звуци преди ударената крайна гласна (**зора** – **разора**, **самота** – **омота**).

По-нататък ще разгледаме какви варианти на ямбични рими има в съвременната поезия, тук се занимаваме само с класическите рими.

Хорейна (женска) рима – когато е ударена предпоследната сричка на римуваната дума. Задължително е да са еднакви ударените гласни и да съвпадат по звучене следващите ги срички: **брате** – **елате**, **нови** – **окови**, **мечтите** – **мълчите**, **онази** – **омрази**, **плачат** – **палачът** (хубаво е да се римуват разнородни думи глагол със съществително, съществително с прилагателно или с наречие и т.н.);

по-силно звучат рими, в които има еднаква съгласна и пред ударената гласна: **моли** – **погмоли**, **земята** – **мята**;

а още по-добре, ако има още еднакви съгласни и гласни пред ударената гласна: **земята** – **се мята**;

по-късно в класическото римуване се допуска и излишна съгласна в края на едната римувана дума: **идеали** – **хамалии**, **донесе** – **есен**, или пък различни крайни съгласни: **есен** – **весел**, **корен** – **орех**;

за класическо се счита и съчетанието на съзвучие с дисонанс: **мускул** – **напускал** (Смирненски), **екот** – **човекът**,

странно звучи и присъствието на звучна и беззвучна съгласна между двете гласни в римата: **клада** – **скалата**, **носи** – **рози**, **днешен** – **нежен**;

още по-странно е звученето, когато еднаквите съгласни в римуваните думи са разместени: **правда** – **брадва**, **вярва** – **гавра**.

Разнообразието тук е безкрайно, особено в съвременната поезия, но с това ще се занимаем малко по-късно. Сега да продължим с класическите рими.

Дактилната рима е трисрична – когато е ударена третата сричка откроя на римуваната дума, след нея следват още две неударени съзвучни срички: **вселената – сцената, ласкави – праскови, блясъка – пясъка, кравите – правите, библия – изобилия**.

Хорейните и дактилните рими могат да бъдат и съставни: **уго – блъснѝ го, бели – не бе ли, голи – защо ли; ядосани – защо са ни, цигани – стига ни, столица – сто лица**.

Последната рима ми напомни, че в поезията се използва и тъй наречената **омонимична (каламбурна) рима** – римуване на абсолютно еднакво звучащи цели думи, но с различен смисъл (омоними), или римуване на съчетания от различни думи, съдържащи еднакви звуци. Погрешно е да се смята, че те се употребяват само в епиграми и хумористични стихове. За да не се ровя из чужди томове, ще използвам за пример своето стихотворение „Плач по Ботев“:

... в челата ни никой не се **цели**,
ние сме сити и **цели**,
постигахме своите **цели**...

... и няма го Левски
да пее –
да се надпява с **вятъра**.
Няма го стария **свят, ура!**
Няма го. Но има един **жесток закон**:
алчният заменя идеята за **кон**.
Оре, окопава се, огражда се – **почва**
да пуска корени в плодородната **почва**:
„... Все едно воденицата на времето
имената ни ще **смели**.

Умни сме – излишно е да **бъдем смели!**“
Тогава все едно – **живи ли сме, не сме ли**.

Тук не е важен само ефектът от словесната виртуозност (такъв самотен ефект щеше да има, ако омонимната рима бе единична), многократното монотонно и наптрапчиво повтаряне на еднакво звучащи думи с различно значение постепенно води до загубване смисъла на думите, до подсъзнателното внушение за аalienация и самота...

Римите биват **съседни** – в двустипията:

Мечтател безумен, образ невъзможен,
на тъмна епоха син бодър, тревожен,
Раковски, ти дремеш под бурена гъст,
из който поглежда полусчупен кръст...
(Иван Вазов)

В тристишията римуването може да е **верижно** (римуват се първият и третият стих, а вторият стих се римува с първия и третия стих на следващата строфа, чийто втори стих се римува с първия и третия стих на по-следващата строфа и т.н.):

През мен в града печални се отива,
де в мъки вечни стене и скърби
на грешните тълпата нечестива.

Бог мъдри, мощни мене сътвори
ведно със вековечните предмети,
Бог праведни лиши ме от зари.

Ще трая, дорде траят вековете.
О вий, кои пристъпите тоз праг,
надежда всяка тука оставете.

(Данте в превод на К. Величков)

В четиристишията римите биват **кръстоса-ни** (през стих), каквито са римите в повечето четиристишия, или **обхватни** (първият стих се римува с четвъртия, вторият – с третия):

Смешна жал, нелепа жал
в грохотно, жестоко време!
Не живот ли да отнеме
той живота свой е дал?

(Д. Дебелянов)

Освен това римите могат да бъдат **двойни, тройни, четворни** и т.н. – според това колко стиха в една строфа имат едникви рими.

Има и **вътрешни рими** – римуване на гumi не в края на стиха, а вътре в стиха; те биват случайни или закономерни. Закономерни са, например, римите при Смирненски:

Нека в ужас, в **изненада** рухне всяка черна **сграда**
на световната **неправда**, на сподавения **стон**
и човекът да **намери** зад открехнатите **двери**
мъртви старите **химери** на бездушния закон.

(Всъщност, ако тази строфа бъде разчленена на осем стиха, от вътрешни римите ще станат тройни.)

Изненадващо звучат фриволните вътрешни рими, както често е при Валери Петров:

До **Флорида** дори **да отида**
в мене пак ще звучи като в **мида**
мойто варненско детско **море**.

Вътрешното римуване може да бъде доведено до виртуозност. Цар на сложните строфи със закономерно повтарящи се в тях вътрешни рими е Яворов:

Ден денувам – кѣтища потайни,
нощ нощувам – пѣтища незнайни...
С враг врагувам – мяра според мяра,
с благ благувам – вяра според вяра...

Тук всяка дума от единия стих е римувана със съответната дума в другия стих. Не само в споменатите „Хайдушки песни“, още по-виртуозни и разнообразни са строфите и римите на Яворов в „Калиопна“, „Две хубави очи“, „Забравена“, „Лист отбрулен“:

Лист отбрулен... Бог знай **де го**
вятѣра завлече.

И сирака
тѣй отмина на чужбина –
сам, далече.

Лист отбрулен... Мир за **него**
в някоя долина.
Кой го **чака**,
та сираче да заплаче
по родина?

Ако се възгледате по-внимателно, ще забележите, че освен краестичните и вътрешните рими в строфите, са римувани и първите и третите стихове на двете строфи.

Някой ще каже, че тази виртуозност е самоцелна – не знам. Съвършенството в изкуството винаги е събуждало подозрението на завистта...

Строфата е най-видимият белег (върхът на айсберга) за съвършенството на класическата поезия. Еднакъв брой на стиховете, еднаква дължина и еднакъв ритъм на всеки съответен стих във всяка строфа и еднакво разположение на римите – това е безмилостното изискване.

Според броя на стиховете в една строфа строфите биват **дистих** (от два стиха) – както всъщност е написана Вазовата „Епопея на забравените“; Дантевата „Божествена комедия“ е написана изцяло в **терцини** (тристишия); най-популярната (и най-баналната) строфа у нас е **четиристишието** (кампрен); по-рядко употребявано, но по-патетично и мощно звучащо е **петистишието**:

*Българио, за тебе те умряха,
една бе ти достойна зарад тях,
и те за теб достойни, майко, бяха!
И твойто име само кат мълвяха,
умираха без страх.*

(Иван Вазов)

Има **шестистишие**, **седемистишие** и т.н. Тъй наречената **онегинска строфа** на Пушкин (романът в стихове „Евгений Онегин“) се състои от 14 стиха (кръстосано четиристишие, две двустистишия, обхванто четиристишие и финално двустистишие):

*Блюстител строг на строги нрави,
щом падна вуйчо на легло,
да го почитам ме застави
и по-добре не би могло.*

*Това за други е поука;
но, Боже мой, не е ли скука
край стар болник и нощ и ден
да се въртиш опечален!
Не е ли истинско коварство
полупокойник да тешиш,
възглавници да му гласиш
и както го поиш с лекарство:
„Кога – наум да си мълвиш –
по дяволите ще вървиш!“*

(Превод на Григор Ленков)

От 14 стиха се състои и най-известната сложна строфическа форма **сонетът**. Класическият ренесансов сонет (Петрарка) се състои от два камрена и две терцини, английският сонет (Шекспир) – от три камрена и едно двустистишие. Сонетът изисква свръхконцентрация и строгост на поетическия изказ. Казват, че 64 думи (колкото обикновено съдържа един сонет) са достатъчни за гения, за да каже всичко.

Строфическото разнообразие е безкрайно. Виртуоз в това отношение е Яворов. Почти всяко негово стихотворение е изобретение на нова строфа. Връх е „Две хубави очи“, което се състои от две деветистишни огледално обвърнати строфи (последният стих на първата строфа е пръв стих във втората, първият стих на първата е последен стих във втората):

*Две хубави очи. Душата на дете
в две хубави очи; музика – лъчи
Не искат и не обещава те...
Душата ми се моли,
дете,
душата ми се моли!*

Страсти и неволи
 ще хвърлят утре върху тях
 булото на срам и грях.
 Булото на срам и грях –
 не ще го хвърлят върху тях
 страсти и неволи.
 Душата ми се моли,
 дете,
 душата ми се моли...
 Не искат и не обещават те!
 Две хубави очи. Музика, лъчи
 в две хубави очи. Душата на дете.

Съществуват и прекалено сложни строфически форми: **триолет**, **рондо**, **сонетен венец**. Тях само ги споменавам, защото и без тях, струва ми се, читателят е вече поплашен...

Може би тук е мястото да спомена за тъй наречените *бели стихове* – стиховете без рими. Употребявали са се те във всички времена, във всички жанрове (особено в грамите в стихове), употребяват се във всички стихосложения (за които ще стане дума по-нататък), съмнително се засили употребата им напоследък. Липсата на рими дава свобода, обаче изисква компенсацията им с вътрешна музикалност, силен ритъм и съгъстена мисъл. Но за това ще говорим по-нататък, когато стигнем до тъй наречения *vers libre* и до свободния стих.

ЗА СЪВРЕМЕННИТЕ РИМИ

Дотук разглеждахме класическите рими – с пълно съвпадение на ударената гласна и следващите я съгласни и гласни звукове. Нататък ще се занимаем със съвременните асонансни и гисонансни рими, а също така и със смесените рими.

Асонансната рима е по-съвременна и свободолюбива – тя не изисква пълно и точно звуково съвпадение на съгласните и на гласните след ударената гласна в римуваните думи, с което внася разнообразие и полифоничност в иначе скучната със своята точност и монотонност класическа рима.

Но и тук има правила, които може да изглеждат формални, но незнанието или пренебрегването им профанизира стиховете.

Да започнем с *отворените ямбични (мъжки) асонансни рими*. В класическия вариант „зора“ се римува с „разбра“. В асонансната рима е задължително запазването на *корена на римата*, в случая **ра**, но след него могат да следват различни съгласни: **зора** – **разбрах**, **зора** – **кораб**, **зора** – **враг**, **зора** – **злорад**, **зора** – **страж**, **зора** – **корал**, **зора** – **храм** и т.н.; може да следват и две излишни съгласни: **зора** – **страст**.

При *затворените ямбични рими* има още по-интересни вариации, но при условие, че в думите, които ще римуваме, пред ударените еднакви гласни има най-малко по една еднаква съгласна, тогава съгласните след ударената гласна могат да бъдат различни: **брат** – **враг**. Когато присъства силно звучаща риму-

вана сричка, римата става още по-екстравагантна:
брат – брак, мрак – мраз, страх – страст.

При хорейните (женски) рими възможностите за разнообразие са още по-големи. Същото важи и за дактилните рими. И тук е необходимо запазването на корена на римата, а съгласните и гласните на опашката могат да бъдат различни: **песен – весел, песен – понесъл, песен – известен**; може и по-смело: **корава – ражда, помня – повест, работа – радостно**; още по-добре става, когато имаме мощно звучащ римуван корен: **браво – брадва, нахалост – нахалство.**

За моя голяма изненада, гори Лилюев, поетът с най-изискана класичност на стиха, макар и рядко, използва твърде волни асонансни рими:

*В самотата на морната утрин
гасне моята мъртва звезда
и душата ми, трепетна лютня,
безприютна трепти и ридай.*

Смесването на римите създава изненадващо звучене на стиховете. Най-нежно – като въздишка – е смесването на хорейни с дактилни рими: **иска – писъка, каза – кауза, хайки – архаики.**

Смесването на ямбични с хорейни рими е по-елегично: **метал – огледало** (при Далчев); смесването на ямбични с дактилни рими е фрапиращо: **фрак – Франция** (при Евтушенко).

Ето как звучи едно стихотворение със смесени рими:

*Може би ми се сърдиш тази нощ
че не съм при теб, че не си при мен.*

*Мила моя, може би никога още
не сме били така приближени.*

*Телата какво са? Обменна монета
на страсти – или тояжка за слепи...
В съня ми препускат коне
и всяко копито е мисъл за теб.*

Когато ямбичната рима е последвана от хорейна (нощ – още, мен – приближени), или от дактилна (медал – огледалото) – създава се впечатление на разпадащ се звук, на еховост, на носталгичност; обратното, когато хорейната рима е последвана от ямбична (монета – коне, слепи – теб) – тя срязва звука, слага неочаквана точка. Още по-осезаемо е това, когато ямбичната рима идва след дактилната:

*По черните клони на нощта
зреят
квадратните портокали на прозорците.
А високо нейде из опустелия небесен площад
тича, хлипайки, нечий забравен позор.*

Дотук говорихме за съзвучните рими, за асонансите.

Съществуват обаче и **дисонансни рими**, при които ударените гласни не съвпадат, съвпадат предходните и следващите съгласни. Това е рима за твърде изтънчен слух, или по-точно – за неизкушения от тривиалност слух. Най-популярен пример за дисонанс е детското звукоподражание на камбанния звън: „**Бим-бам-бум!**“ Че съгласните (в случая **б** и **м**) играят по-решаваща роля от гласните, може лесно да се уверите, ако оставите същите гласни (**и**, **а**,

у), а замените във втората и третата дума **б** и **м** с други съгласни – тогава ще чуем отсъствието на гисонанса, например: *бим-вар-зук*; или пък направиме обратното – оставиме **б** и **м**, а заменимем във втората и третата дума **а** и **у** с други гласни, с **е** и **о** – ще получиме приблизително същия гисонансеи ефект: *бим-бем-бом*.

В българската поезия почти няма гисонансни рими – и жалко. Едно различно – нежно и странно – звучене е загубено.

Неотдавна в мен случайно прозвуча гисонансна строфа:

*Моят дом, моят дом,
от душата ми бяга.
Над покрива струйка дим –
пътечка към Бога.*

Гисонансът на „дим-дом“ и „бяга-Богa“ ме поведе към гисонанс и във втората строфа:

*Там съм бил, там съм бил
преди век или лятос?
Над спомена облак бял
цъфти като лотос...*

Ако втората строфа бе написана с асонансни рими, със своята категоричност те биха разрушили паяжинните полутонове на гисонанса в първата строфа.

Лесно е, разбира се, да се разсъждава по този начин, да се теоретизира след това. В момента на писането човек не мисли за тези неща. Ти чуваш или не чуваш! – и записваш.

Както виждате, римата не е съвсем просто и

не е съвсем лесно нещо; въздействието на римите е силно, разнообразието им е неограничено, но това не значи да са произволни и профански. Волността, съчетана с култура, а не волността поради невежество, придава на стиха върховно изящество.

Както казах и по-преди: отсъствието на рима е по-добро от лошата рима. 289

P.S.

Като казах „лоша рима“, та се сетих. Сигурно сте чували, че има „Римен речник“, съставен, вероятно, за да помага на стихотворците. Не е лошо да го имате под ръка, за да проверявате кои рими не трябва да употребявате – има ли я вашата рима в речника, изхвърлете я веднага!

ЗА СТИХОСЛОЖЕНИЯТА

Като говорихме за ритъма и метриката, споменахме, че първата основна мярка в мерената реч е *сричката*. Съчетанието на различен брой ударени а неударени срички образуват *ритмична стъпка* (ямб, хорей, дактил, анапест, амфибрахий).

Втората основна мярка на мерената реч е, както казахме, *стихът*. Обикновено той се пише на един рег (стих на гръцки това и значи) и се определя от броя на сричките в него, от повторението на еднакви ритмични стъпки, от съчетанието на различни ритмични фрази – или от нищо не се определя.

Тези четири възможности лежат в основата на четирите вида стихосложения: силабическо, силаботоническо, тоническо и свободен стих.

Силабическо стихосложение е онова, при което всеки стих в едно стихотворение има еднакъв брой срички, независимо от броя и реда на ударенията. Силабическо (или преведено на български *сричково*) стихосложение употребяват обикновено народите, в чиито езици думите имат постоянни ударения (френски, турски, фински и пр.)

Нашите народни песни също са написани силабически и без ритми.

*Ситен дъжд вали || като маргарит,
моего либе || коня седлае,
на кяр да иде, || на Каравлашко.*

*Азе му думам || и му се моля:
„Поседи, либе, || тая година,
тая година || и тая зима;
пари се, либе, || сева печелят,
младост е, либе, || еднаж на света,
младост минува || като росица,
заран я има, || гене я нема“.*

Че всеки стих има еднакъв брой срички – по това спор няма. В случая сричките са по 10 в стих с *цезура* („разсичане“: ||) по средата. Че няма определен класически ритъм – и това е безспорно. Ритъмът на силабичните народни песни обаче съвсем не е аморфен. В почти всеки стих или в част от стиха може да се долови някаква ритмична стъпка: *пари се, либе, || сева печелят* – ямб || дактил; *младост е либе, || еднаж на света* – дактил || амфибрахий; *младост минува || като росица* – дактил || ямб; *заран я има, || гене я нема* – същото.

По-важното е. че думите неизбежно се групират в **ритмични фрази**, които се изговарят на един дъх (всеки стих, когато е къс, е една ритмична фраза, ако е дълъг – цезурата го разделя на две ритмични фрази, както е в случая); тези ритмични фрази, съчетани с навеи на ритмични стъпки по-късно ще наблюдаваме в тоническия и в свободния стих.

Преди това обаче силабическия стих твърде странно се използва от Ботев и Вазов – не става дума за народопогрателните им стихотворения („Хайдути“, „На прощаване“, „Грамага“), а за класическите им римувани стихове.

Ето Ботевата „Борба“:

*В тъги в невали || младост минува,
кръвта се ядно || в жили вълнува,*

*погледът мрачен, || умът не види
зло ли, добро ли || насреща иде...*

Нито един от тези четири стиха не е изгържан в един ритъм, разделени от цезурата (||) там се редуват: ямб || дактил, ямб || дактил, дактил || ямб, дактил || ямб. Към финала на стихотворението Ботев преминава изцяло в мажорен ямб, звънва един амфибрахий в предпоследния стих и завършва с ямб, следван стихийно от хорей:

*...кипи борбата || и с стъпки бързи (ямб || ямб)
върви към своят || свещени конец... (ямб || амфибрахий)
Ще викнем ние: || „Хляб или свинец!“ (ямб || хорей)*

В една статия Вазов язвително забелязва, че Ботев нарушава грастично дактилния ритъм в „Хаджи Димитър“, става дума особено за строфата:

*Лежи юнакът, || а на небето
слънцето спряно || сърдито пече,
жетварка пее || нейде в полето
и кръвта още || по-силно тече.*

И тук има редувания на ямб || трибрахий (~ ~ ~) + хорей, дактил || амфибрахий, ямб || дактил и тъй нататък, но грастичното в случая е ямбическата рима „пече – тече“, тя се появява против всички правила, всички други рими тук са хорейни (Ботев рядко употребява ямбични рими), но като напук на Вазов той я повтаря и във финала:

*Но съмна вече! || И на Балкана
юнакът лежи, || кръвта му тече,*

*вълкът му ближе || лютата рана,
и слънцето пак || пече ли – пече!*

Трудно е да наречем тези стихове силабически макар че са с еднакъв брой срички и имат цезури. Не можем да ги наречем обаче и силаботонически, защото, както виждаме, в тях се редуват (привидно) безразборно различни ритмични стъпки.

А **силаботоническо стихосложение** е онова, което изисква закономерно редуване на едни и същи ритмични стъпки – отначало докрай: ямб отначало докрай (виж в главата „Ритъмът“ Вазовите „Ямби“), хорей отначало докрай (пак там – Яворовото „Ден денувам – кътища потайни“), амфибрахий отначало докрай („Изгнаници клетки, отломка нищожна“), дактил отначало докрай (Дебеляновото „Помниш ли, помниш ли тихия двор“), анапест отначало докрай („Аз умирам и светло се раждам“). Именно от тази позиция Вазов критикува Ботев, че не спазва отначало докрай класическия ритъм (в случая дактила).

Но при самия Вазов ни чакат още по-големи изненади:

*И днес йощ Балканът (два амфибрахия)
щом буря захваща (два амфибрахия)
спомня тоз ден бурен (хорей, спондей, хорей),
шуми и препраща (пак два амфибрахия)
славата му дивна (хорей, пирихий, хорей)
като някой ек (пирихий, хорей)
от урва на урва (пак два амфибрахия)
и от век на век (анапест, ямб)*

Като че ли за демонстрация тук са използвани вкупом всичките възможни класически стъпки:

ямб, хорей, амфибрахий, анапест, спондей и пирихий (утежнени и облекчени стъпки), липсва само дактилът.

И така е в цялата „Епопея на забравените“.

Това смесване на ритмичните стъпки при Вазов и Ботев кара стиховете им да пулсират неравномерно, да се задъхват от гняв, да се гърчат от болка, да се препъват от омраза, ту тържествени, ту тревожни, ту нежни, ту тъжни – и то в една строфа, в един стих; **не емоциите да се нагаждат към ритъма, а ритъмът да следва емоциите** – в това свободно и естествено изразяване на емоционалните импулси се крие мощта на тези стихове. (Както ще видим след малко – добър урок за погряжане!)

Всъщност, Ботевите стихотворения и Вазовата „Епопея на забравените“ са *симбиоза на силабичен и тоничен стих*: те имат метриката на силабичния стих (еднакъв брой срички), но ритмичната им система е тоническа.

Тоническото стихосложение, според определението в „Речника на литературните термини“, е система, „при която има еднакъв или приблизително еднакъв брой ударения в отделните стихове на едно стихотворение, независимо от броя на неударените срички“. Това е твърде неточно и несигурно. По-приблизително вярно е, че „една ударена сричка заедно с една или повече неударени срички образува ритмическа група“. Наричам аз това **ритмически фрази**, но гумите в тях не се групират около някоя ударена сричка, а около акцентуираната гума:

*В този мошенически || и кървав век, ||
сред този народ ||*

*от света || и от Бога отлъчен, ||
ако срещнеш честен човек, ||
убий го || –*

да не се мъчи! ||

И тук в различните ритмични фрази могат да се разчетат различни ритмични стъпки: дактил + първи пеон (~ ~ ~ ~) в първата фраза, ямб във втората, амфибрахий в третата, анапест в четвъртата и петата (*от света || и от Бога отлъчен*), анапест и хориямб (– ~ ~ –) в шестата, ямб в седмата, финален възходящ йоник (~ ~ – –) с падащо **и** в осмата ритмична фраза (*да не се мъчи*). Обикновено една ритмична фраза е издържана в една ритмична стъпка, но не винаги; по-често в тоническия стих се срещат присричните стъпки, та дори четириприсричните – те са по-гъвкави, преливат се една в друга, преплитат се, дават възможност за формиране на по-разнообразни ритмични фрази с по-мощна и неравномерна пулсация; ямбът и хорейт са прекалено праволинейни и равномерно тиктакащи.

Трудно е да се говори за точни правила в тоническия стих, във всички определения за него ще срещнете гумичките „почти“, „по-често“, „приблизително“, „обикновено“, „не винаги“. Правилата затова и съществуват, за да бъдат нарушавани.

Стигаме до свободния стих.

ЗА СВОБОДНИЯ СТИХ

Свободният стих не е нов, не е модерен (както някои се опитват да го клеймят или да го величаят) – съществувал е той още от времето на гревния Шумер и Египет, а и първото българско стихотворение (IX век) също е в свободен стих:

*Човек и добре да живее – умира
и друг се ражда,
и нека роденият последен,
като гледа това –
да помни...*

(Според Лебчев това не е стихотворение, макар да е поезия. Така е. За съжаление от тази наша епоха са останали само стихотворения без поезия, затова, моля ви, простете ми тази грешка.)

Когато през далечната 1962 година ние защитавахме правото си да пишем в свободен стих – обвиняваха ни, че сме проводници на западния модернизъм и декаданс, вменяваха ни едва ли не идеологическа диверсия и след дълга дискусия в литературния и партийния печат ни анатемосаха; на едно събрание аз казах, че се учим на свободен стих от Ботев, Вазов и Яворов – бях изгонен с югюкания.

А това бе истина. Учехме се от техните „неправилности“.

„Моята молитва“ на Ботев е издържана почти изцяло в един ритъм:

*О, мой Боже, правий Боже!
Не ти, що си в небесата,
а ти, що си в мене, Боже,
мен в сърцето и в душата.*

*...не ти, Боже, на лъжците,
на безчестните тирани,
не ти, идол на глупците,
на човешките душмани!*

Саркастично елеен хорей, тук-там накуцващ. Всичко е наред до седмата строфа – там ни чака катастрофа:

*А ти, Боже, на разумът,
защитниче на робите,
на когото щат празнуват
деня скоро народите!*

Хорейт на първия стих *А ти, Боже, на разумът* е малко изкривен от един спондей и от неправилното ударение на *разумът* (ако приемем че ударението е на у), но както и да е; вторият стих обаче преминава в агресивен ямб: *защитниче на робите*; третият се връща, сякаш да си поеме дъх, към елеяния хорей, подсладен с архаизъм: *на когото щат празнуват*; след което се изстрелва последният стих – залпом, без всякаква ритмика, думи хвърлени като камъни: *деня скоро народите!* (Отгоре на всичко и римите от хорейни стават гактилни.)

Дали поетът нарочно е нарушил тук така грубо ритъма, не знам, но резултатът е безпогрешен: читателят, унесено крачещ по утъпкания коловоз на хорей, изведнъж се спъва и се втрепенчва в думите, които са го препънали – няма как да не ги видиш!

И Вазов, както видяхме, също е ритмично „неправилен“ в „Епопея на забравените“. Но и двамата си позволяват тази ритмична волюност (или свобода?), запазвайки външната структура на класическата метрика: строфата, стиха и системата на римуване.

А Яворов – този блестящ версификатор, създател на желязно правилен стих и непостижимо сложна полифонична строфика – какво го е накарало да излезе от кожата си и да наруши класическите канони и то далече по-гراстично от Ботев и Вазов?

Погледнете „Нощ“, „Покаяние“, „А ти умираше“, „Без път“... (май самите заглавия подсказват причината), или „Песен на песента ми“: няма строги строфи, няма закономерно еднакво дълги стихове, правилният ритъм стяга гърлото ти като копринен шал, а трябва да извикаш – и мощните чувства разрушават оковите на стиха, метриката рухва, стихът се проточва протяжен като плач и полуритмичен, после се скъсва като вик на четвъртата сричка, като охване звънват рими (незакономерни, но не случайни!):

*Най-сетне ти се връщаш, блуднице несретна,
с наведена глава –
при мене, тук, в самотност неприветна.
Надире не поглеждай с тъмните слова
на уплах и тревога –
аз всичко знам...
Но знай и ти: умряха там
и дявола, и Бога.*

В „Нощ“ разрухата на стиха е още по-очевидна – не само стиховете са с произволна дължина, но и римите се появяват тук-там, а и са предизвикателно небрежни (теква – клетва). Едно е постоянно

и точно тук и в двете стихотворения – ритъмът, мрачният ямб. (Макар че в „Нощ“ и той е нарушен на няколко места – и не случайно, защото е отбелязан с отстъп на стиха.)

В експресионистичната си поема „Септември“ (1924) Гео Милев напрошава класическия стих на асоциативни фрагменти във вихъра на неугържим ритмичен хаос и порой от рими:

*...не гении
таланти
протестанти
оратори
агитатори
фабриканти
въздухоплаватели
педанти
писатели
генерали
съдържатели
на локали
музиканти
и черносотници
А
селяци
работници
груби простаци
безимотни
неграмотни
профани
хулигани
глигани
– скот като скот:
хилляди
маса
народ...*

Десетина години по-късно Багряна пише няколко стихотворения („Живота, който исках да бъде поема“, „Сезону“) във vers libre:

Луната изгря като огромен часовник
на непозната станция.
Небето засиня като стъклен покрив над перона ѝ.
Шумете край мене, тъмни, мистични гори,
трепкайте над главата ми, далечни, чудни звезди!
Докато чакам да тръгне последния трен от
тази спирка,
искам да прелистя набързо, като джебел
пътеводител,
ситно изписаните листове на миналите години.

Vers libre е стихосложение без определен ритъм, без определена дължина на стиховете и без рими.

Обикновено под свободен стих разбират vers libre (в превод от френски това и значи).

Под свободен стих аз разбирам не vers libre, а свободно използване на всички стихотворни форми, на всички поетически и словесни средства: силабичен, тоничен и силаботоничен стих, римуван и неримуван, вер либр, класически строфи, сонети, молитви, притчи, клетви, проза, диалог, ако щете – математически и химически формули (употребявал съм ги в поемите си „Христос на велосипед“, „Козлогуй = mc²“, „Първа хирургия“), готов съм да употребявам и шаблони, ако целта ми е да ви ядосам и пр. – всичко това гори в рамките на едно стихотворение.

Една жена плачеше в трамвая,
в трамвай № 2, който иде от гробищата,
виеше като вълчица,

като вълчица сред хората виеше,
виеше непрекъснато от началото до края,
виеше така, че разцепваше града на две
като с релса.

Хората слизаха от трамвая, хората са отвикнали
да слушат вика на скръбта, хората станаха сдържани,
хладнокръвни и мъжествени станаха, сълза не можеш изцеди от очите им, за вика да не говорим – от радост да викаш е същото,
мълчанието стана израз на всички емоции.

Живеем в тишина корава.
Човек не може да разбере:
дали в съседа му някой се ражда,
или някой мре?

А жената плачеше, стенеше, викаше, хълцаше,
виеше в трамвай №2,
виеше – както сред вълци
вие човек.

Както виждате, това стихотворение (част от поемата ми „Автореквием“) започва с vers libre, който преминава в наситена проза (изписана тук като библийски стих дълъг 4–5 реда), а след това прозата внезапно се сгърчва в класическо четиристишие с нервен тоничен ритъм и завършва с елеен дактил, пародиращ романтичния ужас на епохата. (Поемата е печатана през 1980 година.)

За мен този стих е **естествен**, защото е породен на естественоменящите се емоционални и мисловни импулси. Обратното е душевен и умствен догматизъм...

Именно този стремеж към естественото ни

принуди да се откажем от класическия ритъм там, където ни пречеше, където превръщаше в мелодия онова, което искахме да бъде задъхване, вук, плесница. Ние потърсихме *аритмиката* като гразнител, като антиприспивателно. Защото класическият ритъм действа като монотонното тракане на влак, което те приспива и ти пропускаш гарата, за която пътуваш. Ние търсим в ритъма повече гари, повече събуждания, повече връщания към реалното, дори ако то е неприятно.

В свободния стих аз нямам време да ви убеждавам с думи, че съм развълнуван, гневен или спокоен – аз ви го съобщавам чрезменящия се ритъм: аз ще направя ритъма си спънат, ако искам да се препънете и вие, ще го направя задъхан, ако искам да се задъхате и вие, ще го направя мелодичен, ако искам душата ви да запее. Ритъмът става съдържание.

Свободният стих е свободен от догми.

Свободният стих е гол – като гола жена: ако е красива, грехите са излишни.

Изхвърлянето на грехите – на външните поетически (технически) средства обаче изисква компенсирането им с експресивна и фразираща поетична образност, отсъствието на класически ритмични стъпки – с мощно дишащи ритмични фрази, отсъствието на рими – с вътрешна полифоничност (внезапната рима действа изненадващо, изненадващо действа и внезапната липса на рима – защо трябва да ви грънкам досадно в края на всеки рег?):

Вселената се разширява!

Увеличават се скоростите, дръжте се!

Търсете устойчиви предмети:

дървета, стълбове, храсти, троскот

(може и обикновена трева) –

дръжте се:

*Земното кълбо лети във космоса
като отсечена глава!*

Свободният стих не се отказва разбойнически от класическия стих – писах аз и тогава, през 1962 г., в манифеста си „Защита на свободния стих“. (Виж в началото на тази книга!) И тук се крие граматичната разлика между можещите и неможещите да пишат класически стих. Неможещият да пише класически стих никога няма да успее да напише истински свободен стих, не само защото класическият стих е едно от най-мощните средства на свободния стих. Да се родиш свободен и да си *освободен* – са две различни неща: рожденият свободен не усеща свободата си така, както я чувства освободеният. Така е и със стиха: освободеният, разрушеният от взрива на емоциите и мислите стих е по-мощен, по-стремителен, по-блезнен, по-въздействащ от уния, въл свободен стих, създаден без усилие, без болка, без преживяване.

За съжаление, все повече и повече такива псевдосвободни стихове излизат на бял свят в последно време, еднакви и безлични, все едно, че ги е каканизал един и същ задрямал човек.

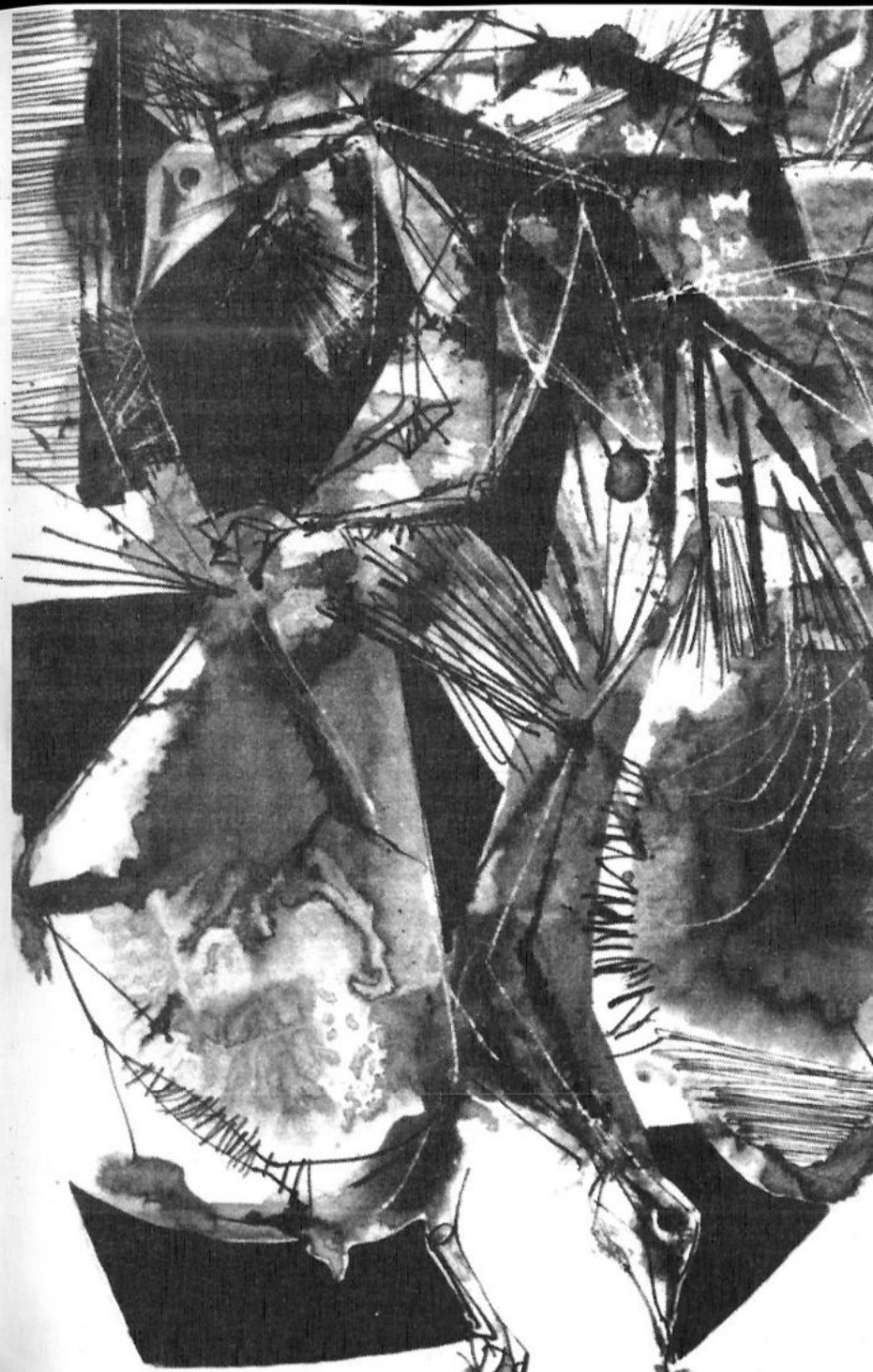
Пагубно е заблудението, че свободният стих е по-лесен от класическия, понеже нямам правила: няма ритъм, няма метрика, няма рими – пиши си, както ти годей!

Правила се научават лесно – на свобода не може да те научи никой.

ЗА ПОЕТИЧЕСКИЯ ЕЗИК

По цялата земя беше един език и един говор.
И като тръгнаха от изток синовете Ноеви, намериха равнище в Сенаарската земя и се заселиха там...
И рекоха един другиму: хайде да си съградим град и кула, която да стига до небето.
Тогава Господ слезе да види града и кулата, що граяха синовете човешки.
И рече Господ: ето, един народ са, и всички имат един език, а нѐ, какво са почнали да граят
и сега не ще може да им се възбрани всичко, което са намислили да направят;
нека слезем и смесим езиците им тъй, че един да не разбира езика на другия...
И те спряха да зидат кулата.
А градът се нарече Вавилон, което ще рече: смешение.

Битие, 11:1-9

ВАВИЛОНСКАТА КУЛА

Ако езикът на музиката са звуците, ако езикът на живописата са цветовете и линиите, ако езикът на скулптурата са глината, камъкът или бронзът, ако езикът на хореографията е човешкото тяло, то езикът на поезията са думите.

Какво обаче са думите?

Това е като че ли много прост въпрос, но всъщност е го мистичност необясним и сложен.

За разлика от другите животни, Бог наказал човешкото същество с два пагубни недъга: дал му способността да мисли и – което е още по-опасно – дал му и способността да казва какво мисли, сиреч – да говори.

Още като дете, след тежко заболяване загубих говора си и после трябваше да овладявам думите бавно (не несъзнателно, а с цялото усилие на мозъка и на волята си), овладявах ги една по една, звук по звук, сричка по сричка – сигурно това ме направи свръхчувствителен към тях. Думите и сега ми действат по-силно от визията, от реалността. (Да гледам операция – мога, разказват ли ми я – припадам.) Тази моя вродена през детството свръхчувствителност към думите подхранва в мен илюзията, че и моите думи може би ще могат да въздействуват на другите хора.

Словото е по-могъщо от всички други *сетивни* изразни средства. То действа на съзнанието, на мозъка и чрез мозъка на всички други сетива, кои-

мо могат да възпроизведат по обратен път всяка картина, всяка емоция, всяко движение, всеки мирис, всеки звук – така всеки сам „рисува“ това, което изобразителният театър или киното му поднасят наготово, „смяно“. А известно е, че който глътне смяна храна, зъбите му опадат, защото стават излишни. В случая излишен става мозъкът, въображението.

Защо обаче Бог е бил толкова разточителен или защо така жестоко се е подиграл с човека – защо хората не са създали един общ език на земята, а всяко племе, всеки народ и народец е трябвало да започва от нулата и за всеки предмет, за всяко понятие е търсил свои думи? И защо слънцето е било наречено слънце, луната – луна, а звездите – звезди? Защо вълкът е кръстен вълк, орелът – орел, а волът – вол? Защо онова малко синьо цветенце се казва незабравка, а орехът – орех? Защо човекът е назовал себе си човек, а мозъкът защо е решил да се нарича мозък? Има ли някаква логика при сътворяването на думите, има ли в тях някакъв скрит – груг – вътрешен смисъл, заредени ли са с някаква емоционалност, всяка дума има ли своя *душа* – или думите са просто произволни членоразделни звукови знаци за предмети и понятия?

Ако е така – ако думите служеха само за изразяване на мислите и за назоваване на понятията и чувствата, всичко щеше да бъде много просто – най-учените хора (а днес и компютрите) щяха да бъдат най-великите поети.

А не е така.

Под развалините на Вавилонската кула е заровено проклятието на поезията.

Имаше един професор в Софийския университет, голям професор филолог – Емил Георгиев. Той че-

теше навремето лекциите си в 65-а аудитория пред повече от хиляда студенти. Веднъж, сякаш между другото каза, че някога – отдавна бил издал 5-6 стихосбирки. Не бяхме чували. „Аз по-добре от всички вас знам как се пишат стихове, но съм сигурен, че в тази зала гредят поне двама хайвани, които са по-добри поети от мен. **Да владееш солфежа отлично, не значи, че си Бетховен**, запомнете това!“ – провикна се той.

Христо Фотев употребява същите думи, каквито употребява всеки българин, но Христо Фотев ги нарежда по такъв начин, че те се превръщат в поезия. Ако разбъркаме същите думи като в шарага и ги дадем на човек, който не е поет и му зададем същата тема – от тях няма да се получи поезия.

Същото става и при буквалния превод на стихове от един език на друг. Думите могат да бъдат абсолютно точни по смисъл, словоредът може да е същият, но ако преводът не е направен от поет – поезия няма.

Всяка дума сама по себе си е мъртва и еднозначна, тя оживява и придобива друг смисъл в съотношението си с другите думи. В музиката от седем ноти в няколко октави се сътворяват симфонии, а езикът, който разполага с много повече думи, има възможност за още по-сложни и безброй словоотношения.

И най-важното: думите трябва да придобият лице, суреч – да станат образи. По това езикът на поезията се различава от нормалния език, от научния език, дори от езика на прозата. Прозаикът използва думите като мозаични камъчета за рисуване на образи (на хора, на животни, на пейзажи), ученият използва ембрионалния смисъл на думите, за да изрази понятия, в поезията от зрънцето на всяка дума трябва да поникне образ и този образ е по-голям от

смисъла на гумата, както цветът на слънчогледа е по-голям от слънчогледовото семе.

Но затова ще говорим по-нататък, когато стане дума за метафорите.

Моцарт казвал: „Аз събирам звуци, които се обичат!“ Левчев прави аналогията: „Да пишеш стихове значи да събираш гуми, които се обичат.“ Малко е. **Да накараш гумите да се обичат, да влюбиш гумите една в друга** – това е всъщност талантът на поета.

(Излишната дума в поезията е като госагна любовница – може да развали всичко.)

Да владееш гумите обаче е ужасно трудно, непокорен народ са те. Да си диктатор на гумите – може, но както в обществения живот, така и в словесния, диктатурата ражда съпротива и ненавист. Диктатори на гумите обикновено са претенциозните поети, които пишат стихове по всички правила на изкуството, при които всичко е построено както трябва, но се получава мъртва поезия.

Може да усвоите го виртуозност техниката на стиха, може да се научите да употребявате майсторски поетическите изразни средства – това ще значи, че можете да пишете стихове, но това още не значи, че тези стихове са поезия.

За да пишете поезия ви е необходимо още едно невидимо, неосезаемо и необяснимо нещо, което не зависи от вашето желание, нито от вашите усилия (трудът не решава нищо!), нито от вашата култура – това нещо се нарича дарба, искрица Божия или талант. Осененият с поетичен дар може и да не знае правилата на стихотворството и само по интуиция (или чрез подражание) да ги налучка – той е като онези цигани, дето не знаят какво е нота, а свирят като дяволи.

Не диктатор, трябва да бъдеш *магьосник на гумите*, трябва да си съучастник в магическия им заговор, да си техният шаман.

Шаманите наистина са били първите поети на земята. Поетите ще бъдат последните шамани.

ЗА ПОЕТИЧЕСКАТА ФОНЕТИКА

314

СТЕФАН ЦАНЕВ

Досега ставаше дума за външните, за техническите средства на мерената реч – за ритъма, ритмите и различните стихосложения, оттук нататък ще говорим за същността – за *поетическия език* или за тъй наречените *поетически изразни средства*.

Впрочем, да се говори за *поетически език* е рисковано, тъй като това понятие е заредено с неизбежното съмнение за псевдопоетичност. По-добре ще е да употребяваме по-прозаичното: *езикът на поезията*.

След като гумите са езикът на поезията, нека им направим малка дисекция.

Всяка дума се състои от един или няколко звука, които човешкият гласов членоразделен апарат може да възпроизвежда. Има звуци, които са еднакви в различните езици, но има звуци, специфични за всеки език. От броя на звуците зависи звуковото (фонетичното) богатство на езика.

Българският език е имал щастието да бъде един от фонетично най-богатите езици на света, а сега има нещастieto да е един от най-бедните. Съдейки по глаголицата и по кирилицата, нашият език е имал 26 съгласни (почти колкото в арабския) и 18 гласни (5 *е*-та, 5 *о*-та, 4 *и*-та), всичко 42–44 звука. За сравнение – гръцкият език има само 7 гласни и 17 съгласни (и гласните и съгласните са с по десет по-малко!), толкова има и латинският. Това, всъщност, принудило Кирил и Методий да изобретяват нова писменост – звуците на тогавашния ни език не

са могли да се изпишат нито с гръцките, нито с латинските букви. Представяте ли си необхватното многозвучие на нашата тогавашна реч?!

Днес българският език има 30 буквени знака, изхвърлени са 14, десет (10) от които – гласни. Няма ги – просто сме ги изляли. Аз не знам друг народ така канибалски да се е отнесъл към своя език.

Много ни помогнаха и учените езиковеди със своите реформи. Намеренията им вероятно са били благородни – да опростят правописа (изхвърляйки една след друга „излишните“ букви или буквите, изразяващи приблизително близки звукове), да направят писмеността по-демократична, общодостъпна и лесна, без да подозират, че по този начин опростяват самия език. Защото писмеността постепенно започва да гуктува изговора.

Руснаците като по-прости си запазиха поне две *е*-та (*е* и *э*) и две *и*-та (*и* и *ы*), ние като по-умни сме изхвърлили всички нюанси на гласните. По милост някак си, поне засега, са останали меките *а*, *у* и *о* (я, ю и ъо), но не е късно и тях да изхвърлим, а можем, по примера на финландците, да изхвърлим и звучните съгласни (б, г, д, ж, з).

Чехите и поляците, след като приели латиницата, за да не изгубят многозвучието на езика си, въвеждат множество заврънкулки над и под латинските букви, с които обозначават по-точно славянските звуци и нюансите им.

Французите, и те – що ударения отляво, отясно, двойно ударение, ченгелче отдолу, ако трябва изписват един звук с две и с три букви.

Ние обаче се срамуваме от допълнителни знаци. Дето се вика, ний цели читави букви не пожалихме, сега ще си играем на разни заврънкулки!

И какъв е резултатът?

315

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

Дъщеря ми Яна, като беше малка, идва при мен
и ми казва:

– Иван Вазов не може да римува!

И ми навира под носа стихотворението, което
учи наизуст:

*И аз на своя ред ще си замина,
трева и мен ще расне над прахът.
Един ще плаче, друг ще ме проклина,
но моите песни все ще се четат.*

– ПрахЪм-четАм – това рима ли е? – пита ме тя.

– Не е четАм – казвам, – а четЪм. Не са ли ви
учили?

– ЧетЪм? Добре. Обаче виж в следващия куплет:

*...любов и благи чувства ги красят...
...та моите песни все ще се четЪм.*

И пита:

– ЧетЪм-красЯм – рима ли е?

– Не е красЯм – казвам, – а Я се изговаря като
меко Ъ, все едно, че пред Ъ има Й...

– Как така „все едно, че има“, като няма? – пи-
та десетгодишната ми гъщеря.

А повечето деца не питат и учениците вече че-
тАм, както си щАм, по радиото говорЪм, по телеви-
зията благодарЯм, в Народното събрание депутати-
те спЯт, спЪм, или спАм, а българския език кучета
да го ядАм!

Извинявам се за отклонението. Но от фонетич-
ното състояние на езика зависи музикалността на
стиха. Естествено, колкото фонетично по-богат е

езикът, толкова музикално по-многозвучен и по-бла-
гозвучен може да е стихът.

Това предварително загубено състезание с му-
зиката може да се оспори и по друг – изкуствен на-
чин, т.е. – с някои средства на поетическото изкус-
тво, или по-точно – със средствата на поетическа-
та фонетика. И това е работа на поетите.

Асонанс в поезията обикновено се нарича пов-
торението на едни и същи гласни звукове, които на-
истина създават определена по-особена мелодика, но
е прекалено да се твърди, че многократното повта-
ряне на **е** в Ботевата балада „Хаджи Димитър“ оз-
начавало, че „природата пее“, а повтореното сегем
пъти **о** в един стих внушавало „тържеството и вели-
чието на бореца за свобода“.

Ето ви един пример, където **а** и **я** се повтарят
21 пъти, преминавайки постепенно в **о**, което се пов-
таря 12 пъти:

*Земята лети
(неясно – напред или назад)
пада
в небесната тъмна утроба
пада
като огромна синя сълза
отронена от окото на Бога*

Ако реша да се преструвам, ще взема да твърдя,
че това изразява вик на почуда пред вселенския мрак
(**яааааааа!**), преминаващ във вик на ужас и отчая-
ние (**ооооооо!**)...

Повторението пък на едни и същи съгласни се
нарича **алитернация**:

Душите ни са празни като змийски кожи.

Това също влияе върху музикалността на стиха, постига се случайно или умишлено звукоподражание (в случая *ш-с-з-з-с-ж*: съскане на змия), което може би влияе на емоционалното възприятие, но не бива и на алитерациите да се приписват особени смислови значения.

Звукоподражанието е по-примитивно средство за постигане на музикалност на стиха, обикновено това са *междуметия* като „бим-бам-бум“, „тряс“, „чук-чук“, „тик-так“ и прочие, но освен в стиховете за деца, рядко може да се срещне другаде святната му употреба.

В поетиката се употребяват и други термини като *звукопис* или *инструментовка* на стиха, но това са все нюанси на *звуковите повторения*, чрез които се търси постигане на *музикална хармония* в стиховете, това обаче зависи единствено от вътрешното ухо на поета и не бива да се забравя, че всяка рационална преднамереност и предвзета самоцел не обогатяват, а оглупяват поезията.

Разбира се, **римата** е най-мощното средство на поетическата фонетика, но за нея говорихме вече достатъчно.

ЗА ПОЕТИЧЕСКИЯ СИНТАКСИС

Синтаксисът или словоредът в стиховете е различен от словореда при нормалната реч, не само заради спазването на ритъма и метриката.

Една от най-видимите „неправилности“ в поетичната реч е **инверсията** – разместването на думите в изречението. Нормалният словоред какъв е? Подлог, сказуемо, допълнение, определението (прилагателното) е пред съществителното. Най-честата инверсия е прехвърлянето на прилагателното (когато е в ролята на епитет) след съществителното:

*...и смъртта на тебе, о, бесилко свята,
бе не срам, а слава нова на земята...*

С това Вазов наистина подчертава прехвърлената дума (не каква да е слава, а *нова* слава, бесилката не е обикновена бесилка, а *свята*).

Инверсията все още се счита за „поетично“ средство, но трябва да се внимава – да се употребява точно и то много рядко, в краен случай, иначе се обезсмисля и ефектът е бумерангов: вместо поетичност, постигаме банална и досадна псевдопоетичност.

Възможни са и тъй наречените големи инверсии – да се разместват и другите части на изречението, сказуемото да се откъсва от подлога и допълнението и да се прехвърля през няколко думи – например, пак при Вазов, вместо „Манастирът е тесен за мойта душа“:

Манастирът тесен за мойта душа е.

Тук опасността е по-голяма, защото нарушаването на синтаксиса не е формално – разкъсват се връзките между гумите. И ако се прекали, или ако гумите се разместват само заради хатъра на ритъма или римата, може да се стигне до курйози – пак при Вазов в „Ямби“:

*На кой ни вихърът изкарва бряг?
(Вместо: „На кой бряг ни изкарва вихърът?“)*

Тъй или иначе – и в добрия и в лошия случай – аз считам инверсията за старомодно средство, чрез нея се постига изкуствена, сиреч – фалшива поетичност. Въпросът е да постигаш вътрешна, а не външна поетичност. Не става дума само за инверсията – има и други подобни изкуствени псевдопоетически прийоми, за които ще стане дума по-нататък. Това е въпрос на философия. И съвременният поет не би трябвало да се стреми към тях, а да се мъчи да ги избягва. В свободния стих инверсии не съществуват (това е един от признаците за неговата естественост), или ако съществуват – те са наистина предумишлени, а не наложени от ритъма или метриката. Понякога инверсия се налага, за да се избегне двусмислие или заради постигане на по-голяма яснота. И до днес ме гразни компромисът, който допуснах в „Отражения“:

*Но идва неочакван час на разпит
и всеки сам си е палач.
Изправяш се
на дните пред мълчаливата стена,
изкъртена от изстрелите на въпросите.*

Разбира се, че нормалното би било „изправяш се пред мълчаливата стена на дните“, но, въпреки синхронизирането по рог и число, „изкъртена от изстрелите на въпросите“ се отдалечава от „мълчаливата стена“ и заради яснотата бях принуден да употребя изкълченото „на дните пред мълчаливата стена“, с което никак не се гордея.

Инерцията и рутината са опасни за поезията. Трябва да се внимава и с **повторенията**, особено с **последователното повторение** на гumi. Уж подсилвало смисъла на повторената дума. Още не се познавахме с Иван Радоев, когато ме засече:

– Повтаряш „много, много, много“ – три пъти. Или веднъж, или сто пъти – иначе е банално!

И по-нататък се учех от него на поетически аскетизъм: повторения, инверсии, епитети – само в краен случай!

От всичките видове повторения внимание заслужават **анафората** (повторението на една и съща дума или гumi в началото на стиха) и **епифората** (повторение в края на стиха), а най-ефектно е тяхното съчетаване в **спирално повторение** (повторение на дума или гumi от края на стиха в началото на следващия стих):

*Една жена плачеше в трамвай,
в трамвай №2, който иде от гробищата,
виеше като вълчица,
като вълчица сред хората виеше,
виеше непрекъснато от началото до края,
виеше така, че разцепваше града на две
като с релса.*

Градацията също е изградена върху повторения, но не на едни и същи думи, а на синоними (или градиращи се по смисъл думи) с възходящо или низходящо емоционално внушение:

*Сега ликувайте: със всеки залязъл ден
ставам все по-примерен и по-примирен,
все по-разумен, все по-практичен,
все по-скромен, все по-безличен,
все по-ниско навеждам глава...
Над мене започна да никне трева.*

Повторенията безспорно са похвати от аксесоара на реториката. **Реториката** често присъства в поезията, особено в диалогичната поезия – в поезията, която търси пряка връзка с читателя или слушателя.

Ботев често задава **реторични въпроси**:

*Каж ми, кажи, бедний народе,
кой те в таз робска люлка люлее?*

Класическо е реторичното обръщение на Вазов в споменатото вече стихотворение „Новото гробище край Сливница“:

*Българио, за тебе те умряха,
една бе ти достойна зарад тях,
и те за теб достойни, майко, бяха!*

А в „Епопея на забравените“ често употребява **реторични възклицания**:

*О, бесило славно!
О, Каблешков бледни!*

О, Шипка!

*О, движение славно, о, мрачно движение,
гни на борба горда, о, гни на падение!*

Последните два стиха са и пример за **антитеза**: съпоставяне на противоположности (движение славно – мрачно движение, гни на борба горда – гни на падение). Широката амплитуда на нравствените категории предизвиква в случая по-силен емоционален ефект, отколкото би постигнала еднопосочната и еднородна градация – ако движението беше само славно и чудовно, а гните бяха само гни на борба горда и гни на героически подвизи.

Паралелизмът пък е съпоставянето на сродни образи:

*Черней, горо, черней, сестро, двамата да чернеем –
ти за своите листи, горо, аз за моята младост.
Твоите листи, горо сестро, пак ще да покарат,
моята младост, горо сестро, няма да се върне.*

Тази гениална народна песен е най-хубавият пример за образен паралелизъм, преминаващ в тъжна антитеза, която ще е красивият завършек на днешните ни размисления.

Мисля, че ще е под достойнството ни да се занимаваме и да си обясняваме какво е архаизъм, варваризъм, неологизъм, синоними, омоними и идиомы. Въпрос на средна интелигентност. Количеството на **синонимите** в един език е мярка за неговото богатство (това е като цветовете нюанси в палитрата на художника), **омонимите** са случайна съзвучност на думи с различен смисъл (няма-няма, почва-почва, цели-цели-цели), разващи любителите на каламбури, а **идиомите** (или тъй наречените фра-

зеологически съчетания) са морът на преводачите: „Като хвърля топа, след гъжд качулка ще е конското ти евангелие“ – това са три константни метафори, понятни за всеки българин, които, ако се преведат буквално на друг език, ще са пълна глупост.

Така стигнахме до многозначността и до преносното значение на думите, сиреч – до метафорите.

ЗА МЕТАФОРИТЕ

За метафорите е писано и говорено толкова много, че не знам, дали ще мога да кажа нещо повече, нещо ново, нещо свое.

На Аристотел му е било лесно: каквото и да каже – все ще е оригинално, защото е пръв.

А ето какво казва Аристотел за метафората:

„Метафора е пренасяне на чуждо име върху даден предмет – от род върху вид, от вид върху род, от вид върху друг вид, или по аналогия...“

Да създаваш добри метафори значи да виждаш приликата; единствено това не може да се заеме от другия и е признак на талантливост.“

Първото сравнение, което ме накара още като ученик да проумея що е това метафора, бе стихът на Верлен от поемата му за извергнатите жени:

*Гърдите им плющят
подобно стари победни знамена.*

Тук не става дума само за приликата – че увисналите им гърди приличат на увиснали знамена. Това би била хилава метафора. Ако гърдите им плющят сами по себе си – пак нищо особено. Ако плющят подобно знамена – ражда се вече нещо друго; ако плющят подобно стари знамена – образът се доуточнява, но все още е банален; станат ли обаче старите знамена победни – изведнъж буквалната прилика прераства в мощна метафора: гърдите им плющят подобно ста-

ри *победни знамена!* Тази метафора не само рисува експресивен – пластичен и звуков – образ на тези жени, но разкрива и цялата им история, цялата им съдба, възбуждайки сложна емоционална гама – от шумния (плющящ) някогашен възторг пред любовните им триумфи, през презрението към падението им до преклонението пред класическия им трагизъм. Цял роман, събран в 5–6 думи.

Когато Левчев говори за *краткостта* в поезията – с малко думи да се каже много, това не трябва да се разбира само като пространствена краткост, постигната чрез словесна пестеливост, а преди всичко краткост чрез *концентрация* на колкото се може по-голям смисъл във всяка дума.

Това се постига чрез метафорите.

Самотната дума не може да бъде метафора.

Метафората се ражда от любовната среща на две (или повече) думи, едната опложда другата, от което се ражда нов образ, чийто смисъл превишава сбора от смисъла на всяка една от думите. Както и човекът се ражда от съединяването на две клетки. Човекът е метафора на любовта.

Да изтръгнеш от думите повече, отколкото е прякото им значение – това е всъщност целта и силата на метафората.

Литературната теория счита метафората за една от многото *тропи*. А *тропа* означава „речеви обрат, чрез който се постига *преносен* смисъл на думите“.

Тъй като метафора на гръцки значи *пренос*, това дава основание на някои – особено на поетите – да наричат всички тропи метафори, а различните видове тропи – различни видове метафори.

Аз ще се придържам към прието от поетите.

Кога и защо се раждат метафорите?

Когато говорехме за езика, стигнахме до впечатлението, че стремежът на всеки народ е да намери *точни думи* за всяка мисъл, за всеки предмет, за всяко понятие и за всяко чувство. Преносния смисъл на думите не противоречи ли на тяхната точност?

Имам един приятел атомен физик, който се шегува, като казва, че *поезията е красивия плод на невежеството*.

В тази шега обаче има голяма гоза истина. Защото ако простият селянин е знаел, че гръмотевиците се пораждат от електрически разряди между облаците, нямаше да си представя, че свети Илия препуска с колесницата си по небето и че светкавиците са искрите, които изскачат изпод конутата на конете, а гърмът е трополенето на колелетата по камънака на облаците.

Ето как от невежество са се раждали метафорите!

Ако дивакът в пещерата знаеше, че бурята, която трещи навън, е резултат от разместването на въздушни пластове с различна температура, можеше и да трепери от ужас в гъното на пещерата, но нямаше да съчинява молитви, с които да умилостиви разгневения не знам кой си бог, шаманът нямаше да изпада в транс под ритъма на там-тамите и съсредоточавайки в пламналата си глава всички свои и чужди енергии, да зарежда с тях делничните примитивни думи, въобразявайки си, че с магическата им сила ще укроти природните стихии...

Шаманът, естествено, не е успявал да укроти природните стихии, но заредените с психоенергия думи са вдъхвали вяра и сила в душите на танцуващите заедно с него диваци и те – може би – са се справяли със стихииите.

И ако наистина шаманите са били първите поети на земята, на днешните поети не им остава нищо друго, освен да се правят на шамани и зареждайки с психоенергия думите си, да възхвалят вяра и сила на днешните хора. Те имат нужда от това.

Но да се върнем към метафорите.

Ако първите метафори са се родили от страх пред природните стихии в онези тъмни времена на невежество, то несъмнено първата метафора е плод на *оухотворяването (олицетворението)* – пренасяне на човешки черти върху природни явления, животни или предмети: *небето плаче, слънцето се усмихва, луната гледа, звездите намигат, тополи-те шепнат, гората пее, морето въздиша, реката мърмори, нощта мълчи* – и така до безкрайност.

Или пък черти на животни се пренасят върху мъртви предмети:

*В цевите цвилят курушуми,
хаплат юздите на спусъка.**

Или абстракциите се анимализират:

*Древна мисъл
като гарван бял се полюшва върху клоните.*

Или:

*От устните
като змийчета изпъзвяват лъжи.*

В изгрите на децата всички предмети оживяват – куклите са принцеси или вещици, столовете

* Когато не е указан авторът, стиховете са мои (б.а.)

са слонове, пръчката става кон, а животните говорят... Затова може би казват, че поетите били вечни деца. Лудите също оухотворяват всичко. От което следва, че поетите са ненормални деца.

Ако дивакът знаеше и ако поетите бяха нормални – всичко на този свят щеше да бъде ясно, вярно, точно и... скучно.

Олицетворението върви в две посоки: едната, за която стана вече дума, е пренасянето на човешки черти върху природни явления, предмети и животни, другата посока е пренасянето върху човека на животински качества или качества на природни явления и предмети: *вълчи нрав, магарешки инат, светкавична мисъл, бурни чувства, железни нерви*.

Това са все правилни, но банализирани от употребата метафори. Трябва да се търси „неправилното“, несъвместимото – неочакваното. Например: *стома-нена воля* е банално, обаче: *стоманена съвест?!*

Метафори се раждат и по пътя на *оприличаването*, чрез *сравнението* на един предмет с друг. Ако някой ви попита коя е най-често употребяваната дума в поезията, спокойно може да отговорите, че е думичката *като* (подобно, сякаш).

Обикновено непознатото се сравнява с познато („нощем като куче лижа раните на залезите“), абстрактното – с конкретно:

*Спомените след раздялата растат
като ноктите на мъртъв.*

Или:

*Като бомба, скрита в джоб,
мълчанието е опасно.*

Може и саркастично-парадоксално:

*Съвестта като лакей
ни казва, че сме прави.*

Може експресионистично:

*Всички трябва да бъдем еднакви, еднакви –
сякаш на всяко лице ботуш е обул.*

Когато конкретното понятие се сравнява с друго конкретно понятие, силата на образа се удвоява:

*Поетът след смъртта си се сражава –
от гроба
като от окоп.*

По-странни са метафорите, в които конкретното се пояснява чрез абстрактното:

*Чувам скърцането на перата им –
като гризенето на съвести.*

Или:

*Снегът пада нежно като разкаяна жена
върху разкаляното рамо на пътя.*

Или както е при Вапцаров:

Хлябът е от мъката по-чер.

В случая се постигат още два ефекта: стилистична чистота – избягвайки досадното **като** чрез сравнителната степен (иначе би трябвало да бъде:

хлябът е чер като мъката) и удвояване силата на сравнението (*хлябът е по-чер от мъката*).

Това досадно **като** може да бъде избегнато и по друг начин. Вместо:

*Над главите ни зее
черното като дуло небе*

може да се каже (къде по-образно и по-лаконично):

*Над главите ни зее
черното дуло на небето.*

Метафората не може да е самоцелна, тя трябва да следва логиката на контекста. Когато в „Хамлет XX“ говоря за трагичната съдба на човечеството през XX век, за самоубийствените ни войни и жестокости, съвсем закономерна е метафоричната поанта:

*Земното кълбо лети във Космоса
като отсечена глава!*

Или ако в началото на поемата „Христос на белоснег“ *„луната като крава пасе лайкучките на звездите“*, логично е по-нататък да кажа, че сред опустялото небе *„луната мучи, подивяла от самотност.“*

Когато уподобяването не е пряко, а иносказателно, т.е. говори се за едно, а се подразбира друго, когато се описва, например, глупостта на магарето, което води стадото след себе си в пропастта, а се подразбира глупавия гържавник, който води народа си към катастрофа – тази обемна метафора се нарича **алегория (иносказание)**.

Ефект със закъснител постига **иносказание-то**, построено върху индиректно сравняване – парализираната от летаргия и бездействие България ми приличаше на *гробнице от скръстени ръце*.

Религиите са гигантски иносказателни метафорични системи. Египетските богове, древногръцките богове, Тангра, Саваот – всички те са *метафори на одухотворяването* (олицетворението). Не Бог е създал човека по свой образ и подобие, а обратното: човекът е създал боговете по свой образ и подобие. Исус – истински или измислен – също е една гениална метафора.

С тези религиозни метафори и иносказания трябва да внимаваме, защото ако възприемаме всичко буквално, едно към едно, рискуваме да се окажем глупаци, които вярват без да мислят или пък шарлатани, които говорят, без да вярват. За съжаление, свещениците правят едното и другото...

Метонимия е метафора, при която названието на един предмет или понятие се заменя с названието на друг предмет, близък по смисъл, но при всеки случай по-образен, иначе замяната не би си струвала труда: *Прославените търсят пещери* – сиреч: прославените търсят самота.

По-сложна метонимия е когато чрез конкретни външни подробности деликатно изразяваш *вътрешни* душевни състояния:

*Ще избърша от огледалото
нашите прегърнати отражения*

т.е. ще залича спомена, че сме се обичали.

Синекдоха пък е вид метонимия, при която името на част от предмета замества името на це-

лия предмет, или казано иначе: чрез детайла изразяваш цялото:

*Не мога да срещна по улиците
две внимателни обувки*

което ще рече: не мога да срещна един внимателен човек.

Хиперболатата и литотата са възлюбените метафори на поетите (ако не излъжеш и не преувеличиш – какъв поет си?):

*Каква тишина!
Чувам тропот на мравки там нейде далече
долу
по мъничката като грахово зрънце Земя.*

Да чуеш „тропот на мравки“ е явно преувеличение, което се допреувеличава от съчетанието с преувеличеното умаление на „мъничката като грахово зрънце Земя“.

Метафори се създават и по пътя на **аналогията**. Ще повторя примера на Аристотел, защото по-христоматиен пример не намерих. Тъй като *старостта* се отнася към живота, както *залезът* се отнася към деня, то вечерта може да се нарече *старост на деня*, а старостта – *залез на живота*.

Или по аналогия на тази аналогия:

*Наближаваме обег.
Сенките ни се скъсяват –
вече можем да настъпим главите си.*

В случая конкретният зрителен образ на скъсената обедна човешка сянка преминава в алегория – че

като стигне *обеда на живота си*, човек може да настъпни главата си, сиреч: укротява мислите си, „помъдрява“ – както глупава го е казал някой.

Символът се родее с алегорията – с онази алегория, която дава конкретен образ на абстракциите. Тъй като символите носят еднозначни обобщения, а се приемат като всеобщи, те неизбежно се банализират. Най-баналният съвременен символ е символът на мира – гълъбът. Употребата на тези символи в съвременната поезия е не само старомодна, но и рискована. Освен ако не се използват иронично и парадоксално:

*Гълъбите мътят
в дулата на оръдията.
Бдете:
първият изстрел ще бъде
с яйцата на мира!*

Епитетът не е метафора, епитетът е украшение, доста излишно псевдопоетично украшение, патерица за хилави думи. Като кажеш *синьо море* – какво повече казваш, морето и без тебе си е синьо. Виж, когато Фотев казва *голо море* – това вече наистина е метафора. Епитетът става метафора, когато е необичаен и прибавя към думата друг смисъл, който тя сама по себе си не носи.

Ако накрая трябва да кажа нещо рисковано, то е, че поезията на моето поколение се роди от съчетаването на две антагонистични метафори (разбирай – метафорични системи): Далчевия залез, *червен като догат и кучето* на Вутимски, което *стои на хълма и съзерцава февруари* – съчетаването на предметността с абстракцията. Това ражда абсурдни метафори като „Гладиатор с меч от залез“ на Левчев.

Какво може да се каже повече за метафорите?

Ако ритъмът е пулса на поезията, метафората е нейният дух, носещ се върху крилете на въображението. Само метафората може да свърже действителното с невъзможното:

*Луната ръми по керемидите,
стича се по олуците, капе от покривите,
лунни вади шуртят из канавките, крача
мокър от светлина до костите...*

Но още Аристотел предупреждава, че с метафорите не бива да се злоупотребява и да се превръщат в гатанки. Един млад поет ми се хвалеше, че само в едно негово стихотворение имало повече метафори, отколкото във всички мои стихотворения – възможно е, на мен това стихотворение не ми е известно, може да има в него сто метафори и пак да не струва нищо, а вижте едно друго – Ботевото „В механата“:

*Тежко! Тежко! Вино дайте –
пиян дано аз забравя
туй, що, глупци, вий не знайте
позор ли е или слава!*

Нито една метафора, а пък гениално! Що така?

Всяко генерализиране на едно или друго поетическо средство води до баналност. А няма по-смъртен враг за поезията от баналността. Освен ако си гений.

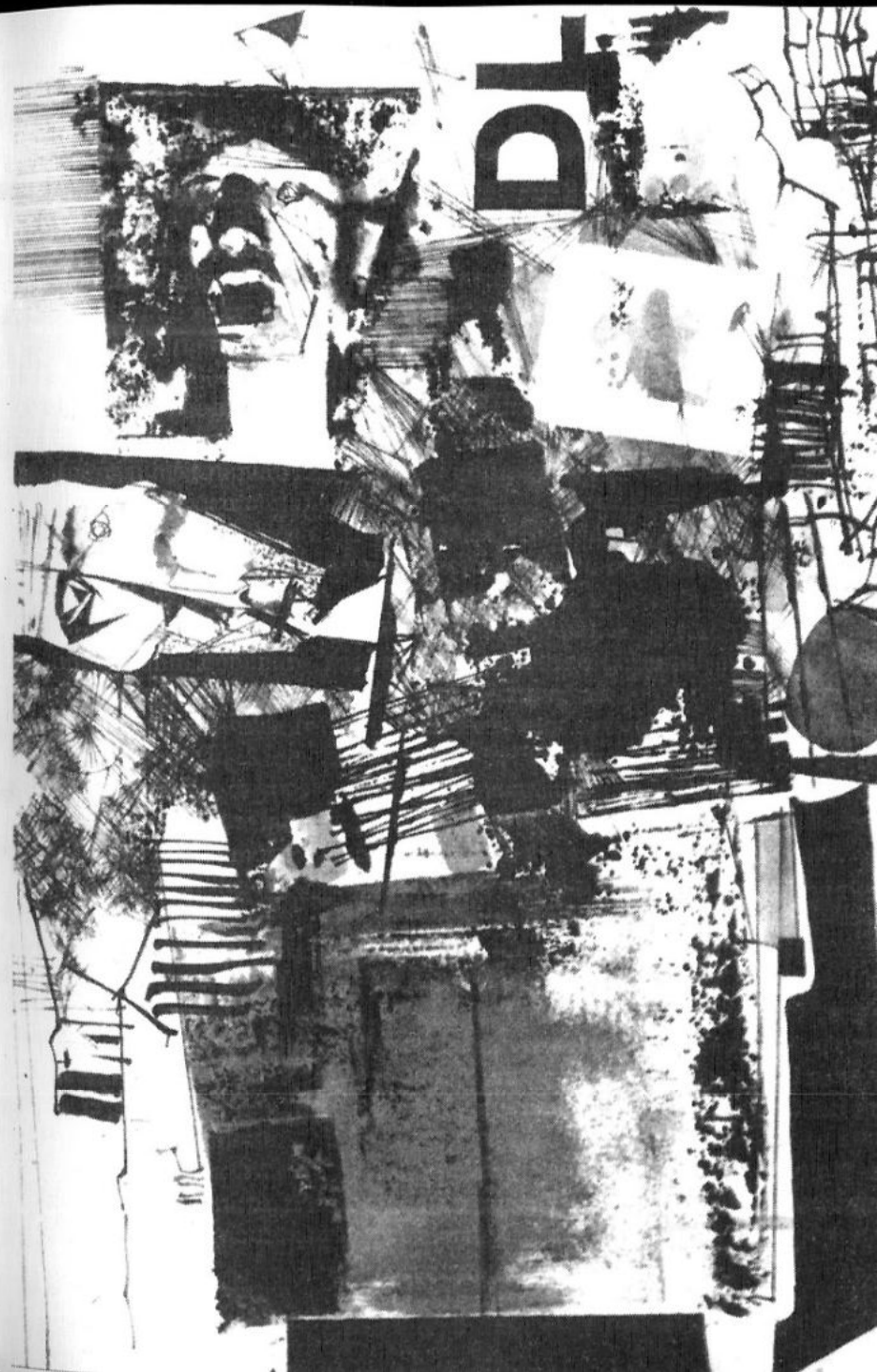
Дотук ставаше дума за стиховете. Оттук нататък ще говорим за поезията.

ЗА МИСИЯТА НА ПОЕЗИЯТА

*По-добре книга създай,
отколкото яка стена...
отколкото дом
или гробница на запад от Нил,
или пищен дворец.
Построените порти и къщи
отдавна са рухнали,
жреците, оплаквали мъртвите,
са си отишли,
с кал са покрити техните паметници...
имената им са забравени.
Само книгите
ни спомнят за тях...*

*Писар стани –
за да се помни и твоето име!*

**Из „Прослава на писарите“
Египет, 1300 г. пр. Хр.**

POESIS = mc^2

Преди да говорим за мисията на поезията, не е излишно да си зададем въпроса – какво е всъщност поезията?

Има стотици определения на поети и философи, което означава, че няма точно определение на понятието *що е поезия*.

Казионният тълковен речник казва, че *поезията е словесна творба в стихове*, което може да бъде изтълкувано, че всяка стихотворна глупост може да се нарече поезия – това се случва, но не е никак вярно; професор Стефан Младенов дава по-загадъчно определение: *поезията е словесно художество или изкуство да се прояви творчески дух чрез слово*; в преносен смисъл поезия означава прелест, красота, очарование, обаяние, изящност.

Произхода на думата *поезия* обаче не е толкова поетичен. Гръцкият глагол *poieo* чисто и просто значи *правя*; е, ако това ни се струва прекалено делнично, може да го заменим с по-красивия синоним *създавам*; ако речем да се правим на възвишени, ще стигнем до префърцуненото *творя*.

(Не обичам тази дума. Като чуя някой да се нарича *творец*, става ми неудобно. Творец е Бог. Мен ми стига да бъда писар на Бога.)

Може би най-сериозното определение *що е поезия* принадлежи на Хегел:

„Поезията, изкуството на речта, е третото, целокупността, която обединява в себе си крайните

граница (термини) на изобразителните изкуства и на музиката на една по-висша степен, в областта на самата духовна вътрешна душевност.“

Хубаво и твърде сложно, обаче не е достатъчно. Философът е пропуснал философията. Ако поезията е само обединение на изобразителните изкуства и музиката макар и на по-висша духовна степен, ако е съчетание само на словесна живопис и словесна музика – явно нещо не достига и това нещо е именно мисълта, изразена с думи. Мисъл в широкия смисъл на думата има, разбира се, и в изобразителните изкуства, и в музиката, но тя е индиректна, сетивна, *чувствена* мисъл, изразена с багри и звукове и е различна от точната, конкретната, *умствена* мисъл, изразена с думи.

Бог, както вече споменахме, е наказал човека с две неща, които го различават от животните: способност да мисли и способност да говори. Чрез говорене човек изразява две неща: чувствата си и мислите си. Чувствата си може да изрази и по-друг *мълчалив* начин, мислите си обаче може да изрази само чрез слово. И тъй като поезията е, както казва Хегел, изкуство на речта, на словото, грях ще бъде, ако това словесно изкуство пренебрегне онова, което може да бъде изразено единствено чрез слово – мисълта.

И така, струва ми се, че поезията е съчетание на чувства и мисли; във всеки случай поезия, лишена от чувства, може да е всичко друго, но не и поезия; поезия, изразяваща само чувства, лишена от каквато и да било мисъл, може да съществува, но това е празна поезия.

На всички е известна формулата на Айнщайн $E = mc^2$, което ще рече: енергията е равна на *масата* (m), умножена по квадрата на скоростта на *светлината* (c), от което следва, че ако дори една прашичка

се движи със скоростта на светлината, енергията ѝ е безкрайна. Това всъщност е атомната бомба върху хартия, изразена с три букви – каква страшна метафора! Така, казват, че е произлязла и Вселената – след Големият взрив, предизвикан от сблъсъка на два протона, движещи се със скоростта на светлината.

Сама по себе си неподвижната материя е мъртва; ако скоростта не е яхната от материя – също. И само съчетанието на тези две неща поражда енергията.

Така също чувствата и мислите поотделно са еднозначни и безсилни, а съчетани в едно пораждат огромна духовна енергия.

Ако заменим във формулата на Айнщайн *масата* (m) с *mens* (ум), а скоростта на *светлината* (c) с *cor* (сърце), ще получим формулата на поезията:

$P = mc^2$, което ще рече: поезията (*Poesis*) е равна на мисълта (*mens*), умножена по чувствата (*cor*) на квадрат.

Шега, но не съвсем.

(Впрочем, така бяха озаглавили спектакъла по мои стихове в пражкия театър „Viola“ през 1977 година: „*Poezie = mc^2*“).

Спирам дотук, за да не изрека и по-големи глупости. Необяснимото трудно се обяснява. А може би и не трябва. Опиташ ли се да обясниш *що е Бог* – ще станеш безбожник. Опиташ ли се да обясниш *що е поезия* – рискът е съответен...

ЗАТЪВАНЕ В ТРЕСАВИЩЕТО

344

СТЕФАН ЦАНЕВ

В началото е подражанието – както казва Аристотел. Прочиташ нечи стихове, душата ти трепва – решаваеш да опитаеш и ти. Неприятно е – като първата цигара. Ако не се откажеш веднага – идва пристрастяването. Постепенно нагазваш в това тресавище, покрито с призрачно красиви водни лилии, тресавище, което носи измамното име *поезия*, затъваш все по-гълбоко и по-упорито, макар да знаеш, че няма излизане. И когато потънеш съвсем и устата ти се затъкне от римувана тиня, ти разбираш, че повече няма да можеш да говориш нормално. Отначало те занимава само твоеето съществуване, твоята душа, твоята болка. Постепенно съдбата ти започва да се преплита със съдбите на другите хора, личността ти се проектира върху други личности и се разтваря в тях подобно на бучка захар във вода, в твоята личност започват да бродят сенките на други личности, (хиляди хора – близки, познати, случайно срещнати, живи и мъртви – живеят в мен, разхождат се като призраци, разговарят, карат се, обичат се, мразят се... всъщност аз съм едно крачецо свърталище на призраци и гуми, кучето ми – и то е там; вземете ми ги – какво ще остане от мен?), започваш да объркваш своите преживявания с преживяванията на другите, защото ти вече си в тях и те са в теб, чувствата на другите хора постепенно изместват твоите чувства и в края на краищата започваш едновременно да живееш със себе си и с другите,

със своите чувства и с чувствата на другите, със своите трагедии и с трагедиите на другите, по еднакъв начин възприемаш своите преживявания и преживяното от хората около теб. И от игра поезията се превръща в проклятие, от което не можеш да избягаш... И вече няма радост.

Има само страдание. Страданието ражда поезията. Радостта е краткотрайна и летлива – бързо се изпарява и не оставя следи в душата на човека. А страданието е дълго и тежко. Не случайно страданието, тъжните и трагически чувства са родили най-великите произведения на изкуството, особено в поезията, която е пряк израз на преживяванията на човека. Щастливите стихотворения обикновено са глупави – като веселите народни песни. И тъй като в основата на всяко стихотворение е заровено страдание, това страдание започва да дълбае, дълбае... гроб ти копае всяко стихотворение!

Затова стихове трябва се пишат само в краен случай. Трябва да си погнат от някаква идея като от бясна кучка, да се отбраняваш с тояги и ритници, да бягаш и да се радваш, ако се спасиш от тази идея – ако я забравиш: значи е била незначителна.

Поезията е като вика на новороденото: ако не извикаш, ще умреш! Само тогава трябва да се пишат стихове – когато в теб нещо нараства и иска да излезе на бял свят, дори против желанието ти – ще умреш, ако не го напишеш.

Както всяко раждане е съпроводено с болка и тази болка е огнището на най-святата обич – обичта на майките, така и поетът, ако не страда, значи не обича. А обичаш ли – имаш правото да съдиш, което причинява още по-голямо страдание, защото съдиш онова, което обичаш.

345

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

До каквото и да се докосне поетът, трябва да го прави на *световен въпрос*. Иначе и най-голямата тема става гребна. Това обаче не означава, че голямата тема предопределя стойността на написаното.

Хората остават безучастни пред каквото и да било изкуство, ако в него не намират поне частица от своята грама. Голото съвършенство ражда само възхищение, което потиска със своята недостъпност.

Човек не бива да се мъчи да превръща всичко в стихове, разнообразието на жанровете е по-естествена изява на духа, да не говорим, че най-естественото за човека е да рисува, да пише, да свири, да се занимава с математика и физика едновременно – еkleктиката е по-романтична от канона.

Театърът е нормално продължение на поезията – нейният жив и публичен вариант – и именно тази публичност ме привлича, защото нашата поезия поради съгбата на гребните си тиражи е всъщност херметизирана, сведена е до ролята на скъпа брошка...

Да бъдеш поет в началото на ХХІ век е все едно да бъдеш осъден на обесване и да чакаш чудото – да се скъса въжето. В случая въжето е всеобщото безразличие към поезията.

Поетът трябва да намери сили да се издигне над тълпата и над бита. Завреш ли нос в ежедневието – не те чака нищо друго освен отчаяние. Скуката е най-сигурният признак, че не си интересен сам на себе си. А не познаваш ли себе си – не можеш да познаеш и другите. Всеки човек си е своето опитно поле на познанието. Добрият писател не изучава живота – той изучава себе си и се поставя в предполагаемите ситуации на героите си, описвайки всъщност себе си, различни свои явни или скрити същности.

Поне за поезията това е безспорно. Поетът е единственият герой на своята автограма. **Поетът сам рисува собствената си икона**, в която трябва да вярва, да ѝ се моли, да се изповядва пред нея – това е самоубийственото обричане в изкуството: поставяйки пред себе си високи идеали и принципи, поетът рискува да стане жертва на тези свои идеали и принципи, защото разочарованието от самия себе си е страшно, тук прошка няма.

Няма голям поет, който да не се е обрекъл. До край.

Обаче това, че се обричаш, не значи, че ще станеш голям поет.

*Кръстът, който сам си сковал,
кръстът, който сам си нарамил
и доброволно мъкнеш към своята Голгота,
кръстът, на който сам ще се разпнеш –
това е изкуството.
(Само дето не е сигурно
дали ще възкръснеш?)*

Всеки човек на изкуството е разпнат върху този свой собствен кръст и челото на всекиго кърви от този трънен въпрос, но всеки опит да се спазариш с палачите си или да умилостивиш тълпата завършва с твоята двойна смърт.

ИГРАТА, НАРЕЧЕНА ИЗКУСТВО

348

СТЕФАН ЦАНЕВ

Вие няма да сте първите, ако се разочаровате от откритието си, че поетът не прилича на своя лирически герой или казано по-просто: че в живота поетът не е такъв, на какъвто се прави в стиховете си. В учебниците по литература сигурно има дълги и умни обяснения на този парадокс; аз също бих могъл дълго да философствам и да ви лъжа, истината обаче е много по-проста.

Изкуството е игра, понякога весела, понякога е игра на живот и смърт. (Както е игра и войната.) Може да звучи еретично, но не трудът е *създал* човека, а играта, защото човек се труди по принуда, за да напълни търбуха си, а играе самоволно, мамен от виденията на своя дух, което ние наричаме въображение. Въображението го кара да търси нещо, от което няма нужда, което не се яде, не се пие, не се облича, но което го издига над животните и растенията. Ако човекът не беше тръгнал след въображението си и го ден днешен щяхме да живеем в пещерите (с вас, господа и гами, може би сега щяхме да клечим пред две съседни пещери и вместо с думи, щяхме да се замеряме с огризани кокали), защото къде по-нормално и по-полезно е да си седиш край огъня в пещерата и да си правиш нож от кремък, за да убиваш, отколкото да си лепиш криле от восък, за да летиш към звездите – каква полза от звездите?

Никаква. Красиво е, но безполезно.

Това е всъщност изкуството. Изкуството е безпризорното дете на въображението.

И ако се поддадеш на изкушението или се вречеш на мисията да създаваш това красиво, но безполезно нещо, ти би трябвало да бъдеш различен от другите хора, но за съжаление си същия като тях, защото и ти ядеш и се размножаваш – значи трябва да станеш различен от себе си, трябва да се освободиш от прагматичната си – от земната си същност, *трябва да избягаш от себе си*, да се издигнеш над себе си... трябва да станеш сам на себе си Господ: да се създадеш сам – *друк!*

Поне за час, поне за минута...

Истинските стихове са плод на тези редки мигове – наричат ги различно: откровение, озарение, дунде, откъчване, искра Божия, звезден миг или най-базалното – *вдъхновение*.

А всъщност е *самохипноза*. Трябва – като гревните шамани – да се доведеш до състояние на свръхконцентрация, да съсредоточиш за кратко време в себе си всички свои (и чужди) духовни енергии – както луната събира слънчевите лъчи, да се превърнеш в изгаряща точка – само в такова състояние можеш да вдъхнеш дух на мъртвите думи, за да излъчват те после дълго време този твой дух, тази твоя духовна енергия. Такива стихове вълнуват всекиго, който се докосне до тях, дори да не ги разбира.

Това преображение е мъчително, но не успееш ли – ти си човек, който пише стихове, а не поет.

Още по-мъчително е, ако успееш, защото ще трябва да подражаваш на стиховете си.

Понякога някой успява. Камо Бомев:

*Подкрепи и мен ръката,
та кога въстане робът,
в редовете на борбата
да си найда и аз гробът.*

349

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

Рисковано е да се твърди, че Ботев нямаше да тръгне да мре за свободата, ако не беше написал тези стихове, но другото е сигурно: след като ги е написал – той е нямал друг изход.

Това влиза в правилата на играта. Макар че за поезията, казано честно, няма никакво значение. За поезията е важно първото преображение.

Ще ви разкажа един странен случай, на който станах случаен свидетел – как един поет избяга от себе си по един необичаен начин, макар и за кратко – и за кратко беше голям поет.

Ще премълча името на поета, за да не обидя паметта му, защото той беше страдалец, беше преживял страшни неща, ще речеш, че за него смъртта щеше да бъде само скучен епизод; движеше се той като възел от оголени нерви, но външно странно сгържан и тих – приличаше на добродушна неизбухнала мина, барутът вътре обаче чакаше само някой да настъпни фитила...

Пишеше той стихове – изрядни, красиви, изгържани по всички правила на поетическото изкуство; и темите бяха значителни, въобще – хубави стихове, умни, но безлични, бездушни, хилави стихове.

Човекът беше гостатъчно умен, разбираше го и това го измъчваше. Все граскаше, граскаше, но искрата Божия не блясваше, за да подпали барута на душата му.

Една вечер, всъщност минаваше полунощ, той ме извика, наля водка, изпрати жена си да спи, подаде ми едно списание, разгърна го, посочвайки мълчаливо няколко стихотворения.

Стиховете бяха от някакъв немски поет. Защото ги като хипнотизиран. Страшни стихове! Кой е този поет? Погледнах биографичната бележка: роден

еди-къде си, еди-кога си, какъв бил баща му, каква била майка му, къде учил, какво работил, накрая загинал (или се самоубил?) при неизяснени обстоятелства на руския фронт по време на Втората световна война.

– Страшен поет! – казах.

– А преводът? – попита той.

– И преводът – казах. Преводът беше негов. –

Кой е той, аз не съм чувал такъв поет?

– Няма и да чуеш...

– ?

– Такъв поет няма.

– Как така няма?

– Така.

– А това? – посочих стиховете.

– Те са мои.

Негови?

Стиховете бяха като предсмъртен вик на човек, който воюва и убива в името на една кауза, която му е противна, вик на една душа, разчекната между гълга и съвестта, стенанието на една личност, смачкана от стихията на човешкото стаго.

Това, което бяхме всички ние. Това, което беше нашата действителност. Това, за което никой не смееше да пише.

(Заг тези стихове за пръв път прозрях, че пречупеният кръст е сянка на кръстосания сърп и чук.)

Поетът беше успял най-сетне да се освободи от себе си, криейки се зад чужда маска – и най-последно душата му бе избухнала с пълна сила!

Неслучайно маските присъстват във всички гревни магически ритуали, маската те освобождава от делничната ти същност (защо са карнавалите?), отприщва духа ти, задушаван от земни съображения и комплекси – маската улеснява освобождаването на духа от материята.

Последствията от тази игра обикновено са тъжни. Така се случи и с поета, за когото ви разказвам.

За зла участ немците прочели стиховете и тръгнали да търсят този свой неизвестен гениален поет.

Фалшификаторът бе извикан и разобличен тихомълком... После продължи да пише стихове – бездушни като преди. Печатаха ги с удоволствие – затрупваха с тази плява онези бисери.

Скоро след това се чу, че поетът се самоубил (или че бил убит?) при неизяснени обстоятелства.

Все едно. Той сподели съдбата на личността, в която се беше преобразил.

Това също влиза в рисковете на играта. Рисковете на тази весела и страшна игра, наречена изкуство.

ЗА ТАЛАНТА И ЗА ТРУДА

И друг път съм си задавал въпроса – сигурно и всеки от вас се е питал – как ей така някакво си момченце или момиченце от някакво село или забутано граче, с полуграмотни родители и без особено образование, изведнъж прописва стихове и става Яворов или се качва на сцената и става Невена Коканова? Има много обяснения на феномена, наречен талант, но все пак – откъде идва първоначалния повик: „Пиши!“, кой те отбива от широкия път, по който крачи множеството, и те залутва по стръмната, тясна и криволичеща, осеяна с цветя и тръни, пътечка към самотния връх на изкуството?

Само да не помислите, че всичко това се постига с труд, само с труд. Или си надарен, или не си. Ако не си, трудът не помага, трудът ражда графомани. А те са отмъстителни. Озлобени от своето бездарие, търсят компенсации чрез властта и това е страшно! Светът си е патил твърде много от такива хора: артиста Нерон, художника Хитлер, философа Улянов, поетите Джугашвили, Мао и Червенков, китариста Ким Ир Сен...

Талантът е диво зверче: сложиш ли го в златна клетка – умира. Ако издържи, ако не умре – опитомява се. А опитомяването е най-печалната смърт за поета.

С възрастта човек натрупва все повече неща в главата си, а му остава все по-малко време да ги каже. Трябва да се бърза. И мозъкът да не се оставя

нито миг в покой. Мозъкът само това и чака – да изпадне в блажения покой на мързела!

Посредствеността ме плаши по-малко, бездарникът не може да повлияе на никого; обаче когато човек има талант, но е нечестен – той е опасен, защото може да заблуди мнозина, *нечестният талант е подлост*.

Има един вид манияци, тъй наречените непризнати гении, които вярват, че като наричат другите бездарни, ще станат талантливци; колкото по-силно кресят „Бездарен си!“ – толкова по-талантливци си мислят, че стават...

Да мразиш е лесно, да обичаш е необходим талант.

Да се говори, че по време на тоталитаризма въобще не е имало литература, че не е имало театър, че не е имало изкуство – е глупаво. Напротив, имаше добра литература, добър театър, добро изкуство и това бе *изкуство на съпротивата*. То беше оценявано справедливо от бившия режим – не случайно тогава гонеха, уволняваха, изселваха, затваряха, убиваха създателите на това изкуство.

Интеграцията в областта на икономиката е неизбежна и полезна, но интеграция в областта на културата не може да има, интеграция на културите означава поглъщането на една култура от друга. Няма опасност ние да погълнем американската култура, нали, но за да не би случайно да оцелеем, националната ни култура е подложена на атаки и отвътр – мъчат се да изхвърлят на боклука вече създаденото. Нормално е младите да си въобразяват, че всичко започва от тях, че преди тях нищо не е съществувало. Забележете обаче кои са им байрактарите, кой ги

насъсква – това са все неудачници, все завистници, на които все някой пречи да се изявят като гении, или казано направо – все пигмеи на духа, лишени от талант, тях – **бездарниците и в рая да ги пуснеш да живеят, и на Парнас да ги качиш – пак нищо свястно няма да могат да направят**. И за да оправдаят своята некадърност и своето мижитурско поведение по време на тоталитаризма, за да отмъстят на можещите, храбрите и талантливите – първата им работа бе да затръбят, че по онова време не е имало никакво изкуство, никаква литература, никакъв театър, ама нищо! Все едно, че не са съществували Апостол Карамитев, Невена Коканова, Калоянчев, нито Методи Андонов, Вили Цанков и Леон Даниел, не е имало Димитър Талев, Йордан Радичков, Антон Дончев, Иван Радоев, Валери Петров, Ивайло Петров, Константин Павлов, Христо Фотев, Любомир Левчев и Борис Христов, не ги е имало ни Златю Бояджиев, ни Дечко Узунов, ни Димитър Казаков, ни Светлин Русев, ни Димитър Киров, ни Георги Божилов! (Нека ме извинят онези, чиито имена пропускам.) Как да не ги е яд некадърниците, че в ония времена, когато те са си живуркали мирно и тихо и са викали ура по площадите, страхувайки се да кажат две честни думи – по същото онова време са съществували хора, които са имали не само талант, имали са и храбростта да създават истинско изкуство – въпреки цензурата, въпреки страха, въпреки терора, въпреки лагерите и убийствата!

Да казваш истината днес е лесно, храбростта вече не е атрибут на таланта.

Някъде в началото споменах една мисъл на Боало:

„Какво означава нова, блестяща, необикновена мисъл? Невежите твърдят, че това е

такава мисъл, която никога на никого не е минавала и не би могла да мине през ума. Категорично не! Напротив – това е мисълта, която витае в главата на всекиго, но някой-си единствен е успял да я изрече пръв.“

Тук е заровено разковничето на коварната гулема за разликата между таланта и гения. Към мисълта на Боало бих добавил само, че **талантът казва нещата така, както никой друг не ги е казвал; геният ги казва така, както би искал да ги каже всеки.**

Най-мъжествено е да си банален, ако си талантлив. Това всъщност значи – гений.

Гениите рядко се раждат самотни, раждат се на плеяди: Софокъл, Еврипид, Фигий, Сократ, Аристофан, Платон; Вергилий, Овидий, Хораций, Ливий; Толстой, Чехов, Горки, Достоевски; Каравелов, Славейков, Друмев, Ботев, Вазов.

Някой, сигурно Бернард Шоу, беше казал: *геният най-много се страхува от работата, защото тя го превръща в талант...* Шегата настрана, но наистина трябва да се разграничат нещата. Мъка в изкуството е преживяването, изстрагването на онова, за което пишеш. Ако обаче самото писане е мъка – това говори за липса на професионализъм или на талант. Тези мъки измъчват и читателите. А изкуството, създаването на изкуството, освен всичко друго, е удоволствие и забавление, висша наслада на духа.

Ако някога умра, на надгробната ми плоча напишете: „Тук лежи един човек, който цял живот се забавляваше.“

ЗА СМЕЛОСТТА И ЗА ИСТИНАТА

На света няма нищо по-жалко от страхлив писател.

Далчев казваше: в България таланти има много, характери – малко.

Да си талантлив не е достатъчно, в нашата професия е необходим силен характер.

Изкуството не е футбол или скок на височина – не е ясно вкарал ли си гол, прескочил ли си летвата. И цял живот може да не разбереш. Това е ужасът, но и примамливата неизвестност. Остава ти само едно удовлетворение: отдал ли си се цял, без остатък, без компромисно, безумно, готов ли си на саможертва, готов ли си да умреш в името на това, което пишеш?

Ако човек се счита призван, ако е „писар на Бога“ – т.е. ако няма друг смисъл в живота, освен писането, той е длъжен да се отрече от себе си в името на мисията, за която е призван.

Да говориш истината – не е смелост, това е просто професионално задължение на поета – като в съда: истината и само истината, цялата истина, независимо от това дали истината допринася полза или вреда някому, независимо дали заради истината жертваш главата си.

От всички пороци най-отвратително е лицемерието – то е баща и майка на всички други пороци.

Поетът има само един Бог – истината, един повелител – народа и един съдия – собствената си съвест. Когато му отнемат тези три начала, поетът се самоубива – който сериозно

се занимава с поезия, няма друг избор. Не става дума за маниакалност или за героизъм. Няма никакво значение дали името ти ще остане в литературата или където и да е било – щом си обрекъл живота си на поезията, нямаш друг избор! Поетът отговаря единствено пред своята съвест, тя е най-страшният ти съдия – затова не те интересува кой какво ще каже за теб. Не можеш да не бъдеш защитник на народа си, на хората около теб, в противен случай си изрод. Ако пък не говориш истината – въобще не си струва да се занимаваш с поезия. Има много други професии, където лъжата е основно средство за препитание. Политикът може да лъже народа в името на някаква кауза, но в поезията това би означавало да лъжеш сам себе си.

Да казваш истината е необходимост като гишането.

Поезията е игра, красива игра, обаче игра на живот и смърт. Няма други времена, няма различни времена. И днес всеки, който посегне към перото, трябва предварително да знае това, трябва да е готов да заплати с живота си истината, за която пише – поезията и истината нямат друг залог, без този смъртен залог и най-талантливата поезия е талантлива фалшификация.

Никакви съображения, никакви заплахи и никакви награди – само смъртта може да накара поета да замълчи и да не говори истината.

Истината не може да се шепне на ухо, не се крие в чекмеджета. Истината започва да съществува, след като бъде казана или написана. Премълчаната истина е мъртва истина.

Няма по-голям ад от ада на истината.

Винаги ме е удивлявал фактът, че някога хората са отивали на смърт за идеалите си, а днес трудно рискуваме – не живота си, не хляба си дори – за да кажем истината. Не от страх, може би е по-обидното: от страхливост, или още по-обидното: от прагматична съобразителност – и пълзим след добрите си намерения...

Съпротивата ражда по-смели и по-богати плодове на духа. Може би затова по време на тоталитаризма бе създадено по-добро изкуство, отколкото сега. И то, както вече казах, беше оценявано справедливо от бившия режим – не случайно тогава гонеха, уволняваха, изселваха, затваряха, убиваха създавателите на това изкуство.

В онези тъмни времена смелостта бе украса за таланта, смелостта се превръщаше в ореол, струваше си да рискуваш, имаше хазарт.

Свободата ни лиши от този ореол, няма риск, няма го трепета да кажеш ли или да не кажеш истината. Хамлетовият въпрос на поетите беше: *да говориш или да не говориш?* Сега всичко можеш да кажеш, можеш да го викаш по площадите. Прав се оказа един стар приятел, който казваше навремето: „Страшно ще бъде, ако ни дадат пълна свобода – няма да имаме стимул да пишем.“ Днешният ни Хамлетов въпрос е: *да мълчим или да не мълчим?*

Днес мълчим не от страх, а от погнуса – погнуса от безочието, от хамелионщината, от алчността, от демагогията. Да нагазиш в клоаката се иска много повече храброст, отколкото да се качиш на барикадата...

Само да не се залъгваме, че днес няма цензура. Икономическата юзда е по-здрава и по-неприятна от политическата. Или казано по-просто: преди ни заплашваха да мълчим, сега ни купуват да говорим!

Ако човек не може сам да се справя с живота, сам да се издържа, той губи своята самостоятелност, става зависим не само житейски – и мисленото му става зависимо. Храни ли те някой, това значи, че той ще иска да мислиш така, както мисли той, да пишеш това, което иска той...

Политическият страх бе по-абстрактен от днешния икономически страх – умира се веднъж (може и герой да станеш!), а се гладува цял живот (и то безславно).

Страхът те превръща в роб. Днес България вече е свободна държава, но повечето българи продължават да бъдат роби. Защото се страхуват. За хляба си, за работата си, за децата си.

От страхливия човек по-страшен няма. И по-жесток.

Обаче да искаш от хората да бъдат храбри – също е насилие.

Не става дума непременно за безразсъдна храброст, но ако смятате, че в живота ви има по-важни неща от това, за което пишете – по-добре е да се откажете навреме.

Най-важното е да запазиш достойнството си при всички обстоятелства, обстоятелствата не бива да ти влияят, не бива да те превръщат в хамелион, в името на нищо не трябва да се унижаваш – иначе, каквото и да постигнеш, няма смисъл.

В началото на Х век еретикът поп Богомил е казал: *„Не допускай никакво насилие над себе си, откато и да иде то – от огън, меч или от слово, дори когато е от обич.“*

Нямам какво повече да добавя.

ЗА РЕАЛНОСТТА И ЗА ОПТИМИЗМА

На децата не им стига реалният свят, той им е тесен и те го разширяват чрез въображението си – одухотворяват мъртвите предмети, очовечават животните. Измисленият свят на децата е по-интересен от реалния свят, техният дух търси нещо повече от съществуващото, децата трудно се озаптяват в клетката на реалността.

Изкуството е продължение на детското въображение – на вродения в човека Бог: *да сътворява светове*.

Багряна казваше навремето: поетът е едно вечно дете.

Поезията най-малко от всички изкуства може да се нарече огледало на действителността – тя е средство за създаване на нова действителност или поне оръжие за променяне на съществуващата действителност – оръжие, чиято стойност се оценява според победите му днес, а не утре. Така стои въпросът и с меча на хан Крум: днес той едва ли би ни свършил някаква работа, но го ценим за това, което е свършил на времето си. Примерът е груб, но ясен.

Археологичните надежди в поезията са утешение за маниаците. Аз не вярвам в литературната археология – че някой ще изрови стиховете ми след 100 години и ще ахне! Аз искам това, което казвам днес – днес да се чуе!

И тогава може би ще се вслушат в думите ми и след 100 години...

Хората, които се занимават с изкуство, живеят най-малкото *двоен живот*. Една актриса живее делничния си слугински живот – пере, готви и прочее, както всички други жени, но на сцената тя е Жанна д'Арк, Медея, принцеса, проститутка и пр., и ако е истинска актриса, тя истински изживява живота на тези жени. Когато пишех „Последната нощ на Сократ“, една година аз живях в древна Атина, 400 години преди Христа; може да сте ме срещали тогава по софийските улици, но аз бях там, говорех си със Софокъл и Еврипид, с Аристофан и Фигий – бях Сократ; осъдиха ме и мога да ви кажа, че бучинишът е отворителна отрова!

Да изживееш през живота си няколко живота – това е голямо богатство. Всяко богатство обаче трупа допълнителни предсмъртни терзания. Като умира, богатият страда не само за живота си, но и за богатството, което губи – така и аз ще страдам не само за своя живот, а и за другите животи, които съм живял и ще загубя.

Днешното време може да е тежко за живеене, но по-благоприятно време за изкуство, за литература едва ли ще дочакаме, едва ли ще настъпи през следващите няколко века. Малко са ми двете очи и двете уши: такова трагично крушение на съдби, на гържави, на мировъзрения, на идеали, вери и илюзии, толкова мъчително и хаотично раждане на нови гържави, съдби и мировъзрения, свидетели сме (и жертви сме) на тотално обезверяване – тук никой не може да ни помогне, никакви инвестиции, реституции, приватизации и глобализации няма да ни спасят, политиките, технократите и адвокатите тук са безпомощни – единствено изкуството е способно да помогне на хората да спасят душите си.

Най-добрите жители на планетата – растенията – умеят да превръщат нечистия въздух и вонящата тор в красиви цветове и вкусни плодове. Изкуството притежава същата способност – за него няма лошо време.

Рядък шанс е за нашето поколение, че живота ни се разделя между две хилядолетия. Би трябвало да се очаква, че това ще се отрази на въображението ни, на мисленето ни, на самочувствието ни. Да прекратиш от един век в друг век и от едно хилядолетие в друго хилядолетие не е все едно да прекратиш от месец в месец или от година в година. Ще бъде жалко, ако границата между двата века и между двете хилядолетия остане само мъртва дата в календара и продължим да живеем както преди.

В древна Гърция, според тогавашната етика, робите не са били считани за хора, затова и в древногръцката литература, която се занимавала *само с човека*, няма нито ред за тях. Робите тогава са били това, което днес за нас са машините. И нашето отношение към машините би трябвало да бъде същото. За тях би трябвало да говорим и да пишем само дотолкова, доколкото има опасност от роби на човека машините да се превърнат в наши поробители, които, естествено, ще имат нужда от трубадури. И вече ги имат. За съжаление, към автомобилите си ний сме по-внимателни и по-грижовни, отколкото към близките си.

Навремето Апостол Карамитев ми разказваше, че когато отишъл за пръв път на театър и стоял в галерията, имал чувството, че актьорът, който играел главната роля, гледа само него и играе само за него. После като актьор той открил обратната връзка на ефекта – избирал си някое случайно лице в залата и към него агресирал всичко. Всяка вечер, каз-

ваше той, аз играя само за един човек – тази конкретност се разпростира върху цялата зала и създава внушението *у всекиго*, че актьорът играе *само за него*.

Това се отнася и за поезията. Писането също е диалог с някого, а не писане *въобще*. Когато пиша, аз винаги пиша за някой си един човек, мисля за него, говоря с него, споря с него, ругая го, моля го... представям си го жив пред мен – и лицето му, и реакциите му.

Да пишеш за всички, значи да пишеш за никого.

Истинският оптимизъм не е да си доволен от действителността и да хвалиш настоящето, защото това значи да зовеш към застой. Истинският оптимизъм е недоволството от действителността в името на по-доброто бъдеще.

Човек, който е доволен от настоящето, който славослови действителността, е песимист в дълбоката си същност. А човек, който вярва в бъдещето, има право да критикува днешния ген, да е недоволен от днешната действителност, да отрича, да протестира. **Който не вярва – не протестира.**

(Чуем ли някой писател да говори за големи успехи в съвременната ни литература, бъдете сигурни, че има предвид себе си...)

Безсмислено е да хвалиш съществуващото, дори да е добро, това означава, че не вярваш в по-доброто. Затова по-голяма полза носи писателят, когато говори и пише против несправедливостите в живота, против грозните неща в действителността. А несправедливостите и грозотията наспорил Бог...

По-добре е да си песимист – ако, дай Боже, сгрешиш, значи се е случило нещо добро. Грешката на оптимиста е трагична.

Прекалената вяра в хората рано или късно води до отчаяние.

Днес е може би времето на *проповедите* с присъщата им риторика, гняв, плач, обвинения и заклинания, морализъм до нравствен максимализъм – всичко това подчинено на призива за човечност. Такава една поезия не може да се задоволи само с буквите и хартията, тя търси живия контакт с хората. Този стремеж към публичност може би ме доведе на сцената: лице срещу лице с хората!

Правил съм хиляди рецитали – пред 50 души, пред 500, пред хиляди. Напрежението е ужасяващо. Най-страшното е – ще прехвърчи ли между теб и публиката онази искра, която ще превърне залата в едно голямо туптящо сърце? Начинът това да стане е само един – пълно себеотдаване и пълна искреност. Най-малкото позиране те срува до гробното усещане, че в залата *няма никой*. Скъса ли се веднъж тази невидима пулсираща нишка между теб и залата – ти потъваш в празното пространство, чуваш само как думите ти се удрят в челата на хората и се връщат обратно – мъртви като пинг-понгови топчета. И невъзможно е да вържеш отново скъсаната нишка...

Всичко това е много мъчително и рисковано, но ми помага да преценявам – гали думите, които пиша, ще могат да пробият космическото пространство между мен и читателите.

Защото печатаните стихове са като стрелба във въздуха – не знаеш кого ще улучиш...

ЗА ВЪЗРАСТТА И ЗА АВАНГАРДА

366

СТЕФАН ЦАНЕВ

Млад автор занесъл стихове на Волтер.

– Млади човече – рекъл му Волтер, – така може да си позволите да пишете след като станете прочут. Дотогава трябва да пишете хубаво.

Колкото по-остарява човек, очакването на смъртта става все по-страшно и за да не се превърнеш в последен страхливец, необходими са все повече илюзии.

Илюзиите са едно от малкото неща, които отличават човека от животните и от дърветата.

Старите са длъжни да бъдат толерантни към младите, обратното няма особено значение, защото не прегрешава ничия съдба.

Не съм от онези, които са започнали прекалено рано. Въпреки това считам за лицемерни поуките, които обикновено дават на младите: да не бързат. Птичето трябва да излети навреме от гнездото. Прибързването носи поне романтичния риск на полета – може да си строшиш главата, ако крилете ти не са укрепнали, но закъсняването е по-опасно: крилете атрофират, духът затлъстява и ражда онази боязливост, която води до безхарактерни компромиси или до самочувствието на неразбран гений...

И да престанем да викаме на младите: ах, какви бяхме ний едно време на вашата възраст! Това ни го викаха и на нас, викали са го и на тези, които ни го викаха, и на тях са им го викали и т.н. и т.н. – го без-

крайност... И ако продължим назад, ще стигнем до абсурда, че най-добри са били маймуните, които сигурно са викали на питекантропусите: ах, какви бяхме ний едно време!... Ако вярваме в прогреса на човечеството, трябва предварително и мъжки да се примирим с мисълта, че младите са по-добри от нас и поне да си траем, а не да се мъчим да ги вкараме в измислените калъпи на собствените си добродетели.

Положението на младите днес е твърде странно – те имат пълна свобода да пишат както искат и за каквото искат, но липсата на съпротива ги обезличава. Няма цензура, нямат с кого да се сражават, няма кого да побеждават, няма кого да надхитряват – това ги лишава от изобретателност, прави ги еднозначни, разглезва ги, таланта им охилавява. И може би неслучайно не се е появила нито една книга, която да предизвика ако не скандал, поне повишен обществен интерес, има ли книга на млад автор с тираж поне 10 000? Нека не ми се сърдят, но твърде кротки са днешните млади събратя, твърде са безпроблемни. Имам чувството, че се възражда блаженият безконфликтен социализъм...

Чета и се чудя: как може да се пише за нищо?!

Някои наричат това авангардизъм.

Какво значи авангардизъм?

Навремето това беше мръсна дума. Авангардист – значеше антиреалист, проводник на буржоазно влияние, агент на империализма, родоотстъпник, враг.

Да си млад и да не си авангардист – значи, че си роден старец.

Да си авангардист – означава да си самоотвер-

367

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

жен, да си гладен, да отблъскваш, да отричаш, а не да молиш и да се присламчваш към държавната трапеза.

Държавата е длъжна да поддържа традиционното изкуство, предназначено за народа, защото парите, които дава държавата, са взети от този народ. Авангардистът работи на свой риск, със свои средства или със средства, дадени от личности, които желаят да поддържат този авангардизъм.

Авангардизмът по своята същност е антиказионен и елитарен, авангардизмът проучва неизвестни пътища, изпробва нови, непознати средства, отрича традицията, но всъщност ѝ служи, тъй като обогатява художествените средства на традиционното изкуство. Не само това – авангардизмът генетически се стреми към популярност, а стане ли популярно и масово, авангардното изкуство става традиционно. Тогава се явява нов авангард, който отрича стария. И така до безкрай.

Псевдоавангардисти са ония, дето викат, че се срамуват, ако в залите влязат повече от 7 души или ако се продават повече от 5 техни книги – сиреч, срамуват се, ако простия народ ги разбира.

Неразбираемостта – този фалшив ореол на генуалност!

ЗА СЛАВАТА

Най-популярният човек в селото е лудият. На това се дължи и славата на поетите. Но това не значи обич.

Евтушенко казваше навремето, че детето, което си прави динен фенер, не го прави, за да си свети с него, а за да го забележат! Изглежда, че и при изкуството е така – освен всичко друго, правиш го, за да те забележат.

Да кажа, че е неприятно да си известен – ще излъжа. Ако кажа, че ми е приятно – ще разочаровам тези, които ме мислят за скромен. Изглежда, че човек така е кодиран – да се стреми към известност, или другояче казано – да доказва своето превъзходство над другите, да заема по-високо място в йерархията. Както е и при животните. Скромността лесно става жертва на този инстинкт. Вижте божии служители – от тях по-скромни и по-смирени хора не би трябвало да има, а там йерархията е най-строга и най-пищна: Благоевство, Всеблагоевство, Високблагоевство, Преподобие, Всепреподобие, Високопреподобие, Преосвещенство, Високопреосвещенство, Светейшество... (И забележете – все с главни букви!) На второ място по строгост в йерархията си идат учените – асистенти, доценти, доктори, професори, кандидати на науките различни степени, член-кореспонденти, академици... Би си казал човек – как така най-умните и най-благочестивите хора се поддават на инстинкта за йерархия подобно на кошките и военните?

Популярността не значи признание, не значи обич. Напротив, популярността предизвиква завист и омраза. След всяка публикация, след всяко появяване по телевизията телефонът ми се зачервява от заплахи и мръсотии. Отидох в Балчик, викам си – скрих се. Гледам – на два метра под прозореца ми: кочина с прасета, квичат, мирише... Бай Георге, викам на комшията, що така? А той с чувство за гениално отмъщение ми отвърща: „Ща търпиш, щото много приказваш по талавизията!“

Официалното признание е нещо твърде опасно, колкото и да е желано. Когато през последните години ми дадоха някоя-друга награда – стреснах се: да не съм сбъркал нещо?

Наградите са най-голямото изпитание за понататъшната доблест на поета.

Между ръкоплясканията и шамарите има само един лакът разстояние.

Спокойствието, псевдокласическата рутинност е тресавище, покрито с бели водни лилии – потъваш, мислейки си, че се издигаш в райските селения...

Старата слава е нож в гърба на поета, особено когато е декорирана с ореола на забраната.

Ако вече не можеш да напишеш нещо по-добро от досегашното – миналият ти успех е най-тъжното доказателство, че си полумъртъв и ако имаш достатъчно мъжество – трябва сам да се доумъртвиш. Това е страшното обяснение за необяснимите самоубийства на поетите.

Дали съзнателно или несъзнателно си се стремил към известността – постигнеш ли я, съжаляваш, защото тя превръща живота ти в кошмар. Живееш като на естрада – пред очите на всички; трябва да държиш сметка за всяко свое движение, за все-

ки жест, за всяка дума; постепенно губиш естествеността си, *започваш да се подчиняваш на чуждите представи за себе си*, уж ти би трябвало да влияеш на другите, а всъщност те моделират теб, превръщат те в суетна марионетка (ако нямаш достатъчно силен характер!); иска ти се да избягаш от чуждите погледи, а няма къде...

Най-точно го е казал Виктор Юго: „Славата е златен креват, пълен с дървеници.“

Все пак има някаква полза: **известността увеличава като луна думите ти.** Вслушват се в тях, чуват ги, влияят. Неизвестен човек да изрече нещо гениално – никой няма да му обърне внимание. По-лошото е обаче, когато глупостите на известните хора се считат за мъдрости.

ЗА ЧУЖДОТО МНЕНИЕ

Навремето Поликлет започнал да вае едновременно две статуи. Едната ваел на площада, пред очите на всички, изпълнявайки съветите на всеки минувач. Другата ваел тайно в ателието си.

Когато изложил на форума двете готови статуи, всички оплюли първата статуя и се поклонили на втората.

— Тази, която оплюхте — казал им Поликлет, — е ваше творение, защото я създадох, слушайки всички ви. А тази, на която се кланяте, създадох, слушайки само себе си...

Когато мненията — приятни или неприятни — идат от хора, които не уважаваш, е по-лесно. Поетът трябва да е нащрек особено към мненията на хора, които обича и уважава: голяма е опасността да се довериш, да се подведеш, да приемеш за истина неистината, да повярваш на хвалбите или на критиките им — и двете неща могат да бъдат пагубни, ако не са верни.

Още повече това важи за мнението на тъй наречения народ. Тъй или иначе, ние създаваме изкуството си за хората, сиреч за народа. Иначе какъв е смисълът? И тук е най-голямата опасност — ако приемеш този тъй наречен народ за свой съдник. Защото нашето желание да бъдем разбрани от народа не е равностойно на неговата компетентност. И ще сбъркаме, ако снижаваме своя критерий.

В 333 година преди Христа знаменитият грев-

ногръцки художник Апелес бил нарисувал портрет на Александър Велики.

Някакъв общар видял картината му и казал, че лошо бил нарисувал обувките.

— Прав си — съгласил се художникът и поправил обувките.

— Обаче картината има и други недостатъци — продължил да критикува общарят.

Тогава художникът извикал:

— Обущарю, не по-високо от обувките!

Убити от критиката поети съм виждал, но поет да е създаден от критиката — не съм чувал.

За писателя, за художника въобще е достатъчно да бъде талантлив (ако в това понятие влиза и честността, *нечестният талант е подлост*); критикът, освен таланта, трябва да притежава и други някои качества, да носи друга мисия: да пробива пъртина на истинското изкуство, да бъде по-смел и по-безкомпромисен от всички, да е готов на саможертва заради създателите на това изкуство — сиреч да рискува не заради себе си, а *заради другите*, да бъде водач на художниците, а не да си изкарва хляба за тяхна сметка.

За съжаление истината е друга. Нашите критици са се впили като кърлежи под крилото на литературата, смучат кръвта ѝ и си въобразяват, че летят! Навярно някой им е казал, че това е най-прекия път до облаците на кариерата. При това положение би трябвало да се разчита само на рекламата, която ти прави критиката — а това тя постига най-добре, когато те отрича. Хората си казват: абе я да видим — трябва да има *нещо* в това момче, щом го ругаят...

Има една дилема, от която критиката може да

прави примка и да беси всекиго – ако поетът дълго остава *верен на себе си*, казват: повтаря се, скучно е; ако изведнъж се покаже *нов*, казват: изменил е на себе си... Защита или опровержение на едното и другото има достатъчно: природата се повтаря постоянно, дърветата цъфтят всяка пролет по един и същи начин, без да се страхуват, че са скучни; два протона, без да мислят дали ще изменят на себе си, се сблъскват и от взрива им (от смъртта им) се ражда нова галактика...

Критиката, която ме преследваше, ми даваше много точни ориентири – всяко нейно „не“, за мен означаваше „да“ и обратно; колкото по-жестоко бе критиката, толкова по-прав се чувствах. *(Не ми даваха миг покой, нямах време да остаря.)*

Хулят ли те – значи все пак си постигнал нещо. Завистта и злобата са най-сигурните индикатори за успех.

Започнат ли много да те хвалят – очаквай провал.

След една разгромяваща статия, на площад „Славеиков“ ме среща Атанас Далчев и ми вика:

– Поете, горе главата! Ругаят ли те – няма страшно. Гледай да не те похвали някой подлец – това е страшното!

Още по-страшно е мълчанието – да не те забележат...

Изкуството разгражда имунната ни система. Хората на изкуството са беззащитни. Всеки бездарен чиновник, всяко политическо мекере може да те размаже... Обречеш ли се на изкуството – ти се самоосъждаш на доброволна смърт.

Много погрешни оценки, много несправедливи обиди и много празни приказки щяха да бъдат спес-

мени, ако критиците спазваха закона на Пушкин: *„Писателят трябва да бъде съден по законите, създадени (или признати) от самия него.“*

Толстой, гигантът на прозата, нямаше да опорва гиганта на драмата Шекспир; неразрешим би останал и спорът, ако по естетическите закони на Пушкин вземем да съдим Уитмън; или по законите на Маяковски (което той прави) вземем да съдим Пушкин; както безсмислен се оказа едновременния спор между Пенчо Славейков и Вазов; същата грешка правехме и ние на млади години като от позициите на своя свободен стих отричахме „четвъртитите кули“ на класическия стих, а „класиците“ пък отричаха нас.

Наустина, колко напразно похабени думи!

Важен е резултатът. Средствата всеки си избира сам. Те са подсъдни само ако ги владееш лошо. Длъжен си да бъдеш свършен.

Класически стих? Бъди свършен.

Свободен стих? Бъди свършен.

Това е единственото доказателство, че си прав.

Компромисът в изкуството е самоубийство.

Не мислиш ли със собствената си глава, превърнеш ли се в нечий верноподан писар, пожертваш ли собственото си достойнство, загърбиш ли болките на народа заради кариера или поради слабохарактерност – ти си свършен.

Компромисите, нечестният живот отмъщават на таланта – убиват го.

Бацилът на компромиса в изкуството е особено опасен, защото е заразителен. Той си отмъщава – и то не само на своя автор, но, за съжаление, и на неговите читатели, слушатели, зрители – заразява ка-

то СПИН, предизвиква синдром на морална имунна недостатъчност.

В изкуството не бива да има съображения. Трябва да рискуваш всичко. Нищо не възпитава в човека добрите качества, както злото, срещу което се съпротивляваш.

В сферата на личния живот обаче компромисът придобива стойността на милосърдие, безкомпромисността, неспособността да простиш е жестокост и не говори за особено високи морални качества.

Но в името на каквото и да се извършва компромисът, не бива да прекрачва границите на човешкото достойнство. Смачкаш ли сам достойнството си – и Господ не може да ти помогне.

Понякога на човек му се иска да поживее като нормален човек, да усети нормалните сладости на живота, които не винаги са съпроводени с компромиси, особено с политически компромиси. (В края на краищата еснафът си живее много по-сладко отколкото праведника...)

Но ти си поет, ти сам си написал ролята си и си глъжен да я изиграеш до края!

Ако чуете да казват за някого си, че е съвестта на нацията, това не означава, че той е изразител на тъй нареченото обществено мнение. Напротив, той се мъчи да предпази хората от общите заблуди, от колективната глупост, от масовата манипулация. Както съвестта на човека се мъчи да го предпази от това, което правят всички. А кой обича такава съвест?

Т.н. *общественото мнение* е манипулирана фикция, която се използва от партии и личности за користни цели. Ролята на поета е да бъде *скрупул* в съвестта на хората – да бъде онова малко камъче в

обувката, което ще ги накара да куцат и ще забави овчия им марш към блатото на единодушието.

Обществото, сиреч всички хора – не могат да имат едно и също мнение.

Знаете ли баснята за червея и славея? *Червеят* *крещи на славея: „Ти не можеш да пълзиш – значи си бездарен!“*

От своя гледна точка червеят е прав.

ЗА ПОЛИТИКАТА

378

СТЕФАН ЦАНЕВ

Преди 27 века законодателят Солон дал на древните гърци един твърде странен закон:

„Ако поради неразбирателство и несъгласие възникне раздор и разединение сред народа, ако поради тази причина духовете се разпалят и започнат смутове, то онзи, който в подобно време не се присъедини към никого, а се отдръпне и се отдели настрана от общото за всички злополучие в държавата, този човек да бъде лишен от дом, от родина и от целия си имот, да бъде изгнаник и заточеник.“

Както се вижда, неучастие в гражданските дела се е считало за престъпление към обществото, към родината, апатията се е наказвала най-строго – като се има предвид, че изгнанието е било по-жестокото наказание от смъртната присъда. А какво да кажем за днешните наши апатични хора, които само мрънкат против всичко и против всички – ах, те са толкова разочаровани, ах, те са толкова наг нещата! – а всъщност ги мързи да идат до урните, мързи ги да размърдат мозъците си или нямат мъжество да заемат определена позиция, да се борят за своята съдба, за свободата си, за хляба си!

Няма по-грешна позиция от никаквата позиция.

Лицемерни са виковете, че писателите трябва да си гледат литературата, а политиците – политиката. Кой от нашите големи поети и писатели е бягал от политиката: Ботев? Вазов? Петко Славейков? Захарий Стоянов? Яворов? Вапцаров?

Когато се решава съдбата на отечеството ти, когато шепи хора заграбват България, а 90 процента от народа са занемели пред гроба на гладната и смърт – да стоиш настрана, да мълчиш и да гледаш сеир, да парадираш, че си наг нещата, че си аполитичен – за това се иска каменно, продажно или страховливо сърце.

Ако приемем за вярно, че предмет на изкуството е човекът с всичките негови проблеми – много ми е интересно кой е този мъдрец, който е решил, че политиката не е човешки проблем. Може да е неприятен, може да е мръсен, може да е отбратителен (смъртта, подлостта, предателството, болестите да не би да са по-приятни?), но щом занимава ума, чувствата и битието на човека – как така политиката не може да бъде предмет на изкуството? Друг е въпросът, ако някой иска да оправдае своя страх, своята мижигурщина, своята политическа плазмодичност.

Какво всъщност означава да си аполитичен? Аполитичността е много точно определена политическа позиция – това значи, че си съгласен с това, което става, че подкрепяш властващите, в най-добрия случай – че се предаваш от страх или от отчаяние. **Аполитичните, апатичните са най-плодородната лайняна тор, върху която процъфтяват диктатурите,** аполитичните са послушното стаго, което с покорното си мълчание подкрепя диктатурата, аполитичните са съучастници на властта.

Затова всяка власт, когато има нужда от покорност, започва да толерира аполитичността.

Да търсиш спасение в любовната лирика, е също така отношение към политическата действителност (търсиш спасение – от какво?) Впрочем, в нашата кратка социалистическа история имаше

379

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

фрапантни примери – когато през 1952 година Иван Радоев написа първите любовни стихотворения в нашата социалистическа литература, обвиниха го във всички политически грехове, нарекоха ги „порочни стихове“. Същото се случи и с Петър Алипиев за неговите стихотворения за птичките... После вождовете захитряха – пишете, викаха, за любов и за птички, колкото си щете, само не се бъркайте в нашата работа (освен ако ни хвалите). И забележете – в най-тежките години на тоталитаризма се изписаха най-много любовни стихове, цели книги, поредици от книги, антологии! Демек, всичко ни е наред, нямаме други проблеми, давайте да си пеем любовни песни... Така че това „спасение“ в любовната лирика винаги ми е изглеждало съмнително.

Започне ли една поезия да става прекалено изобразителна, прекалено пейзажна, прекалено музикална, прекалено мисловна, прекалено любовна, започне ли да се занимава само с „вечните“ човешки ценности, бягайки от съвременните проблеми – това е признание за безсилието или (което е още по-лошо) за страха на поета.

Спомнете си 80-те години, когато назряваха остри политически, социални и национални сблъсъци, които доведоха до рухването на социалистическата система – точно тогава управляващите започнаха да ни съветват: стига сте се занимавали с политика, правете чисто изкуство, ако щете – абстрактно изкуство, пишете за чисто човешките проблеми, пишете за природата, пишете за любовта, пишете криминалета – пишете каквото щете, само не се занимавайте с политика! И наистина: що любовни стихосбирки се издадоха тогава, и то в какви тиражи, що пари натрупаха маститите ни писатели от долни криминалета...

Сега пак чувам (същите хора?) да ме съветват: защо се ангажираш с политика, за какво ти е, ти си такъв поет, гледай си изкуството, пиши си там своите работи... Казано с други думи: запуши си ушите, затвори си очите – и най-важното: мълчи!

Мълчанието е бягство, бягството ти дава шанс за спасение, но никога – победа.

Има времена, когато е достойно да мълчиш. Има времена, когато мълчанието е героизъм. Но има времена, когато мълчанието е страх. Има времена, когато мълчанието е подлост. Всеки сам решава за себе си кой час е ударил за него.

Аз лично смятам, че **днес мълчанието е подлост!** Мълчейки, ти предаваш безропотно не само своята съдба в чужди ръце – ти предаваш безропотно и съдбата на децата си, на народа си. Всяка власт това и чака: ако не ѝ викаш ура – поне да мълчиш!..

Мълчанието е осанна за диктатурите.

Поетът няма право да мълчи. Днес нямаме дори оправданието на вчерашния страх.

Другояче стои обаче въпросът с участието в партии и организации, с прякото участие в политиката. Това унижава поета. За човека на изкуството това е падение. Изкуството стои високо над политиката. Все едно да замениш арабски кон за крастава магаре. Не, защо обиждам магаретата...

Партиите, съюзите, синодите и разните други организации са цивилизовани модификации на стагнация ни атаквизъм – това са стага със строга маймунска йерархия. Не вярвам в правотата на стагното мислене, не считам, че мнозинството винаги е право. За колективната закрила и материалната полза индивидът плаща с личната си свобода. Твърде скъпа цена. Влезеш ли в стагата – черна овца ли си,

бяла ли – все си овца, трябва да се подчиняваш на овена или на мнозинството – а това е едно и също.

Политическата обвързаност е доброволно робство, трябва да се правиш на сляп и глух, да вярваш без да мислиш.

А най-страшното робство е не когато си поробен насилствено, а когато си роб доброволно – тогава никой не може да те спаси.

Най-правият път към свободата е бягството от стадото. За съжаление този път води към самота...

Еднакво мислещите са заплаха за демокрацията. Трябва да се отучим все някой друг да мисли вместо нас, а ний да викаме ура. Това е най-лесното и мнозина мислят, че щом е лесно, значи е правилно.

Ако двама души мислят еднакво – единият е излишен.

ЗА ВЛАСТТА

Има една източна мъдрост: *Глунав е онзи емир, който не покани поета за свой съветник; двойно по-глупав ще е поетът, ако се съгласи.*

Съблазните за поета са много. И сега, и преди – властниците винаги имат нужда от придворни поети, от придворни художници, имат нужда да се обградят с хора на изкуството, да ги превърнат ако не в свои венцехвалители, поне в своя компания. Защото те знаят, че зад всеки поет, зад всеки художник стоят много хора. И тези хора доверчиво застават зад тила на властника, с когото общуват тези художници, тези поети. От друга страна съблазнително е да бъдеш придворен, защото изгодите са големи и популярността ти става по-голяма и бърза. А това е най-пагубното, което може да се случи с един поет.

Властта е коварно нещо – **властта увеличава многократно отрицателните качества на човека.** Един зъл човек сам по себе си е нещо неприятно, но, облечен във власт, се превръща в чудовище, глупакът – в посмешище.

Властта е най-прекият път към страниците на историята. В литературата, в изкуството, в науката, навсякъде другаде – за да влезеш в историята, трябва да направиш нещо гениално, нещо добро. Влезеш ли във властта – влизаш в историята, независимо дали си направил добро или зло. До имената на победителите стоят имената на победените, до имената на героите стоят имената на предателите, до имената на убитите стоят имената на убийците.

Имаше години, когато беше много модно да се наричаш дисидент. Особено със загна дата. Почти герой...

Думите крият в себе си първична мъдрост и понякога е полезно да се върнем към етимологията на думата, за да не преувеличаваме нещата. Дисидент буквално означава „сегащ далече“, „отделно сегащ“ или малко по-неконкретно – „несъгласяващ се“, от тук не е далече до „човек, който не изповядва господстващата вяра“, от тук пък е близо до „отстъпник от вярата“, „вероотстъпник“, още една крачка и „родоотстъпник“ или „предателят“ е готов. Така беше. Така е и сега. Никой не обича хората, които не искат да мислят това, което мислиш ти, които не вярват в това, в което вярваш ти. Тук е коренът на много трагедии в историята на човечеството, наблюдаваме ги и сега. А поетът не може да бъде никога нищо друго освен „отделно сегащ“, „сегащ далече“ от властта, „несъгласяващ се“ с всякакъв вид несправедливости, колкото и умно да бъдат оправдавани те. Това е красивото, но това е и опасното в съдбата на поета. Но поемеш ли кръста си, няма връщане.

Казвам всичко това, за да не се героизират излишно нещата, тъй като става дума за задължително условие на професията ни.

През 1996 година, когато попаднах във водовъртежа на политиката, близките ми хора бяха твърде разтревожени от евентуалното ми попадане във властта. Тогава в отговор на тези тревоги написах писмо до една от дъщерите си:

Отново и отново, за кой ли път вече ме питаш и за сетен път ти казвам, скъпа моя Анна, че дори мечтата за власт е унижителна за поета.

Затова аз бягам от нея като от бясно куче.

Мнозина са се съблазнявали – може би честно, водени от илюзията да помогнат чрез властта на народа си;

или от желанието да се прославят по-лесно (защото властта донеся най-бързата слава);

не говоря за онези, които тръгваха към властта с користната цел да се облагоденстват –

но всички те слизаха от piedestала на властта с наведени глави, с пресъхнали или изкривени пера.

Светът си е патил доста от такива държавници: артиста Нерон, художника Хитлер, поетите Джугашвили, Мао и Червенков, китариста Ким Ир Сен...

Няма поет на света, който, ако елементарно уважава себе си, да бъде на страната на управляващата власт.

(Може би това е просто предпазен инстинкт: че каквото и да прави, каквото и да говори – тръгне ли с властта, дори да е „негова“, поетът става подлизурко...

Повяхвал съм от унижително предчувствие, виждайки достойни мъже на изкуството да крачат с гузна гордост сред верноподания ескорт на държавници и да ръкопляскал чинно на всяка тяхна глупост.)

Ако аз бях се хвърлил в политическата борба, сигурно щях да бъда сред онези, които бяха, които са или които ще бъдат на власт – и щях да стана тежен придворен поет.

Това е името на поета, който е с властта. Каквато и власт да дойде, на каквато и власт да служи.

Няма справедлива власт.

Всяка власт винаги говори от името на народа, действа в името на народа, уж изпълнява волята на народа, уж се жертва за благо на народа –

а всъщност винаги съществува за сметка на народа (народът – все беден, властниците – все богати);

винаги налага волята си на народа – всяка власт насилствено иска да вкара народа в измисления от нея рай.

Всяка власт, Анна, е против народа и е противна на народа.

Властниците най-добре знаят това – и неслучайно се пазят от „народната любов“ в бронирани коли и зад кордони въоръжена до зъби полиция...

Не е пристойно за поета да бъде на страната на силните, позорно е да замени перото с тояга.

Изкуството винаги е било антипод на властта и такова ще си остане въпреки опитите на властниците да го подкупят.

Поетът има едно единствено призвание – да говори истината, за себе си има само едно нещо, което трябва да защитава: абстрактното нещо НАРОД.

Колкото и да звучи маниакално – аз съм се обрекъл на тези две неща.

Дори хората, които бих искал да дойдат на власт, на които бих помогнал да дойдат на власт – вземат ли властта, не трябва да очакват от мене нищо друго освен съпротива.

И Исус Христос да дойде на власт – ще бъде против него.

Ако съм жив и здрав, мила моя Анна, ако намеря достатъчно мъжество в себе си – аз ще продължа да бъда вечен еретик, примирявайки се с всички произтичащи от това последствия.

Колкото и да е странно за някого – нищо не заробва човека така, както го заробва властта.

А аз съм свикнал да бъда свободен.“

Повече нямам какво да добавя.

ЗА СВОБОДАТА

Преди двайсет века Аполоний от Тиана извикал: „Робите лъжат, свободният човек казва истината!“

По същото време Плутарх изрекъл една по-странна мисъл:

„Бегствията докарали страната до такова положение, че отчаяни от свободата, хората желали някакво по-малко робство.“

Отчаян от свободата, аз писах през 1992:

Свободата ни лиши от утешението, че някой друг е виновен за нашите нещастия – от всички самоизмами, от всички заблуди, химери и утопии, от всички илюзии, от всички оправдания свободата ни лиши...

...И чакаме с уплашена надежда глас Господен да ни напъти,

да ни утеши.

О, мъчна участ – да си свободен...

Спасете

нашите

души!

Какво означава да си свободен? Това означава да си свободен от страха, да си свободен от бита, от завистта, да си свободен от омразата. Защото ако се страхуваш, ако мразиш, ако завиждаш – не можеш да бъдеш свободен.

Ако днес омразата е всеобща – това е най-тежкото указание, че сме все още роби. Свободният човек не мрази.

Затънали в мършавия си бит, повечето хора днес тъгуват за „доброто старо време“. Не осъзнаваме дори върховната си свобода, която имаме днес: свободата на словото. Стигнахме дори дотам – да проклинаме свободата си. Стар робски навик ли е това – или някакъв нов страх?

А страхуваш ли се, и цар да си – ти си най-жалък роб.

Внимавайте в силогизма: *„Преди нямаше свобода, но нямаше и престъпност. Сега имаме свобода, но има престъпност. Следователно: свободата е причина за престъпността.“*

Въпреки всичко, свободата ни днес е велика: можем да мислим и да говорим свободно – това наистина е най-великата човешка свобода. Останалото е досаден бит.

Да, трудно си изкарваме хляба, няма ги някогашните подаяния на властниците, на гържавата. Но затова пък сме свободни – свободни сме поне от унижението да бъдем благодарни някому. **По-добре гладна свобода, отколкото сито робство**, пък – каквото перо покаже.

Аз съм свободен. Ти си свободен. Ние сме свободни. Но можем ли да се чувстваме истински свободни, докато наоколо ни има несвободни хора? (И в най-диктаторските гържави има поне един свободен човек – диктаторът, но това значи ли, че има свобода?)

Да се освободиш от външното робство, от тирана – е трудно, но елементарно. Да се освободиш от роба и от тирана в себе си – е много по-трудно и сложно. Нашето днешно свободно отечество гъмжи от роби и от диктаторчета...

Поети, отечеството ни има нужда от апостоли на свободата!

Робството отучва човека да се радва на свобо-

дата. Ако през 1876 хората трябваше да гласуват „за“ или „против“ турското робство – сигурно 95% щяха да гласуват за робството. Защото робството е колективно, създава чувство за равенство (*всички сме роби – равни роби!*) и това вдъхва сигурност.

А свободният човек е самотен. За съжаление. Много самотен...

С пречистваща сила човек може да се зареди от възрожденците – Боже, какви са били тези хора, от коя планета са паднали? Да отгадеш сили, ум, време, парите си, живота си за отечеството ей така – без да мислиш, че саможертвата ти ще бъде осребрена...

Да признаеш правото всекиму да мисли свободно е първият знак, че наистина си свободен човек. Но изглежда, че във всеки от нас продължава да живее робът от миналото, а свободата за роба е само свобода да мъсти.

*Робът е прокълнат да мрази,
свободният човек обича!*

Прекрасно, но и доста тъжно е заключението, че българският народ най-достойно се гържи по време на робство. Запазили сме вярата си, езика си, добродетелите си, запазили сме чувството си за справедливост, за състрадание, за красота.

Най-добрата ни архитектура е създадена по време на дългото петвековно робство, красивите ни носии също тогава са създадени, а и всъщност целият ни безценен фолклор, приказките и песните. И това не е случайно. Красотата за българина тогава е била вид съпротива срещу робството. Това е антиподен вариант на илирийската съпротива – навсякъде из древна Илирия вдигали на Цезар грозни памет-

ници и пеели отгоду „Аве, Цезаре!“ – отмъщаваха на поробителя с грозота.

Робството кодира в човека положителни колективни защитни качества, които в условия на свобода се разпадат и бързо се израждат в своите антинеприятности: милосърдието – в алчност, съчувствието – в жестокост, уважението – в арогантност и т.н.

Мечтаехме за свобода, днес имаме свобода, но нямаме вече красива мечта, свободата стана ежедневие. Големият въпрос пред нас днес е: **какво ще намерим отвъд свободата?**

Бяхме свикнали да си живеем лесно и мързеливо, имаше кой да се грижи за всичко, нямаше нужда да мислим. А най-трудното нещо, което ни предлага свободата е, че всеки трябва да мисли и да решава сам съдбата си.

Свободата на словото ни изигра твърде лош номер. Преди, когато имаше цензура и беше въпрос на известна храброст да говориш истината и въпрос на изобретателност, на талант да надхитриш цензурата, у нас много силно се развиваха метафоричните изразни средства, езоповият език. Това не само повишаваше художествеността на изкуството ни, а го правеше многозначно и универсално. Сега, когато имаш правото да казваш всичко, което искаш, се стига до директност, до еднозначност, а това прави поезията елементарна.

През дългите години, които съм живял, съм виждал много онеправдани писатели, виждал съм писатели, преследвани за това, което са написали, виждал съм писатели, заставени да мълчат. Но не съм виждал нито един писател, когото са карали да пише насилва, на когото да са опрели гуло в слепоочието и да му викат: „Пиши оги за еги какво си, иначе ще те застреляме!“

Всеки имаше свободата да мълчи.

Днес всеки има свободата да говори.

Коя е обаче най-ценната, най-върховната свобода за мислещия човек, свободата над всички политически и социални свободи?

В комедията ми „Последната нощ на Сократ“ древният философ произнася следния монолог:

*Ако някой ви попита: кое е най-голямото богатство на човека – какво ще отговорите? Парите? Надявам се, няма да изречете подобна глупост. Здравето? И волът е здрав, но какво от това? А, не – сигурно ще извикате: свободата! Красиво звучи, но нищо не означава. Тираните имат най-голяма свобода, но прави ли ги тя свършени хора? Или, не дай Боже, ще кажете: труда? Е, добре, отговорете ми тогава: защо природата е надарила единствено човека на тази земя и в цялата Вселена с този мозък? За да копаме и да чукаме камъни ли? Че за това много мозък не трябва... Човекът е създаден да мисли! Да прониква с мозъка си в далечината на космоса и в дълбочината на материята, в законите на числата и в загадките на собствената си душа. А за да върши това – какво му е необходимо? **Свободно време!** Аз през целия си живот се стремях и успях да се сдобия с това най-голямо богатство на човека – всичкото ми време да е свободно време! Няма по-големи нещастници от ония, дето се бият в гърдите и се хвалят, че нямали минута свободно време и дори се опитват, невежите му с невежи, да порицават публично естествения стремеж на човека да не работи. Защото човек работи – защо? За да яде, нали? Яде пък, за да живее. Живее, за да работи. Работи, за да яде... И кръгът се затваря, умираме бавно или изведнъж и накрая всеки се пита: а за какво беше всичко, за това ли дойдохме на този свят – само за да работим ли? Не, човек работи не по*

призвание, а по принуда, понеже не сме го измислили още – как да се препитаваме без да работим или без да воюваме – защото и причината за войните е същата. Но нашите потомци ще го измислят. И само тогава – когато цялото време на човека бъде свободно време – време за мислене, само тогава човекът ще може да постигне истинското съвършенство.

Това е било през целия ми живот моето съкровено житейско верую. И аз почти успях – цялото мое време да бъде свободно време. Повярвайте ми – това е истинската свобода.

ЗА ДУШАТА НА ЧОВЕКА

Сократ всеки ден минавал през пазара, оглеждал сергиите, пълни със стока и си повтарял:

– От колко много неща нямам нужда!

Човек обраства с вещи незабелязано, както заседналият кораб обраства с миди – затова трябва да се движим, тогава излишното отпада, защото пречи на движението – трябва да го носиш на гърба си, както охлювът носи къщичката си, а гърбът най-открито ти казва: „От колко много неща нямам нужда!“ (Всяка излишна чиния е излишна грижа.) А като тръгнеш за оня свят, се оказва, че от нищо нямаш нужда. Като умират, богатите хора страдат двайсет пъти повече: не само за живота си, но и за богатството си, което губят. Така че не бива приживе да си трупае сами излишни предсмъртни терзания.

Демокрит казвал навремето: „Богат е не оня, който има много, а който не желае повече.“

Прагматизмът – да спечелиш пари, да се наядеш, да се напиеш – не може да бъде идеал. Време е да проумеем думите на Соломон, изречени преди 3000 години: „Духовното изобилие е ключът към материалното благополучие“.

Изкуството не е работа за прехрана, а е преговор за пределение, мисия. И никаква мизерия, никакви заплахи, никаква смърт – нищо не може да ни спре.

Не знам дали една жена може да създаде един поет, но да го унищожи може и то твърде лесно. Достатъчно е да ти каже (и ти да се подчиниш), че

трябва да бъдеш разумен, че нямаш право да жертваш семейното щастие заради някакви идеали и принципи, заради изкуството и прочие „глухости“...

Има една поговорка: „Сит на гладен бяра не хваща.“ Не съм сигурен дали това е вярно. Но в обратното съм сигурен: *гладният не вярва на сития*. За да ти вярва един народ – трябва да живееш като него. Не да живееш като бей, а да викаш: народе, аз мисля и плача за тебе... Че кой е луд да ти вярва!

И не случаен е парадокса, че най-великите хора в изкуството са хора нищи или аристократи. Бедният няма какво да губи, богатият не е принуден да печели. И единият, и другият не са обвързани с бита, не са поробени от съображения, те са тръгнали към изкуството самоотвержено и безкористно, сиреч – те са свободни духом!

Човешкото същество вечно е разпнато върху кръста на духовното и земното. По-лесно е, разбира се, да се движиш по хоризонтала (земното), отколкото да се катериш по вертикала (духовното). И докато пълзиш, поглеждаш сегиз-тогиз с носталгия нагоре...

Човек живее за едната чест. Животът е достатъчно безсмислен и ако ти сам се унижиш да пълзиш пред някого доброволно, да загубиш достойнството си умишлено, предумишлено и грагоvolно заради постигането на някакви дребни цели или битови неща – тогава не си заслужава да продължаваш нататък.

От Протагор, който обявява човека за мярка на всички неща, и Сократ, който твърди, че смисълът на съществуването е усъвършенстването на човешкия дух – до средата на XIX век средно интелигентният човек е бил на равнището на тогавашната наука и техника – и това е създавало в него

чувство за хармония в света, нещо повече – раждало е самочувствие за хегемония на човека.

Още в началото на XX век човечеството тръгна по погрешен път: вместо да усъвършенства себе си, започна да усъвършенства техниката. Човекът престана да бъде мярка на всички неща, превърна се в придатък на техниката, в неин роб, а техниката няма съвест, нито морал, робът ѝ – също. Така се стигна до съвременната бездуховност.

500 милиона години са били нужни животното да се превърне в човек, 5 години са достатъчни човекът да се превърне в животно.

Затова велики са онези, които са готови да пожертват живота си, защитавайки своята духовност. А да паднеш на колена пред делничните несгоди или да оскотееш, стремейки се към богатство – това е под достойнството на човека.

Не знам дали Бог или майка ми ме е учила, че не можеш да бъдеш щастлив, когато има нещастни хора. Един просяк само да има в държавата – нямаш право да бъдеш щастлив.

Примитивно е да бъдеш само син на баща си, убого е да бъдеш само мъж на жена си, махленско е да се мислиш само за гражданин на държавата си, провинциално е да се смяташ за гражданин на планетата. Ние сме граждани на Вселената, поетите са нейните апостоли на Земята. Един македонски поет казва: „*Аз живея на звезда*.“

Но и да не живееш на звезда – ако всяка нощ поглеждаш към звездите, ако си представиш какво представляваме, погледнати отгоре, какво представляват проблемите ни, войните, омразите ни, сравнени с Вселената, ако осъзнаем смешната нищожност на нашите „исторически“ земни битки и същевременно

своята велика уникалност – едва ли ще продължим да живеем живота си така самоубийствено, така безсмислено гребнаво и скотски.

Наистина, човекът е уникално явление във Вселената – неясно кой, защо и как го е създал.

Невъзможно е мъртвата и неразумна природа да създаде живот и още повече – разум. Цялото съвършенство на човека и съвършенството на света около нас, съвършенството на всяка пеперуда – не може да е резултат от еволюцията на една материя, която не чувства, не вижда и не разсъждава – как тогава ще се стреми към съвършенство?

Но най-загадъчното нещо от всички неща на света е *душата на човека*.

Вселената няма душа. Ако е така – човекът е по-сложен от Вселената. Ако осъзнаем стойността на това нематериално и невидимо нещо – душата, което притежаваме само ние, хората – може би ще разберем, че за човека няма по-важно от духовното му оцеляване, без душа той се превръща в животно, в бездушна материя.

Словесният израз на душата е поезията.

Но като казваме *душа*, ние мислим за нея като за нещо много деликатно, много нежно. А душата е тъмно и гиво нещо, много гиво, много инстинктивно и брутално. Душата иска непозволени неща, забранени неща, страшни неща, каквито мозъкът не може да си представи. При мозъка говори логиката, преценката за добро и зло, а душата е агресивна, за душата добро е това, което иска, децата затова са жестоки – при тях спирачката на мозъка още не действа, душата е алчна и отмъстителна; колко пъти – причернява ти, иде ти да убиеш и би убил, ако не те възпре мозъкът – **душата иска да убива...**

Така че трябва да обучаваме душата си като куче.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ако се обърнем назад, няма да е трудно и за най-неразвития мозък да открие, че от гревните цивилизации – от гревния Рим, от гревна Гърция, от гревния Египет или от гревния Шумер – не е останало нищо друго, освен някоя случайна дума, изгълбана върху камък, някой-друг стих, награскан върху керемидата, някоя по чудо спасена от пожарите книга, изровения от руините отчупен нос на някоя статуя – нищо друго не остава от историите ни, облепени с кръв и пот, нищо, освен белязаното от ръката на художника и на поета.

Ралото е изгнило, житото е изядено, виното е изпито, къщите са се сринали, грехите са изгнили, царете и министрите са се превърнали в прах, гържавите – в нищо...

Или както казва Пиндар преди 25 века напук на нашите прагматични времена: „*Делата умират, душите остават.*“

Или с други думи: изкуството е безсмъртието на човечеството.

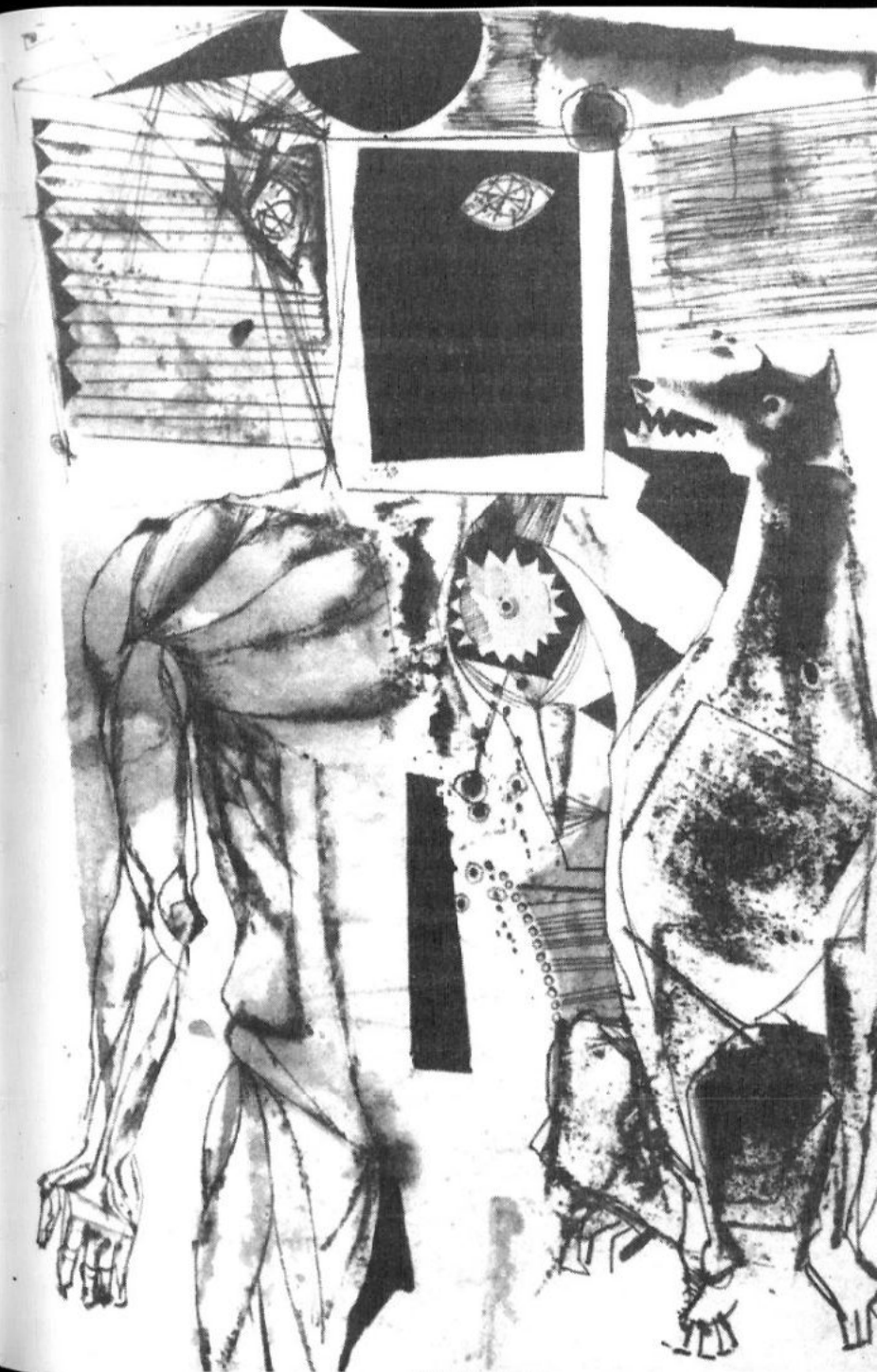
Изкуството обаче не е история, за да свидетелства за времето, нито е огледало, което отразява действителността, нито е гаскал да учи хората, нито е полиция да ги пази;

изкуството има само една мисия: да спасява душите на хората, защото всичко друго в човека е подчинено на природните закони, дори науката само открива скритите закони на природата, но не ги създава – те съществуват;

В природата не съществува само изкуството, изкуството е съпротивата на човека против естественото, против природата ни, която е животинска, против инстинктите ни за алчност, само-съхранение и йерархия;

злото е жизнеспособно и силно, защото е целесъобразно: оцелей със всички средства, иначе изчезваш! – природата не проповядва доброта, животът на едно същество е смъртта на друго, *ние се храним със смърт* –

изкуството се мъчи да издигне духа на човека над полезното и необходимото, правейки го човек – и в това е великото му безсмислие.

**ПРОЦЕСЪТ
ПРОТИВ
БОГОМИЛИТЕ**

Трагедия

*Анна,
когато пишех тази трагедия, най-
близките хора ми измениха. Аз се
въръщам при тебе като при малка и
сигурна истина – запази и ти мене.*

Април 1969

Татко ми

Л И Ц А:

ПАЛАЧ

ПАЗАЧ

БОРИЛ – цар на България

ЦЕЛГУБА – царица, жена и на предишния цар

ПРИНЦЕСА МАРИЯ

ПАТРИАРХ – председател на съда

ПРЕЗВИТЕР КОЗМА – обвинител

АННА КОМНИНА – свидетел

РОБЕРТ БУГЪР – инквизитор, временно Петър

БОСОТА – болярин

ПОП СТЕФАН – ересуарх, протос, дегец, антипапа

МАРИЯ – апостол

АВИТОХ – сляп прорицател

ИОАН КУКУЗЕЛ – Ангелогласния

АДВОКАТ от XX век

КОЩУННИЦИ

БОЛЯРСКИ СЪВЕТ ОТ КУКЛИ

ХОР ОТ ДЕЦА

СТРАЖА, БЪРЗОПИСЦИ, ПОДСЛУШВАЧИ, ЦАРЕ

Процесът се извършва на 11 февруари 1211 година в
Търново.

Лицата са действителни, някои от тях са пренесе-
ни напред или назад във времето.

Декорът е натуралистичен, цветовете – ярки, ме-
талите – лъскави.

Бориловците са различни и не е задължително да си
приличат.

„ПРОЦЕСЪТ ПРОТИВ БОГОМИЛИТЕ“ е възстановен по документални източници от онова време. Използвани са текстове от апокрифните книги на богомилите, от езическите гадателни книги, от Библията, а също така: надписите на хан Омуртаз (IX в.), допитванията на цар Борис до папа Николай I (IX в.), писмата на цар Симеон до Лъв Магистър (X в.), „Шестодневът“ на Йоан Екзарх (X в.), „Беседата против богомилите“ на Презвитер Козма (X в.), „Синодика на цар Борил“ (за събора против богомилите на 11 февруари 1211 г.), „Похвала за цар Иван Александър“ от неизвестен автор (XIV в.), а също така и писмото на монаха Евтимий от Акмония (Мала Азия, XI в.), „За дейността на демоните“ от Михаил Псел (Византия, XI в.), „Догматическо всеоръжие“ от Евтимий Зигавин (Византия, XII в.), „Алексиада“ от Анна Комнина (Византия, XII в.), Хартата на антипапа Никита от Албигойския събор в Сен Феликс дьо Караман през 1167 г., „Животът на еретиците“ от Бонакурзус – бивш магистър на катарите, после православен епископ (Италия, XII в.), Полемичното съчинение срещу босненските богомили (XIII в.), Посланието на патриарх Герман (Никея, XIII в.), Изложението на Райнер Сакони – бивш ересиарх на катарите, после инквизитор (Италия, XIII в.), Хрониката на каноника Роберт (Франция, XIII в.), Хрониката на монаха Алберих (Франция, XIII в.) и Голямата хроника на Матей Парижки (Англия, XIII в.).

ВСТЪПИТЕЛНА РЕЧ НА АДВОКАТА. Уважаеми граждани и граждани съдебни заседатели!

Днес ще бъдете свидетели на процеса против богомилите, организиран от цар Борил през 1211 година в Търново. Когато се заех със защитата на богомилите в този процес отпреди 8 века, мислех, че задачата ми ще бъде лека и похвална. Оказа се обаче обратното. Четири века гориха телата на богомилите по кладите на Европа, още осем века след това се мъчат да угасят идеите им с потоци ругатни или скучни венцехваления. Кои са богомилите? Велики предтечи на Ренесанса и на нашето време – или неукли религиозни фанатици? Дръзки търсачи на истината – или лъжепророци? Велики космополити – или продажни космополити? Гениални космогони, предвестници на Коперник и Нютон – или рушители на гържавата и предатели на отечеството? Хора на разума и морала – или безумци и содомити?

Къде е истината?

Общозвестно е, че под формата на религиозна ерес богомилите отричат политическите и социалните основи на феодализма, а именно: властта на царя, гържавата като машина за потискане на личността, материалното неравенство и демагогията, която оправдава тези три неща.

Но това не е стихуен антифеодален бунт, а философско учение, поставящо в центъра на света човека, това е духовно движение, изразяващо бунта на човешката личност срещу всякакъв вид насилие. Без

да употребява оръжие – само с думи, – богомилството разтърсва в продължение на 4 века най-мощните държави на средновековна Европа. Ако приемем това за положително, ние имаме основание да твърдим, че богомилството е прогресивно движение и гордост за България, тъй като се е родило тук, и ако въз основа на това аз се наемам да защитавам богомилите, то следва, че трябва да защита не само легендата, но и техните политически и социални идеи, а защитавайки тях – трябва да отрека идеите на онези, които ги осъждат – преди осем века или по-късно – все едно. Среден път няма. И така, уважаеми граждани и граждани съдебни заседатели, аз ще защитавам богомилите и тяхното учение, а правейки това, ще защитавам прогресивното отрицание. Знам, че поемам известен риск, тъй като спорът за историческата роля на богомилите – положителна ли е тя или отрицателна? – не стихва и до ден днешен. Затова, ако някой е несъгласен с мене – моля, нека излезе на сцената, ще поставим един празен стол, ето тук, до трона на царя...

ВИК (*отдалече и пронизително*). Аз съм царят, аааа!

АДВОКАТЪТ (*ослушва се*). Извинете, трябва да бързам, пътят назад е дълъг, закъснявам...

ПРОЛОГ

Припявайки в двутонен речитатив и ритмично приклякайки, в мрака, из гора или по коридори се движи шествие от кошунници – хора с грехи на просяци и клоуни. Носят икони с образа на царя, дебнат със заредени лъкове и пеят хрисимо.

ВСИЧКИ:

От човека цар не става.

Слава на царя, слава!

Царят навеки

е табу.

Смърт на всеки,

който го у...

Пауза. Сссс! Приповдигат лъковете, всеки е готов да стреля. И пеят още по-хрисимо.

ВСИЧКИ:

... бие сърцето на всеки от нас.

Царю, смили се, яви се пред нас!

ПЪРВИ. Не ще.

ТРЕТИ. Да опитаме още веднъж. Три, четири!

ВСИЧКИ:

Царят навеки

е табу.

Смърт на всеки,

който го ууу...

ВТОРИ. Това обаче не се отнася за брат му. Той не е табу.

ПЪРВИ. Напротив. Царят сам го търси, за да го у...

ЧЕТВЪРТИ. Значи него всеки може да го у...

ПЪРВИ. Сс! Нещо мръдна!

ПЕТИ. Бяла се!

ВТОРИ. Къде? *(Опъва лъка.)*

ПЪРВИ. Там!

ВТОРИ. Там?

ВСИЧКИ. Там-там!

ВТОРИ *(пуска стрелата)*. Нищо няма.

ПЪРВИ. Тях! *(Дава знак да пеят.)*

ВСИЧКИ:

Слава на царя, слава!

Слава на царя, слава!

ВТОРИ. Обаче не се явява. Миналия път, като изпяхме два пъти „слава“ – и дойде.

ПЪРВИ. Предлагам да не пеем „слава“. Вече не се хваща.

ТРЕТИ. Да опитаме още веднъж. Три, четири!

ВСИЧКИ:

От човека цар не става.

Слава на царя, слава!

Царят навеки

е табу.

Смърт на всеки,

който го у...

ЧЕТВЪРТИ. Обаче брат му...

ТРЕТИ. Ясно ге.

Появява се бял силует със златна корона и червени ботуши. Всички вадят лъковете и ножовете.

ПЪРВИ. Скрий оръжието. Песен, три, четири!

ВСИЧКИ:

Царят е нашият спасител,

ге бре ге, ге бре ге!

От гебрите на бегите

ще ни изведе!

Пеейки и танцувайки, затварят около царя обръч на хоро.

ВСИЧКИ:

Де бре ге! Де бре ге!

Царят се мятва в обръча на хорото, скъсва го, всички вадят скритите лъкове и ножове.

ПЪРВИ. Стой!

ВСИЧКИ. Стой!

ВТОРИ. Стре...

ЦАРЯТ *(пада под залпа от стрели)*. Аз съм царят, аааа!

ВТОРИ. Тъй ли? Извинявай, мислех, че е брат ти... *(Доубива го.)* Нали брат ти...

ПЕТИ. Ясно ге.

Всички се смъкват на колене пред трупа.

ПЪРВИ. Той ли е?

ВТОРИ. Май не е.

ТРЕТИ. Че колко станаха вече?

ЧЕТВЪРТИ. Четири.

ПЕТИ. Нищо, все един ще бъде истинският.

ВТОРИ. Приличат си като близнаци.

ПЪРВИ. Тъ, не е той.

Кривейки се и дебнейки, кощунниците се отдалечават, изчезват в тъмното и пеят.

ВСИЧКИ:

От царя човек не става.

Слава на царя, слава!

Царят навеки

е табу.

Смърт на всеки,

който го ууу...

ВИК. Стой!

ВИК. Стре...

ВИК. аз съм царят, ааааа!

АКТ I

Църковен храм, превърнат в съдилище. Пазачът огражда с верига кръга в средата на храма. Веригата кънти в празния храм.

ПАЛАЧЪТ. Това не е хубаво!

ПАЗАЧЪТ. Кое?

ПАЛАЧЪТ. Да звънят вериги в божия храм.

ПАЗАЧЪТ. Не е хубаво, но е сигурно. А и Христос е размахвал бич в храма. Иоан, глава 2.

ПАЛАЧЪТ. аз съм слаб във вероучението, но едно е да изгониш някого от храма, друго е да го оковеш с вериги вътре.

ПАЗАЧЪТ. Лесно ти е на теб да разсъждаваш. А закона знаеш ли: „Ако арестуван избяга, вместо него се избиват пазачите.“ Член 25 от Закона на Борис, година 6374 от сътворението на света.

ПАЛАЧЪТ. Ама още ли е в сила този закон?

ПАЗАЧЪТ. Още.

ПАЛАЧЪТ. Е, това е друга работа.

ПАЗАЧЪТ. Да, приятелю, това е съвсем друга работа, не е като твоята. Защото всички си имат някаква работа, а моята работа е да ги пазя да не си вършат работата. Кажу ми, това работа ли е?

ПАЛАЧЪТ. Да не би пък моето да е работа!

ПАЗАЧЪТ. Чиста работа! Сложат ти го на гръбника, разголиш му врата, Боже прости, и фрас с брадвата, какво толкова, стига да свикнеш... Защо ми оглеждаш врата?

ПАЛАЧЪТ. За свикването си мисля... Баща ми беше палач, и баща му, и на баща му баща му, и на баща му баща му баща му, и аз съм баща на баща на палач... Още от Крумово време, догодина ще отпразнуваме 400 години от пагането на първата глава.

ПАЗАЧЪТ. Не знаех. Аз не съм от потекло. Каквото съм – сам.

ПАЛАЧЪТ. Затова се стараеш. Аз съм от рога Токму. Чувал ли си, имало е такъв хан Токму.

ПАЗАЧЪТ. Не съм чувал. Аз съм слаб в истори-
ята.

ПАЛАЧЪТ. Имало е. Хан Токму. Сега можех да бъда и аз хан Токму... или княз Токму... цар Токму... император Токму... Хубаво звучи, нали?

ПАЗАЧЪТ. Хубаво... Ех, добре си ти, мечтаеш си!... Токму.

ПАЛАЧЪТ. Обаче го екзекутирали.

ПАЗАЧЪТ. Сериозно? Че защо?

ПАЛАЧЪТ. Следващият нямал търпение. Обаче и него... *(Жест на съсичане.)*

ПАЗАЧЪТ. Кой?

ПАЛАЧЪТ. Следващият.

ПАЗАЧЪТ. Тъй ли?

ПАЛАЧЪТ. Тъй и тъй нататък... Затова ние решихме, вместо нас да ни... ние да...

ПАЗАЧЪТ. Как така?

ПАЛАЧЪТ. Ти чувал ли си някога палач да е бил екзекутиран?

ПАЗАЧЪТ. Не съм чувал.

ПАЛАЧЪТ. Няма и да чуеш.

ПАЗАЧЪТ. Аз ти казах – твоето е царска работа!

ПАЛАЧЪТ. А, не. Цар аз да бъда не искам. Царете са пантареи. Я, царят иде!

ПАЗАЧЪТ. Ами, царят!

ПАЛАЧЪТ. Царят, ти казвам!

Минава царствена фигура със светъл плащ,
червени ботуши и златна корона.

ПАЗАЧЪТ. Отде пък го позна, че е царят. Тука се разхождат поне 15 царе и ако някой знае кой е истинският, отрязвам си главата.

ПАЛАЧЪТ. Сам ли?

ПАЗАЧЪТ. Кое?

ПАЛАЧЪТ. Каза нещо за главата си. На твоите
услуги...

ПАЗАЧЪТ. А, благодаря, такава е приказката...

От олтара се чува цвилене на кон.

ПАЛАЧЪТ. Това пък какво е?

ПАЗАЧЪТ. Конят на царя, виж, това поне е сигурно, че е конят на царя. Заповядал да го вържат в олтара, та ако се наложи нещо... нали?

ПАЛАЧЪТ. Умен цар.

ПАЗАЧЪТ. Ти знаеш ли... *(Оглежда се.)* Искам да ти кажа нещо, но между нас... *(Пак се оглежда, шепне.)* Ти знаеш ли, че наистина царят е умен!

ПАЛАЧЪТ. Смела мисъл!... Все пак трябва да ти кажа, че това не е хубаво.

ПАЗАЧЪТ. Че царят е...?

ПАЛАЧЪТ. За веригите говоря. В храма и престъпникът трябва да бъде свободен.

ПАЗАЧЪТ. Свободен, ама – довиждане на гръбника...

Отблизо се чува вик: „Аз съм царят, ааа!“ и песента на кощунниците.

ПАЛАЧЪТ. Чу ли?

Втурва се страж.

СТРАЖ *(вика)*. Убиха царя!... Убиха царя!

И замръзва на мястото си, защото насреща му се задава царствена фигура с бял плащ, червени ботуши и златна корона.

ЦАРЯТ. Хо-хо-хо-хо! Хо-хо-хо-хоооо!

СТРАЖЪТ. Ваше величество... ти?!

ЦАРЯТ *(шляпа го по бузата)*. Хо-хо-хо-хоооо... *(Отминава.)*

ПАЛАЧЪТ. Даа... нещо тъмно става в България!... Колко души ще съдят гнес?

ПАЗАЧЪТ. Много.

ПАЛАЧЪТ. Значи утре ще имам много работа.

Влиза Презвитер Козма, висок и черен като гарван, с папирус под мишница.

КОЗМА. Свършихте ли? *(Опишва веригите.)* Добре... Добре... Добре, добре!... Напуснете храма, искам да се усамотя.

Всички излизат. Презвитер Козма оглежда обстановката.

КОЗМА. Тука ще седи царят... тука царицата... тука принцеса Мария... *(Произнасяйки името на принцесата, Козма затваря очи, усмихва се сладостно, потреперва, сепва се, прекръства се бързо.)* Прости ми, Господи!... Тука патриархът, там адвокатът, а тука – аз! *(Застава зад катедрата на дякона, обляга се с лакти, не е доволен от позата, хваща с две ръце ръбовете, пак не е доволен, поставя едната си ръка върху Библията, а с другата разсича температурно въздуха.)* Царю честити! Све... *(Забелязва го трона на царя обикновения дървен стол.)* Този стол там пък за кого е?... *(Продължава.)* Светлий патри-

арше! Щедра царице!... Щедра. Да не го вземе като намек, че беше и на предишния цар, и на сегашния, и на... Прекрасна царице!... И ти, принцесо! *(Гледа изразително към мястото на принцесата.)* Епитета ще го заменя с поглед... Уважаеми боляри! Случи се... Щях да забравя народа. Храбрий народе!... Това не... Преданий народе мой! Мой, това добре, създава интимност, след което гръмвам... *(Вика.)* Случи се, че в годините на правоверния цар Петър в българската земя се появи поп по име Богомил – по-вярно е да се нарече Богунемил! Той пръв почна да проповядва ерес по българската земя... Като започвам да изобличавам гумите и делата на еретиците, аз, недостойният Презвитер Козма, мисля, че и въздухът се осквернява от делата и от проповедите им. Срамувам се, повярвайте ми. Но както трябва да се знае доброто, за да се следва, така трябва да се знае и злото, за да се избягва... Външно еретиците са като овце: кротки, смирени и мълчаливи. Но по-скоро ще вразумиш добитъка *(конят изцилва в олтара)*, отколкото еретика... какво беше това? *(Ослушва се.)* И както онзи, който стреля срещу мрамор, не само че няма да го пробие, но стрелата, като отскочи, ще се забие в гърдите му, така и този, който поучава еретика, не само че няма да го поучи...

ПРИНЦЕСА МАРИЯ *(в тъмното)*. Но и сам ще стане еретик!

КОЗМА *(стреснат)*. Кои е?

Принцесата излиза от олтара.

КОЗМА. Пък аз помислих... принцесо!

ПРИНЦЕСАТА. Интересно е да се знае какво мислят служителите на вярата.

КОЗМА *(мазно)*. Не ви ли е страх да ходите са-

ма в това смутно време, принцесо, наоколо гъмжи от еретици и убийци.

ПРИНЦЕСАТА. Точно от тях не ме е страх. Те ме пазят.

КОЗМА (*салонно*). Какво говорите, принцесо!

ПРИНЦЕСАТА. Ами да! Нали този, който убие царя, за да стане цар, трябва да се ожени за мене, такива са обичаите. Друго ме тревожи мене – майка ми. Тя, изглежда, е решила да стане последователно жена на всички български царе.

КОЗМА. Какво говорите, принцесо! Нямате ли страх от Бога?

ПРИНЦЕСАТА. От кого?

КОЗМА (*патетично*). От Бога!

ПРИНЦЕСАТА. Ама ти сериозно ли говориш?

КОЗМА (*свещен гняв*). Какво говорите, принцесо!

ПРИНЦЕСАТА. Аз мислех, че се правите на луди.

А то ще излезе, че наистина вярвате.

КОЗМА (*сключва ръце, вдига очи нагоре*). Господи помилуй, Господи помилуй, Господи...

ПРИНЦЕСАТА (*надвиква го*). Но как можете да вярвате в един Бог, който ви забранява всички радости освен радостта да вярвате в него?

КОЗМА. Замълчете!

ПРИНЦЕСАТА. Кое си ти, нищожество, за да ми забраняваш?

КОЗМА. Аз съм обвинителят в процеса против богомилите!

ПРИНЦЕСАТА. Голяма работа... Всички тук мислят само за власт, други бръщолевят за справедливост, зад което също крият жаждата си за власт... Скопци! Няма ли в тази гържава мъже, които могат да обичат жени?

КОЗМА. Еретичка! Аз ще те... (*Сочи кръга с веригите.*)

ПРИНЦЕСАТА. Я си гледай работата! Аз съм езичничка по майчина линия.

КОЗМА. Вие си позволявате волнодумие!

ПРИНЦЕСАТА. Мога – позволявам си. Баща ми е цар. И просяците могат. Какво ще загубят? Виж, вие, средните, сте осъдени цял живот да пълзите. Царете ви използват, защото сте настървени и послушни. Ти да не мислиш, че царят не би могъл да свърши същата работа. Може. Но ти ще бъдеш по-старателен и по-жесток, защото грапаш нагоре!

КОЗМА. Аз се старая за Бога!

ПРИНЦЕСАТА. Хайде бе! (*Вика.*) Хееей, кошуннициии!

Втурват се кошунниците, същите просяци-клоуни от пролога, но сега цинично весели, принцесата се хваща на хорото им, всички скачат около Козма, кривят се, плезят му се, крещат и пеят

ПЕСНИЧКА ЗА ДЕВА МАРИЯ

Ха намери я
гева Мария!
Пак се е скрила
със Гавраила.

Старата църква
нещо проскързва,
нещо се груса...
Правят Исуса!

Старият Йосиф
радостно носи
два дълги рога,
щом са от Бога...

КОЗМА (*размахва кръста и крещи*). Сатани!... Махнете се, сатани! ... Стражааа! Няма ли стражаааа?!
аааа?!

При „стража“ кощунниците изчезват.

ВИК (*отблизо и пронизително*). Аз съм царят, ааа!

Принцесата се вцепенява, вцепенено се ослушва и Козма. Тихо, но близо, обхождайки храма, се чува песента на кощунниците. Конят изцвилва в олтара. Удрят камбаните. Гръмват барабани. Безшумно, като безплътен, от двете страни влиза Хор от деца в бяло. Камбаните бият като на Великден.

ПРИНЦЕСАТА (*стреснато и унесено*). Този глас беше неговият... (*Втурва се навън.*) Тамкооо!...

Влизат пазачът и палачът.

ПАЗАЧЪТ. Съдът иде!

КОЗМА (*възбудено, на колене*). Господи! Защо ме развеселяваш, Господи? Защото, ето, враговете ти, Господи, ето враговете ти ще погинат, окомто ми ще види наказанието им, ухото ми ще чуе виковете им, Господи! Ще гоня моите врагове и ще ги хвана и не ще се обърна, докато отслабнат и ги обезсиля като прах пред яростта на вятъра, като улична кал ще ги смажа... защото храбрецът не може да изпъкне, ако не убие противника си, Господи! Благослови ме.

ПАЗАЧЪТ (*към Хора от деца*). Хайде, деца, стра- ница 64 от Антологията, само подчертаните места от „Похвала на царя Борил“, три, че...

ДЕТЕ. Но тук пише „Похвала на царя Иван Алек- сандър“.

ПАЗАЧЪТ. Ами ще сменяте, милучки, където пише Иван Александър, ще пеете Борил, няма сега да седнем за всеки цар похвали да съчиняваме, три, че- тири!

ХОР ОТ ДЕЦА:

Нека с истинна песен прославим Бога,
който ни е дал велик воевода
и цар на царете – великия Борил,
най-прославения между всички,
любезен и приветлив и мощен в битки,
румен, доброзрачен и красив на вид –
със свити колена или правоходец,
неизречения праведен съдия...
Никой от първите царе не ми се струва
такъв като този велик цар Борил,
той хвана така всички свои врагове,
подложи ги под нозете си и установи
крепка тишина във Вселената...
Кой прочее от нас, като е видял царя,
ще се върне скръбен в своя дом?

Влизат патриархът, царица Целгуба и прин- цеса Мария, после болярският съвет от кукли в натурална величина, накрая внасят ковчег с надпис: „Анна Комнина – главен свидетел на обвинението“.

ХОР НА ДЕЦАТА:

Присъпнете, патриарси и светители,
монаси и иноци, съдии и боляри,
прости роби и свободни велможи,
целият църковен притч и цялото войнство –

погледнете сега, малки и големи,
победоносния български цар!

Влиза цар Борил, гребен, вързав, дебнеш, с бял
плащ, червени ботуши и златна корона.

ХОР НА ДЕЦАТА:

Радвай се, български царю! Радвай се,
царю на царете, радвай се, от Бога избрани!
Радвай се, войноводче,
радвай се, застъпнико на верните!
Радвай се, българска славо и похвало!
Радвай се, царю Борице, радвай се!
Радвай се, граде Търнове! Радвайте се
негови градове и страни, радвайте се
и пак се сърадвайте, тъй като имате
такъв цар...

Борил, сегнал върху трона, прави рязък жест
с ръка. Децата млъкват. Тишина.

БОРИЛ. Колко царе убиха днес?

ПАЗАЧЪТ. Сегем, Ваше величество.

БОРИЛ. Ето един народ, който не заслужава да
бъде управляван!...

Конят изцвилва в олтара. Всички се споглеж-
дат недоумяващо. Борил скача от трона,
влиза в олтара, след малко излиза, ходи дебне-
шом, зазира поглед в очите на всекиго.
Конят отново изцвилва.

БОРИЛ. Така като ви гледам... като ви гледам...
мисля си... едно съмнение ме обзема... гризе ме...

ПАТРИАРХЪТ. Какво съмнение, Ваше величество?

БОРИЛ. Едно странно съмнение... едно такова
сомнение...

КОЗМА. Кажете го, Ваше величество!

БОРИЛ. Едно страшно съмнение... така като ви
гледам... едно съмнение...

ПАТРИАРХЪТ. Изповядай се, сине, ако те гри-
зат съмнения.

БОРИЛ. Не става дума за това, отче... Мене ме
гризе едно съмнение...

КОЗМА. Не ни мъчете, Ваше величество!

БОРИЛ. Съмнявам се дали всички сте твърди
във вярата Господня. Днес ние ще съдим еретици и
всички трябва да бъдем съвсем твърди във вярата.
Никакви колебания! Никакви съмнения не трябва да
има днес никой от нас, иначе неверниците могат да
забият клин в пукнатините на нашата вяра. Затова...
ще ме извините, но ще ви подложа на едно малко
изпитание.

ПАТРИАРХЪТ. Царю, ако ти в нас се съмняваш...

БОРИЛ. Времената са такива, отче, аз и в себе
си се усъмних преди малко... когато чух, че нещо цвили
в олтара... Вие чухте ли? *(Мълчат.)* Ти, Козма, чу ли?

КОЗМА. Н... г... тъ...

БОРИЛ. Ясно. Аз чух цвилене в олтара и си по-
мислих: кон ще е! *(Пада в краката на патриарха.)*
Отче, прости ми минутното съмнение, прости ми
неверието, аз помислих: кон ще е! — и влязох в олтара,
а се оказа, че не е кон, а самият Архангел Михаил! В
гения на съда против богомилите той е влязъл в ол-
тара, за да е близо до нас и да ни подкрепя с меч си.
(Чува се цвилене.) Чухте ли?... Влезте да го видите.
Козма, влез пръв!

БОРИЛ *(ръга я в ребрата)*. Целгуба!

ЦЕЛГУБА. С ножа в ребрата – ръг! Ръг!... *(Отчаяно.)* Аааааах, не коня, не коня му – него в ребрата трябваше, не коня му...

БОРИЛ. Стига! *(Удря ѝ плесница.)*

ЦЕЛГУБА *(внезапно утихва, умилква се)*. Ах, Калояне, царю ти мой... успокой се, прости му, той без да иска, ако искаше, тебе щеше да ръгне, успокой се... хайде сега – един кон, голяма работа... *(Бавно идва на себе си.)* Коня му... *(Оглежда се презво, Козма и Патриархът продължават да цвилят, съска в ухото на Борил.)* Скъпо ще ми платиш ти за този шамар!

БОРИЛ. Мога да ревнувам в края на краищата... *(Вика към Патриарха и Козма.)* Достатъчно! Достатъчно... Убедих се в твърдостта на вярата ви. Успокойте се, успокойте се... *(Отива при тях, шляпа ги по вратовете, както се шляпат възбудени коне.)* Успокойте се. Архангел Михаил е с нас... *(Сяда на трона.)* Кого чакаме?

ПАТРИАРХЪТ. Адвокатът, Ваше величество.

БОРИЛ. Докога ще чакаме?

КОЗМА. И аз питам прочее – докога?

БОРИЛ. Царят влиза пръв в историята и последен в съда – това известно ли ви е?

КОЗМА. То се знае...

ПАТРИАРХЪТ. Казват, че пътят назад е по-дълъг, отколкото пътя напред.

БОРИЛ. Затова всеки трябва да си седи на мястото. Господа! Ние сме се събрали днес тук не за да натикаме още няколко хиляди богомили в тъмниците или за да ги убием. Вие добре знаете, че това го правехме и досега. Господа! Положението е сериозно. Вече не са достатъчни тъмниците, не е достатъчен мечът, налага се да действваме и със силата на словото!

ПАТРИАРХЪТ. Дотам ли стигнахме?

БОРИЛ. Дотам. Затова поверих процеса против богомилите на Презвитер Козма, човек млад, владеец гар слово, предан, макар че е писател... чувам, че пописваш, а, Козма?

КОЗМА. Пописвам, Ваше величество...

БОРИЛ. Що ти е? Написани са вече толкова книги – човек не може да ги прочете.

КОЗМА. Човек или само чете, или само пише, Ваше величество.

ПАТРИАРХЪТ. И знаете ли, Ваше величество, много по-безопасно е да се пише, отколкото да се чете. На ваше място аз бих заповядал на всички българци да пишат, да пишат, но бих им забранил да четат.

БОРИЛ. Що така?

ПАТРИАРХЪТ. Четенето влияе, Ваше величество. А щом всички почнат да пишат, никога няма да четат.

БОРИЛ. Отче, вие повдигате един много интересен въпрос, но днес едва ли ще имаме време да го разискваме, процесът ще бъде тежък.

ЦЕЛГУБА. Ох, Боже, Тангра, Аллах и Христос! Защо ли ти трябваше този пуси процес! Ако ти пречат тези богомили, трепи ги като въшки, като пуйки ги коли, беси ги като нагеници, ти цар ли си, да не си поп да гържиш проповеди – гърж си мечал!

БОРИЛ. Целгубо, моля ти се... Ако ще ми даваш пак Калоян за пример – омръзна ми!

ЦЕЛГУБА. Калоян беше мъж, ще ти кажа.

БОРИЛ. Тогава защо го... Хайде сега да не занимаваме хората със семейни въпроси.

ЦЕЛГУБА. Защото жената е като гържавата: тя иска не само да се бие за честта ѝ, но и да я обезчестяваш.

БОРИЛ. Калоян правеше първото, аз – второто...

ПРИНЦЕСАТА. Мамо, ще ми кажете ли най-после чия гъщеря съм аз – на Борил или на Калоян?

ЦЕЛГУБА. И в двата случая си незаконно дете, гъще моя, що ти е да знаеш?

ПРИНЦЕСАТА. Защото имам предпочитания!

БОРИЛ. И ти ли!

ЦЕЛГУБА. Когато се роди по времето на Калоян, казваха, че си от Борил. Когато Борил взе престола и те призна за своя гъщеря, започнаха да говорят, че си от Калоян. Някои пък казват, че си от латинския император Балдуин, гето Калоян го плени и го... Можеш ли ги разбра от кого си!

ПРИНЦЕСАТА. Има си хас татко да е убил баща ми!

Палачът прави отрицателен жест, после сочи себе си, покланя се с достойнство.

БОРИЛ. Лесно ви е на вас – сегите, разсъждавателно... Калоян. Лесно му беше на Калоян – победи, победи... велик цар! А знаете ли колко е трудно да бъдеш забележителен цар между двама велики царе – след Калоян и преди Иван Асен II? С какво мога да се прочуя аз? С това, че узурпирах властта? С това, че избих противниците си и законните наследници с изключение, уви, на Иван Асен? С това ли? Че това го вършат всички. Не съм и първият, който избива богомили... Но! – аз ще бъда първият, който ще ги съди! И с това ще вляза в историята. Потомците ще казват: „А бе кой там беше съдил богомилите?... А, Борил!“ С ей това „А, Борил!“ и ще вляза в историята.

ПАТРИАРХЪТ. В името на справедливостта обаче трябва да отбележим, че византийският им-

ператор Алексей I Комнин организира подобен процес точно преди 100 години.

БОРИЛ. Радвам се, че един византийски император е последвал моя пример.

ГЛАС ОТ БОЛЯРИТЕ. Обратното!

БОРИЛ. Хванете го!

Стражата се хвърля към болярския съвет и измъква единствената жива кукла – Босота.

БОСОТА. Но, Ваше величество!

БОРИЛ. Богомил! Вържете го!

БОСОТА. Какъв богомил? Аз съм боляринът Босота.

БОРИЛ. Богомил! Те винаги казват: обратното... Вържете го!

БОСОТА. Ваше величество! Почакайте... Ваше величество!

БОРИЛ. Вържете го!... Господа, спокойно, нищо не се е случило... (Към Патриарха.) Отче, виждаш ли как ги ловя аз тези богомили?

ПАТРИАРХЪТ. И всичките, които ще съдим гнес, все така ли са изловени, сине?

БОРИЛ. И така, и иначе.

ПАТРИАРХЪТ. Но така може да се сгреша. Той може да не е богомил.

БОРИЛ. Ще бъде! Щом казвам, че е богомил, и да не е, ще стане.

Влиза Роберт Бугър в черни инквизиторски грехи, подава свитък на Козма.

КОЗМА. Получи се насърчителна гепенеша, Ваше величество!

БОРИЛ. Чему!

КОЗМА (*чете*). Днес, 13 май 1239 година, в петък...
БОРИЛ. Пак петък.

КОЗМА. Само че след 28 години... в петък се извърши голямо умилоствивяване на Господа чрез изгаряне на българите. И наистина бяха изгорени 183 българи в присъствието на краля на Навара и бароните на Кампания при Мон Вимер. Там присъствуваха реймският архиепископ Хенрих, соасонският епископ Яков, торнаценият епископ магистър Галтер, камерациенският епископ теологът магистър Жирард, атребатеният епископ магистър Алзо, мориненият епископ Петър, лаодунският епископ магистър Гарнерд, сиванектенският епископ магистър Адам, белваценият избраник Роберт (*Роберт се покланя*), каталаунският избраник Гауфрид, чичото на граф Де Грандипратум...

РОБЕРТ. И други... и други, и други... Всички не присъствуваха обаче едновременно на изгарянето, едни пристигаха, а други си отиваха. Това е, защото дълго трая горенето, понеже бяха много – 183 българи.

БОРИЛ. Българи ли? Кой смее да гори българи?

РОБЕРТ. Ваше величество, това не са българи. Така наричат в Европа еретиците – българи. Това е защото от България тръгна ереста. И на всички езици българин значи: еретик, мръсник, развратник.

БОРИЛ. Какъв позор! С това ли станахме известни на света?

РОБЕРТ. За съжаление. Аз също бях българ, сиреч еретик, отрекох се, станах инквизитор, но българин ми остана фамилно име: Роберт Булгар (*кланя се*).

БОРИЛ. Значи ти си българ, а си против българите?

БОСОТА. Само той да е!

БОРИЛ (*кима многозначително към Босота*). Виждаш ли, отче?

БОСОТА. Ваше величество, нека да ви обясня случая...

Борил кима на Роберт да продължи.

РОБЕРТ. Ще се радвам, ако не само аз, но ако и други последват моя пример.

БОСОТА. Ваше величество, аз казах: обратно, защото исках да ви кажа...

РОБЕРТ. От еретик аз станах чук за еретиците...

БОСОТА. ... исках да ви кажа, че вие бъркате, царю!

РОБЕРТ. В продължение на последните два-три месеца...

БОСОТА (*нагвиква Роберт*). Аз ви обичам, царю, и не исках да ставам за смях пред тези...

РОБЕРТ. ... аз изгорих или погребвах живи около 500 еретици (*кланя се*), сиреч – българи. (*Сочи Босота, когото стражата връзва и запушва устата му.*)

БОСОТА (*отчаяно*). Царю...

ПАТРИАРХЪТ (*сякаш нищо не се е случило, към Роберт*). Погребвахте ги живи! Защо?

РОБЕРТ. Ами защото няма повече гърба, изсякохме горите. Италия и Франция оголяха.

ПАТРИАРХЪТ. Какви разходи, Господи!

КОЗМА. Ние обаче имаме много гърба, горите ни са гъсти.

ПАТРИАРХЪТ (*угря гонга*). Прочее адвокатът на окаяните пристига!

Влиза Адвокатът от XX век, в съвременен костюм, със свободни маниери.

АДВОКАТЪТ. Здравейте! Здравейте! Извинявайте, че се забавих малко – дела, дела, дела... (*Протяга ръка на Борил.*) Приятно ми е, вие бяхте Борил, нали?

БОРИЛ. Бяхме.

АДВОКАТЪТ (*разгрусва ръката му*). Веднага познах... О, царице! Мога ли да ви целуна ръка? Благодаря... Колко добре изглеждате за възрастта си!

ЦЕЛГУБА (*поласкана*). О!

АДВОКАТЪТ (*сочи с очи Козма*). Този...?

ЦЕЛГУБА. Това е Презвитер Козма, нашият...

АДВОКАТЪТ. Приятно ми е, чувал съм за вас, чувал съм, мотае се там из учебниците, нещо бяхте писали, нали? Извинявайте, но сега много пишат, много пишат... (*Към Патриарха.*) Здравейте, отче! Извинявам се много, вашето име не го намерих в историята на БАН, но се надявам, че не сте онзи, дето го хвърлят от Лобната скала...

ПАТРИАРХЪТ. О, чорт!

Принцесата се куска.

АДВОКАТЪТ. О, малката принцеса? Как се казвахте?

ПРИНЦЕСАТА. Мария.

АДВОКАТЪТ. Мария? Дъщерята на Калоян?

ПРИНЦЕСАТА. И аз не знам. Но вие сигурно ме бъркате с другата Мария. Аз съм неизвестна.

БОРИЛ. Млък!

ПАТРИАРХЪТ (*кашля*). Царю, да викаме ли вече богомилите?

АДВОКАТЪТ (*изпреварва Борил*). Да. Може да започваме... Господа! Обявявам предварително, че за мен делото е загубено. Действителността се окача по-силна от идеалите на богомилите – и ги уби. Трагедия на времето. Но както често се случва в ис-

торията – тези, които съдят, биват осъждани, тези, които печелят днес, губят утре, осъдените на смърт стават безсмъртни и пр., и пр., и пр. ...

ПАТРИАРХЪТ. В такъв случай не е ли по-добре да проведем процеса насаме, без богомили, вижте как сладко си приказваме, а те, нали ги знаете, ще започнат да обиждат...

ЦЕЛГУБА. Аз съм съгласна!

ПАТРИАРХЪТ. Ще си поговорим, ще поспорим, ще ги осъдим, ще ги екзекутираме, в края на краищата каква разлика – и да са тук, и да ги няма, пак ще ги осъдим и ще ги екзекутираме.

КОЗМА. Да, то се знае, но се губи смисълът. Нали трябваше да ги сразим със слово?

ПАТРИАРХЪТ. Че кой ще знае, че не сме ги сразили? Ще пазим тайна, а ти ще съчиниш един фалшив протокол...

ПРИНЦЕСАТА. Не бе, отче, човекът иска да се прояви, а ти му отнемаш тази възможност... (*Киска се.*)

КОЗМА. Фалшив протокол ще напишем винаги, да не сме луди да кажем на историята истината...

АДВОКАТЪТ. Тя пък да не е луда да ви повярва...

ПАТРИАРХЪТ. Ами къде ще иде, като няма други източници.

АДВОКАТЪТ. Поколенията се научиха да разчитат документите на миналото, отче. Където пише „анатема!“ – четем: „слава!“, където пише „слава!“ – четем: „позор!“, където пише „предатели“ – четем: „борци за свобода“, където пише „врагове на отечеството“, четем: „патриоти“ и т.н., и т.н.

ПРИНЦЕСАТА. Представете ли си да вземем и да напишем истината? Леле, каква бъркотия ще настане в историята!

съберат богомилите по цялото негово царство, по-добно на някакви плевели в снопи, повели да се събере този съд. Нека не започваме веднага с обвинения срещу богомилите, които като някакви жестоки вълци безпощадно разхищават Христовото стаго, нека не ги отричаме изведнъж, а първом кротко да ги изслушаме, за да не сгрешим в присъдата си. Но преди да им поставим въпросите си и да чуем отговорите им, нека всички се закълнем, че ще говорим истината, само истината и нищо друго освен истината!

Борил, Роберт, царицата, принцесата, Козма и болярският съвет стават и се прекръсват. Ковчегът се отваря.

АННА КОМНИНА (от ковчега). Заклевам се!

ОСТАНАЛИТЕ (освен богомилите). Заклеваме се!

ПОП СТЕФАН. Който се кълне, че ще говори истината, значи признава, че досега е лъгал. Или както е казал Христос: „Не се кълнете – нито в небето, нито в земята, нито в главата си... но думата ви да бъде: да, да, не, не. Каквото е повече от това, то е от лукавия.“ Матей, глава 5. Не се заклевам!

БОГОМИЛИТЕ. Не се заклеваме!

ПАТРИАРХЪТ. А ти, Босота?

Стражата отпущва устата му.

БОСОТА. Ами какво имам аз да говоря, че да се кълна? (Прави нещо средно между кръст и махване с ръка.) Царю, моля те! Ваше величество, умолявам ви! Искам да кажа... царю!

Пренебрежителен жест на Борил, стражата отново запушва устата на Босота.

ПАТРИАРХЪТ. Да преминем към въпросите. Ти, поп Стефане, признаваш ли, че си ересарх на богомилите, или антипапа, или протос, или гедец?

ПОП СТЕФАН. Вих отпрекъл, но го знаете.

ПАТРИАРХЪТ. Щом е така, на тебе ще задавам въпросите, които се отнасят до основните положения на вашето лъжеучение. И така, отричате ли, че Бог е създателят на всичко, твърдите ли, че всичко видимо на този свят: небе, слънце, звезди, въздух, земя и всичко, което е на земята: вода и твърд, и всичко живо във водата, по твърдта и във въздуха, всичко, що ходи, плува, пълзи, лети и цъфти на тази земя – твърдите ли, че всичко това е създадено от дявола?

ПОП СТЕФАН. Както свидетелствува апостолът: „Аз, Иоан, когато на Тайната вечеря се бях облегал до гърдите на Господа нашего Иисуса Христа, рекох: Господи, когато падна сатаната, на кое място обитаваше? Отговори ми: Той бе изхвърлен от Божието седалище и като слезе тук, на твърдта, и не можа да намери мир, замоли Отца, казвайки: Бъди търпелив спрямо мене, аз всичко ще ти върна. Тогава Бог Отец се смили над него, даде му спокойствие да направи каквото пожелае до седми ген...“

КОЗМА (прекъсва го, викайки). Не смей да оскверняваш Божия храм със сквернословията на вашата триклема еретическа Тайна книга!

ПОП СТЕФАН. Разгърни тогава Евангелието пред себе си. Виж Матей, глава 4, 8 и 9 стих, което потвърждава и Лука в 4 глава 5, 6 и 7 стих. Чети, да не кажеш, че аз сквернословя.

КОЗМА (чете). „И като го възведе дяволът на една планина висока, показва му всичките царства на вселената. И рече тогава дяволът на Христа: Тебе ще дам властта над всички тези царства и слабата им, понеже тя е...“

ПОП СТЕФАН. Чети, чети.

КОЗМА. ... понеже тя е на мене предадена, и аз я давам, комуто ща. Поклони ми се – и всичко това ще бъде твое!“

ПОП СТЕФАН. Може ли някой да подарява някому нещо, ако то не е негово?

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ. Ааааааа!

ПАТРИАРХЪТ. Моля за тишина и ред! Обвинителю, не съм ти давал гумата... И така. Твърдите ли, че и човек е творение на дявола?

ПОП СТЕФАН. Плътта е от дявола, мисълта и словото – от Бога.

ПАТРИАРХЪТ. Отричате ли, че жената е създадена от реброто на мъжа?

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ. Ееееееее!

СТЕФАН. Както е казано: „Той взе глина от пръстта...“

КОЗМА. Кой?

СТЕФАН. Дяволът.

КОЗМА. Пфу!

ПАТРИАРХЪТ. Не плюй в храма, Козма!

СТЕФАН. „Той взе глина от пръстта и създаде мъжа по свой образ и подобие. И взе след това ново парче пръст и образува друго тяло във формата на жена.“ Така че човек е два човека – мъж и жена. И няма разлика помежду им.

КОЗМА. А защо тогава жената е по-глупава от мъжа?

СТЕФАН. Защото вие приписвате своята глупост на жените.

ПРИНЦЕСА МАРИЯ (*пляска с ръце*). Браво! Точно така! Браво!

ПАТРИАРХЪТ (*угря гонга*). Тишина!... И така. Като твърдите, че всичко материално е създадено от дявола, твърдите ли също, че и Светата Църква е творение дявола? (*Кръсти се.*) Боже, прости ми...

СТЕФАН. Да. Църквата е творение материално, сиреч дявола. А вие сте богато платени и скъпо облечени слуги на дявола.

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ. Ооооооо!

ПАТРИАРХЪТ. И Христовия кръст ли отричате?

СТЕФАН. Ако заколят на някого сина, ще целува ли той ножа, с който е заклан синът му? Ако Христос беше обесен – на бесило ли щяхте да се кланяте?

БОСОТА. Я! Това е вярно! Наистина е така!

ПАТРИАРХЪТ. И всички църковни символи ли отричате, включително иконите?

СТЕФАН. Както казва Иоан, глава 5: „Дечица, пазете се от идоли! Нито гласа му сте чули, нито лицето му сте видели.“ Тогава – как може да бъде русван Бог?

АДВОКАТЪТ. Все пак, съгласете се, това е стимулирало донякъде изкуството и от тази гледна точка...

ПАТРИАРХЪТ. Защитата!... (*Към поп Стефан.*) И светото причастие ли отричате – причастие с кръвта и тялото Господне?

СТЕФАН. Нафората е хляб обикновен, употребяван от всички, виното е същото, което пият по кръчмите.

ПАТРИАРХЪТ. Обаче: „Исус взе хляба, преломи го и рече: яжте, това е тялото мое. Взех чашата и казва: пийте, това е моята кръв.“ Матей, глава 26.

СТЕФАН. Що за канибалска страст да ядеш плътта на Бога и да пиеш кръвта му!

ПАТРИАРХЪТ. Но както казва Иоан, глава 6: „И рече Исус: който яде моята плът и пие моята кръв, ще има живот вечен!“

СТЕФАН. Ако Христовото тяло би имало размерите на Хемус, то и тогава отдавна би било изядено от вас, богоеду!

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ. Иииииии!

ПАТРИАРХЪТ. Тишина!... Отричете ли, че царете, князете, боярите и другите служители на властта са поставени от Бога и че всички трябва да им се подчиняват?

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ. Яяяяяя!

СТЕФАН. Царете, князете, боярите и другите служители на властта са слуги на дявола и всички, които работят за тях, са омразни на Бога, затова никои не трябва да им се подчинява! Както е казано: „Не допускай никакво насилие над себе си, откъдето и да иде то – от огън, меч или слово, дори когато е от обич!“ (*Вика към залата.*) Казвам ви: не правете деца за богатите, не раждайте роби!

ПАТРИАРХЪТ. Ти проповядваш да не се раждат деца?!

СТЕФАН. Казах: роби.

БОРИЛ. Внимавай, еретико! Аз понякога прощавам на божите врагове, но на своите врагове не прощавам никога!

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ. Ъъъъъъ!

КОЗМА. По този въпрос да напомним пророческите думи на Богоотеца цар Давид: „Господи, с твоята сила царят се весели, ти му даде каквото сърцето му желаше и не го лиши от онова, което поиска неговите устни, на главата му положи венец от скъпоценен камък, ти го облече със слава и величие, ти му даде благословение навеки, развесели го с радостта на лицето си, защото царят се уповава на тебе и няма да се поклати по милостта на тебе...“

СТЕФАН (*с гласа на Козма, изпреварвайки го*)... Сатана!

КОЗМА. Как смееш!

СТЕФАН. Че на кого другичко освен на Сатаната може да се уповава цар Давид, който уби мъжа на

Вирсавия и прелюбодействува с нея, от което се зачена Соломон, който пък уби брат си Агоний? И вие наричате Христа син Давидов, наричате Богоотец този убиец и прелюбодеец?

КОЗМА. Замълчи, Сатана!

СТЕФАН (*надвиква го*). Небесният наш баща не прави нищо в този свят: нито развива цветовете, нито налива зърното, нито зачева, нито ражда, нито убива – Бог не прави каквото и да било в този земен свят и вие не хвърляйте кал в лицето на Бога, като го правите съпричастен на вашите дела и на всяко земно зло!

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ. Уууууууу!

АДВОКАТЪТ. Един въпрос. Като отричате иконите, кръста и всички други идоли...

ПАТРИАРХЪТ. Символи!

АДВОКАТЪТ. И всички груги символи, какво означава този знак, наречен „слънчева роза“, който намираме изсечен върху надгробните ви камъни: кръг в средата и 6 кръга наоколо?

СТЕФАН. Каквото е човекът на Земята, това е и Слънцето във Вселената. Земята танцува около Слънцето заедно с другите пет планети като деца около майка си.

ПАТРИАРХЪТ. Вие отричате дори очевидното – че Земята е в средата на света и че всичко се върти около нея?

СТЕФАН. Казах.

ПАТРИАРХЪТ. Ако не се боиш от нас, като казваш така, не се ли боиш от ада, където ще идеш?

СТЕФАН. Няма друг ад освен ада на Земята, сътворен от вас.

ПАТРИАРХЪТ. О, чорт! Да приключваме... (*Удря гонга тържествено.*) Ти, поп Стефане, ересарх, антипапа, дедец и протос на триклетата богомилска ерес,

като отричаш Христа и Божието писание, небесния наш цар и земните царе и Светата Църква като отричаш – признаваш ли се за еретик и враг на Бога?

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ. Ююююююю!

СТЕФАН. Не, не се признавам. Ние не сме еретици. Ние сме истински християни, а еретици сте вие!

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ. Йййййййй!

ПАТРИАРХЪТ. След като ти напомням, че ако не се признаеш за виновен, ако не се покаеш и ако не се отречеш и ако не призовеш и своите заблудени последователи да направят същото – тебе и тях не ги очаква нищо друго освен смърт!

Пауза.

ПАТРИАРХЪТ. Отричаш ли се, сине?

СТЕФАН. Защо чрез мене осъждате и другите?

ПАТРИАРХЪТ *(неочаквано твърдо)*. „Защото не само които вършат, но и които са съгласни, са достойни за смърт!“ *(След пауза, бавно.)* Павел към римляните, глава първа.

Поп Стефан мълчи. Всички напрегнато го наблюдават. Поп Стефан търси опипом с ръце да хване ръката на някой от учениците си, но ръцете му не намират никого, той излиза бавно напред, хваща с две ръце веригата, която го огражда, гледа в публиката, спира внезапно поглед на нечие лице, гледа го продължително, после очите му започват отново да бягат из залата, да търсят, а устните му се движат беззвучно... Навежда глава, бавно се обръща към съдиите.

РОБЕРТ *(който е отишъл сред публиката)*. Учителю! Не се отричай!

БОРИЛ *(изпуска скиптъра)*. Хванете го!

Стражата се втурва в залата през страничните врати и хваща Роберт, водят го на сцената. Внезапно Роберт се изскубва от ръцете им, измъква нож и се хвърля срещу Борил, забижда ножа в корема му, вади го и нанася още три удара, отгръпва се, пуска ножа. Борил бавно се свлича от трона, по белия му плащ няколко кървави точки бързо се разширяват. Няма паника, дълго вцепенение.

БОРИЛ *(почти беззвучно)*. Аз съм царят, ааааа...

КОЗМА. Царя! Убиха царя...

И замръзва. С бял плащ, червени ботуши и златна корона, гребен, пъргава и дебнеш, влиза Борил. Всички отстъпват назад. Роберт го гледа като безумен. Борил прекрачва убийствения Борил и сяда върху трона.

БОРИЛ. Колко царе убиха днес?

ПАЗАЧЪТ. Осем, Ваше величество.

БОРИЛ. Ето един народ, който не заслужава да бъде управляван.

РОБЕРТ *(истерично)*. Неееее!

БОРИЛ. Глупак! Ти мислиш, че ако убиеш Борил – ще убиеш царя... Хо-хо-хо-хо!... Хо-хо-хо-хо! ... Хо-хо-хо-хо-хо-хо-хо-хо-хо-хо...

От олтара се чува цвилене на кон. Всички се споглеждат. Борил скача от трона, влиза в

олтара, след малко излиза, ходи гебнешком,
забира поглед в очите на всекиго.
Конят отново извивава.

БОРИЛ. Така като ви гледам... като ви гледам...
мисля си... едно съмнение ме обзема... гризе ме...

ПАТРИАРХЪТ. Какво съмнение, Ваше величество?
БОРИЛ. Едно странно съмнение... едно такова
сомнение...

КОЗМА. Кажете го, Ваше величество!

БОРИЛ. Едно страшно съмнение... така като ви
гледам... едно съмнение...

ПАТРИАРХЪТ. Изповядай се, сине, ако те гри-
зат съмнения.

БОРИЛ. Не става дума за това, отче... Мене ме
гризе едно съмнение...

КОЗМА. Не ни мъчете, Ваше величество!

БОРИЛ. Съмнявам се дали всички сте твърди
във вярата Господня. Днес ние ще съдим еретици и
всички трябва да бъдем съвсем твърди във вярата.
Никакви колебания! Никакви съмнения не трябва да
има днес никой от нас, иначе неверниците могат да
забият клин в пукнатините на нашата вяра. Зато-
ва... ще ме извините, но ще ви подложа на едно малко
изпитание.

ПАТРИАРХЪТ. Царю, ако ти в нас се съмняваш...

БОРИЛ. Времената са такива, отче, аз и в себе
си се усъмних преди малко... когато чух, че нещо цвили
в олтара... Вие чухте ли? *(Мълчат.)* Ти, Козма, чу ли?

КОЗМА. Н... г... ъ...

БОРИЛ. Ясно. Аз чух цвилене в олтара и си по-
мислих: кон ще е! *(Пада в краката на патриарха.)*
Отче, прости ми минутното съмнение, прости ми
неверуето, аз помислих: кон ще е! – и влязох в олтара,
а се оказа, че не е кон, а самият Архангел Михаил! В

геня на съда против богомилите той е влязъл в ол-
тара, за да е близо до нас и да ни подкрепя с меча си.
(Чува се цвилене.) Чухте ли?... Влезте да го видите.

ПАТРИАРХЪТ. Ама ний вече... *(Маха ръце като
крила.)*

КОЗМА. Да, ний вече... *(Маха ръце като крила.)*

БОРИЛ. Козма, влез пръв!

Козма влиза в олтара, чува се пръхтене.

ПРИНЦЕСАТА. Тамко, какъв Архангел Михаил?
Това е кон! Твоят любим кон Омуртаг! Аз нали бях в
олтара и му дадох бучка захар, той много обича...

БОРИЛ. Да, гъщеричке, това е любимият ми
кон... вярно е... но аз искам да проверя на кого вярата
е по-силна от истината, гъщеричке...

Козма излиза от олтара, влиза патриархът.

КОЗМА. Да... Архангел Михаил... крилата му
ей такива, бели, бели... меча му ей такъв!... Червен,
кървав... Кимна ми... суреч, бъдете твърди във вяра-
та... Да... гааа...

Патриархът излиза от олтара.

ПАТРИАРХЪТ. Доживях, Господи!... Доживях да
видя в края на живота си такова едно... чудо! Чудо,
Господи...

КОЗМА. Видяхте ли му крилата?

ПАТРИАРХЪТ. Да, да, той ги размахваше... ей
така. *(Маха с ръце.)*

КОЗМА. Не така, а ей така... *(Маха по-енергич-
но.)* И ме погледна така, и ми кимна пък така...

ПАТРИАРХЪТ. Не така, а ето така... точно та-
ка ми кимна... А опашката му...

КОЗМА. Опашка? Вие ли казахте опашка?

ПАТРИАРХЪТ. Аз? Не... това не беше оп...

КОЗМА. Да, това не е никаква оп... това е бич божий, който той размахваше и въздухът плющеше, както ще плющят гърбовете на еретиците... Вдигна глава и ми рече: иии!

ПАТРИАРХЪТ. Ето така, ето така я... го размахваше – бича божий – и също ми рече (*още по-цвилещо*): ииииrrrrrrrrrr.

КОЗМА. А на мен пък ми рече: rrrrrrrrrииии! И ей така махаше...

ПАТРИАРХЪТ. Не така, а ето така...

Козма и Патриархът подскочат, пръхтят и цвият като коне.

ДВАМАТА (*надвикват се*). Аррррхангел Мииии-ихаил, rrrrrr!... Аррррр-хангел Миииихаил, ииии!... Не така, а ей така!... Аррррррррр!... Миии!... rrrrrrrr!... ииии!

ПРИНЦЕСАТА. Как се надлъгват, Господи, как се надлъгват!

БОРИЛ. Лъжат в името на вярата, гъще, това е добре... добре е... добре.

От олтара се чува цвилене на кон. Угрят камбаните.

Завеса.

АНТРАКТ I

Явяват се кошунниците и пеят пред зрителите следната

ПЕСЕН ЗА ЛЪЖАТА И МЕЧТИТЕ

Убихме осем царя.
Деветият гойде.
Играта се повтаря.
Де бре ге!
Де бре ге!

И пак във палатите
царуват царе.
Отново богатите
живеят добре.

Царува лъжата наляво, надясно
и все обещава ни бъдеще ясно.

Лъжата полека в мечта се превръща.
Мечтата е, казват, сила могъща.

От гуми подмамен, от вярване сляп –
ти камъни гъвчеш, наречени хляб.

„Свободен си!“ – викат. Това дали стига,
ако окован си в желязна верига?

Ще ни стане ли топло, о зъзнеци братя,
ако зимата бъде наречена лято?

Мечтата полека в лъжа се превръща
и виждаш отново старото също:

Отново в палатите
царуват царе.
Отново богатите
живеят добре.

Редят се години
победни, победни!
И ставаме ние
по-бедни, по-бедни...

Убихме осем царя.
Деветият гоїде.
Играта се повтаря.
Де бре ге!
Де бре ге!

АКТ II

Същата обстановка. Бият камбаните. Съгът
закусва. През това време богомилите тихо си
говорят зад беригата.

ПОП СТЕФАН (*на Роберт*). Защо направи това,
Петре?

БОСОТА. Само утежняваш нашето положение.
Никакъв смисъл нямаше.

РОБЕРТ. Кої си ти да казваш – нашето поло-
жение?

БОСОТА. Там е работата, че заради такива ка-
то тебе страдаме и ние. Ние също сме недоволни от
много неща, но се мъчим да ги поправим, съветвайки
Борил. Протестът го озлобява и той си го изкарва
на народа. А виж, друго е като отидеш при царя и
му кажеш: царю честити, така и така, мисля, че... И
на него му става драго, че му доверяваш и го молиш
едновременно. Такива са сега времената, героизмът
е остаряла работа, от героизма няма полза, момче,
героите ги убиват. Сега е важно кой ще бъде съвет-
ник на царя. По-добре е съветници да бъдем ние, а не
онези.

РОБЕРТ. Тогава защо не си там, защо си тук?

БОСОТА. От глупост. От глупост, мойто
момче. Прекалх. Тихо трябва, тихо...

ПОП СТЕФАН. Петре, защо направи това?

РОБЕРТ. Учителю! За тебе аз съм готов на всичко!

СТЕФАН. Кога съм те молил?

РОБЕРТ. Не беше необходимо, учителю!

СТЕФАН. Човек трябва добре да знае кога
смъртта му е повече полезна от живота. Ти още си
зелен плод – и да паднеш, никой няма да те вкуси.

РОБЕРТ. Учителю! Аз заради тебе, учителю!

СТЕФАН. Аз нямам нужда от тебе, Петре.

РОБЕРТ. Учителю, нима се отричаш от мене, най-ревностния?

СТЕФАН. Ти ще се отречеш от мене.

РОБЕРТ. Учителю! *(Пада в краката на поп Стефан.)*

СТЕФАН. *(прекрачва го, към публиката).* Ако сред вас има мои последователи, нека заради мене никой да не се излага на опасност, във всичко се претрубайте, не хвърляйте бисерите си пред свинете! Защото аз не съм като Христос немилосърген, за да кажа на моите ученици като него, че ако някой се отрече от мен пред хората, и аз ще се отрека от него. Вие при нужда и се отричайте от мене, и ме проклинайте! Всичко правете и говорете срещу мене, и се претрубайте, и пак се връщайте към мен, и аз ще ви приема отново с радост...

Всички слушат речта на поп Стефан.

КОЗМА. Но защо, ти, еретико *(преглъща залъка си)*, който казваше, че винаги трябва да се говори истината, защо ги учиш да лъжат?

СТЕФАН. Целта е по-важна от истината, обвинителю.

КОЗМА. Всеки, който е от истината, слуша моя глас, Иоан, глава 18, а ти си лъжец!

СТЕФАН. От себе си ли казваш това, или други са ти говорили за мене? Иоан, същата глава.

КОЗМА. Царю, той се подиграва с нас!

БОРИЛ *(още дъвчейки)*. Ами ти защо не се подиграваш, подигравай се...

Босота гърлено се смее.

КОЗМА *(яростно)*. Босота! Защо се смееш?

БОСОТА. На шегата на царя се смее, черноризецо, свикнал съм... *(подражава угоднически на Бориловия смях)*. Нали е смешно, царю, хо-хо-хо, нали е смешно това, че... *(грънка веригите си, сочейки ги на Борил)*... а?

От олтара се чува цвилене.

БОРИЛ *(ни пазача)*. Занеси малко овес на Михала, забравихме го.

ПАЗАЧЪТ. Слушам, Ваше величество.

БОРИЛ *(след като оглежда изпитателно смутените си служители)*. И Христос е обичал овесени ядки... нали, Патриарше?

ПАТРИАРХЪТ. Да, да, Ваше величество...

БОРИЛ. Тобага да започваме.

ПАТРИАРХЪТ. Авитох прорицателят, излез напред!

ЦЕЛГУБА *(опипва Борил, оглежда го)*. Ти ли си?

БОРИЛ. Аз, ами кой?

ЦЕЛГУБА. И она беше ти. Не ми харесва тази работа.

БОРИЛ. Не ти харесва, но досега щяха да ме убият осем пъти. А царят трябва да се пази за народа си.

ЦЕЛГУБА. В такъв случай и аз искам гвойнички.

БОРИЛ. Ти ги имаш, Целгуба, отдавна...

ЦЕЛГУБА. Тъй ли? Не знаех... Че тя става много объркана. Ти ли спа нощес с мене?

БОРИЛ. Спах, ама...

ЦЕЛГУБА *(шепне му нещо пикантно на ухото, хихика)*. А?

БОРИЛ. Е, значи ти си била. Ами... *(Шепне ѝ на ухото, хихика)*. А?

ЦЕЛГУБА (*замисля се*). Май че не си бил ти, обаче...

АВИТОХ (*излиза напред, мърморейки си*). Ако прогърми през първия ден на месеца, предсказва спасение на света, ако прогърми на седмия, велик мъж ще умре, ако гърмът или мълнията бъдат през нощта, войниците на царя ще въстанат и ще го убият...

БОРИЛ. Нощес гърмя ли?

КОЗМА. Беше ясно и тихо, Ваше величество.

БОРИЛ. Да се надяваме...

ПАТРИАРХЪТ. Ти, Авитох, езичник, белязан със слепота от Бога, а наричащ себе си всевидец и прорицател, противно на всички Божи и гържавни заповеди занимаващ се с нечисти гадания, магии и заклинания, насочени против гържавата, следователно в помощ на триклетата богомилска ерес, признаваш ли се за виновен?

АВИТОХ. Каза: белязан със слепота от Бога?

ПАТРИАРХЪТ. Да.

АВИТОХ. Аз бях ослепен от византийците, защото предсказах победата на българите. Византийците ли наричате Бог?

КОЗМА. Във всичко има Божя промисъл.

АВИТОХ. Не знаех...

КОЗМА. Сега, като знаеш, признаваш ли се за виновен?

АВИТОХ. В какво ме обвинявате?

ПАТРИАРХЪТ. В лъжливи прорицания!

АВИТОХ. Ако моите прорицания са лъжливи, защо се страхувате от тях?

КОЗМА. Защото подстрекаваш! Преди две години ти предсказа слънчево затъмнение и възмутеното небе наистина затвори окото на слънцето. Ти предсказа смъртта на Калоян и той наистина бе убит. Не си ли прочее съучастник на своите предсказания?

АВИТОХ. За слънцето ли говориш?

КОЗМА. За Калоян.

АВИТОХ. Съучастниците в това убийство са мук.

БОРИЛ. Как смееш да клеветиш царя на България!

АВИТОХ. Ако лъжа, защо се гневиш?

БОРИЛ. Слепец!

АВИТОХ. Не ми се присмивай! След сегем години и ти ще бъдеш ослепен и свален от трона.

БОРИЛ (*изкуствен смях*). Отлично! Много е важно първо да бъда ослепен, а после свален от трона, за да не видя падението си, хо-хо-хо-хо-хо!

ПАТРИАРХЪТ. Да минем прочее към въпросите. Ти, Авитох, наречен прорицател, вярно ли е, че говориш на простите хорица, че всички имали равен дял на земята и по този начин подстрекаваш да заграбват земите от законните собственици?

АДВОКАТЪТ. И в Библията е казано, че хората са равни. Имате равното основание да обвинявате и Христос в подстрекателство.

КОЗМА. Равни, но на небето!

ПАТРИАРХЪТ. Моля за тишина и ред... (*Към Авитох*.) Ти говориш още, подстрекавайки, че народът е господар на всичко – на земята и на волята си, а царят бил само негов слуга, вярно ли е?

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ. Еееееее!

АВИТОХ. Вярно е.

ПАТРИАРХЪТ. Откъде ти е влязла в главата тази умопобъркана мисъл? И в Библията е казано...

АДВОКАТЪТ (*с попка интонация*). Който иска да бъде големец между вас, нека бъде слуга вам и който иска да бъде пръв между нас, нека ни бъде роб...

ПАТРИАРХЪТ. Замълчете!

АДВОКАТЪТ. Евангелие на Матей, глава 20.

ПАТРИАРХЪТ *(анатемно)*. Когато човек, който не вярва в Евангелието, а използва гуми от него, за да оправдае лъжата си – няма нищо по-кошунствено от това!

АДВОКАТЪТ. Има. Когато онези, които се кълнат в Евангелието и оправдават чрез него престъпленията си – това е върхът на кошунството!

ПАТРИАРХЪТ. Длъжен съм да ви принудя към мълчание, за да продължим нормално работата си!

КОЗМА. Трябва да говорят умните!

АДВОКАТЪТ. Когато всички са заставени да мълчат, и най-големият глупак, който има право да говори, заприличва на пророк!

ПРИНЦЕСАТА. Браво! Ама че му го каза...

ПАТРИАРХЪТ. Аз няма да позволя...

Принцесата започва да се смее, избухва и Босота.

ПАТРИАРХЪТ. Защо се смееш, Босота?

БОСОТА. Пригласям на принцесата... хо-хо-хо... свикнал съм. Хо-хо-хо...

КОЗМА. Виждате ли, принцесо, врагът използва вашия смях!

ПРИНЦЕСАТА. Смяхът плаши гузните, чернокапецо!...

Избухва в смях и Целгуба, тресе се на трона, започва да гъделичка Борил.

ПАТРИАРХЪТ *(през смях)*. Обвинението има ли въпроси?

КОЗМА. Да, има. Езичнико, имаме сведения, че ти говориш на народа, че бъдещето цяло да бъде справедливо и хубаво...

Започва да се смее и Борил, болярският съвет се кикотни.

КОЗМА. ... като по този начин намекваш, че настоящето е несправедливо и лошо – вярно ли е?

АВИТОХ. Първото е вярно, за второто свидетелствувате вие, аз съм спял.

Епидемията на смяха заразява всички, смее се и стражата, тресе се и коремът на Патриарха, макар лицето му да остава благовидно. Само Козма е сериозен и настървен.

КОЗМА. Не се оправдавай, отговаряй!

АВИТОХ. Аз говоря това, което говореше Асен на народа, когато го зовеше да въстане против византийците, аз само повтарям и напомням на хората идеалите, които бяха негов меч в борбата му за свобода и с които победи – в какво е моята вина?

КОЗМА. Различавай времената!

АВИТОХ. Различавам хората.

КОЗМА. Ти искаш да превърнеш тези гуми в меч срещу нас! Защото, когато си казвал „свобода“ тогава и когато казваш „свобода“ днес – това са две различни неща, както са различни византийците и Борил!

Всеобщ неистов смях.

БОРИЛ *(внезапно сериозен, изкрепява)*. Прекратете тази комедия! Това не е съд, а бесовско сборище! Стража, пуснете стрела в гърдите на всеки, който се усмихне. Така. Продължете, Патриарше.

ПАТРИАРХЪТ. Всъщност, възлюблени, това може да се счита за смекчаващо вината обстоятел-

ПАТРИАРХЪТ. Разстоянието на стрелата от лъка до гърдите му е осем века, царю.

БОРИЛ. Осем – осем... Заповядайте да пуснат стрелата. И да се целят хубаво...

БОСОТА. И аз протестирам!

БОРИЛ. Я! Вече протестираш?

БОСОТА. Защо смесвате езичниците с богомилите? Съдете ги отделно. Какво общо има между тях?

БОРИЛ. Между нас – искаше да кажеш... Хайде, Козма, да те видя! *(Сяда на трона.)*

КОЗМА *(заема поза, гръмко)*. Какво общо? Протестирайки – ти го защитаваши. *(Сочи Авитох.)* Прорицавайки – той отрича нас. Следователно, защитавайки него – ти си против нас!

БОСОТА. Я малъкни бе! Против нас... Против кои нас? *(Прави широк жест, включвайки и себе си в числото на съдещите.)*

БОРИЛ *(лениво)*. Стража...

БОСОТА *(защитава устата си от стражата)*. Царю! На тебе искам да говоря!

Ленив жест на Борил да го оставят.

КОЗМА. Второ. И те, езичниците, и вие, богомилите, сте против църквата, от което следва, че и те, и вие не вярвате в Бога.

БОСОТА. Ние... *(Сепва се.)* Аз... вярвам.

БОРИЛ. Сериозно?

БОСОТА. Да, царю. Вярвам.

БОРИЛ. Тогава защо протестираш?

БОСОТА. Защото сте несправедливи.

БОРИЛ. А така.

БОСОТА. Аз също вярвах и се бих за тези неща, как ги нарекохте? – идеали. Този старец само напомни на виното, че е било грозде, уви, от виното не мо-

же да се посади лоза. Защо го съдите? Защо съдите този човек, в когото живеят старите ни богове, които ни закриляха хиляди години, а ние ги убихме за една нощ в името на новия Бог. Протестирам, защото същите хора, които избиха старите богове, ще убият и новия Бог, понеже утре той ще попита: ей, какво стана там с онова, за което си приказвахме?...

БОРИЛ. Вече питат, Босота... Ето, ти вече питаши!

БОСОТА. Царю!

Борил прави жест към стражата, запушват устата на Босота.

БОРИЛ *(сочи Авитох)*. Махнете този! Следващият!

ПАЛАЧЪТ *(отвеждайки слепия Авитох, тихо)*. Ако знаеш колко ми е мъчно за тебе, прорицателю... ех! *(Авитох го погледва по главата, напипва капишонна, дръпва ръката си, палачът я хваща, целува я.)*

ПАТРИАРХЪТ. Иоан Кукузел, излез напред!

РОБЕРТ. Братко Босота, защо ти трябваше? Ти беше невинен,

БОСОТА. Ако мисля така, какво да правя, да мълча ли?

РОБЕРТ. Но ти утежняваш не само своето положение, но и положението на другите. Ти сам казваше, че героизмът е безполезен. Какъв героизъм срещу насочени мечове?

БОСОТА. Човек и добре да живее – умира и груг се ражда, както казваше Омуртаг, и нека роденият последен, като гледа това, помни...

РОБЕРТ. Тебе няма да те запомнят даже. Ще запомнят само Стефана, той затова умира, за да го запомнят, иначе нямаше да умре, а да се отрече, но

той знае, че ако се отрече, няма да го запомнят. И ние всички ще умрем за неговата слава. След време ще пишат: изгориха поп Стефана и други.

БОСОТА. Какво да се прави, Петре, историята помни най-добрите и най-лошите. А другите...

РОБЕРТ. Аз не искам да бъда „и другите“!

Иоан Кукузел е излязъл пред веригите.

ПАТРИАРХЪТ. Иоан Кукузел, наречен още Ангелогласния, доскоро първи певец на държавата, съчинител на църковните и царски химни, които се пеят из цяла Византия и в България, любимец на византийския император, Бог да го прости, и на българския цар, защо напусна църквата и спря да пееш?

ИОАН. Питат ли славея, като млъкне, защо не пее?

КОЗМА. Лъжеш! Славеят не мени гласа си на гарванов!

ПАТРИАРХЪТ. Обвинението, ако ще говорите, искайте гумата, тук все пак има рег.

КОЗМА. Ще говоря. Благодаря... Казах: славеят не мени гласа си на гарванов. Защото ти, Иоан Кукузел, след като престана да пееш, започна да говориш! Знаем!

ИОАН. Забранено ли е?

КОЗМА. Но какво говориш?

ИОАН. Нали знаете.

КОЗМА. Знаем. След всеки човек в държавата, който може да говори, сме пуснали друг човек, който може да слуша. Кажу сам, за да чуе царят!

ИОАН. Това не са гуми за цар.

КОЗМА. Господа! Ето го певеца на държавата! Ето го този, който се радваше на царското благоволение! Ето го неблагодарника, пред когото жените при-

малвяха, ето го светеца, чиито ръце целуваха бабичките, ето го мъжа, с чието познание се гордееха мъжете – ето го! Виждате докъде славата може да доведе човека. Господа, какво падение! – а падението винаги е съпроводено с възгордяване: той даже не благоволява да отговаря на моите въпроси, на въпросите на своя неизвестен колега – някога!... Господа, необходимо ли е да ви повтарям това, което е говорил Иоан Кукузел? Това са същите гуми, които вече чухме от еретика и от езичника... Но, господа, аз повдигам и второ обвинение срещу Иоан Кукузел, наречен – каква ирония – Ангелогласния. Защото, изучавайки внимателно песните на Иоан Кукузел, не беше трудно да открия – и аз открия, о, Господи, че това не са химни за нашия Бог, нито песни за нашия цар, както мислехме и се заблуждавахме, както мислехме – аз открия, че зад маската на традиционната църковна хармоничност са скрити езически напеви и, нещо повече, скрити са мотиви от бесовските песни на богомилите! Ти, Иоан Кукузел, освен в съучастие към богомилската ерес се обвиняваш и в светотатство! Свърших.

ПАТРИАРХЪТ (*тихо*). Това истина ли е, Козма?

КОЗМА (*високо*). Истина е, самата истина! Аз вече издадох заповед да не се пеят никъде неговите песни.

БОРИЛ. А какво ще пеем? Не, това е невъзможно, отмени заповедта!

КОЗМА. Но, Ваше величество!

БОРИЛ. Вече казах. Това не е истина.

КОЗМА. Любовта заслепява, Ваше величество. Разрешете ми да твърдя, че е истина.

БОРИЛ. Завистта също заслепява, Козма. Ти завиждаш на Иоан. Всеки греша. И Иоан сгреша. Ще му простим и той ще се върне. А за песните не е истина.

КОЗМА *(неистово)*. Истина е!

БОРИЛ. Случайно да си забравил с кого говориш?

КОЗМА. Залагам главата си срещу истината!

ПАТРИАРХЪТ. Царю, ще дадете лош пример на правосъдие. Ако има достатъчно доказателства срещу Иоан...

БОРИЛ. За мене има едно доказателство: самият Иоан. Най-светлият, най-чистият, най...

КОЗМА. Които са „най“, трябва да бъдат съдени най-строго, за пример и назидание!

ПАТРИАРХЪТ. Козма е прав.

БОРИЛ *(мята се по сцената, занича в лицата на Козма и на Патриарха)*. Вие какво? Искате да ви поднеса главата на Иоан като Ирод върху блюдо ли? Кой тогава ще ми потанцува в тази чест, а? Ти ли, Козма, ти ли ще бъдеш Саломе?... Танцувай, черна курво, танцувай, а ти, Патриарше, тичай за блюдото!

ПАТРИАРХЪТ. Царю! Ти обиждаш служителите на Светата Църква! *(Вдига кръста)*. Падни на колене, сатана, падни на колене пред кръста Христов и искай милост, за да не изрека анатема!

БОРИЛ *(лице срещу лице с Патриарха, шепне съскащо)*. Старо куче!... Аз сам ще те бутна от Лобната скала, ей с тези ръчички ще те бутна... само да докопам веднъж с две ръце юздите на България...

ПАТРИАРХЪТ *(също шепне съскащо)*. Не ме плаши, кучи сине! Не се знае кой кого ще бутне... ако не ми оближеш подметките с това твое гнусно езиче...

БОРИЛ *(ехидно)*. Ще заповядам на стражата ей сегичка...

ПАТРИАРХЪТ *(също ехидно)*. Аз подмених твоята стража с моя... ти за глупак ли ме мислиш... Пълзи, куче!

БОРИЛ *(оглежда стражата и бавно се свлича*

на колене). Прости ми, свети отче, и разреши ми да целуна обувките ти, защото техните подметки са по-чисти от моята душа... *(Патриархът отстъпва назад с вдигнат кръст, Борил пълзи в краката му.)* Прости, свети...

ПРИНЦЕСАТА. Тамко!

ПАТРИАРХЪТ. Прощава Бог, аз мога само снизходително да замълча.

БОРИЛ *(продължава да пълзи и да целува обувките му)*. Благодаря ти, отче свети, благодаря ти за снизхождението, и то ми е много...

ПРИНЦЕСАТА. Тамко, стани! Как може да се унижаваш, ти си цар!

БОРИЛ *(пълзи пъргаво и зло като хрътка към трона)*. Налага се, гъще, на един цар му се налагат много неща... *(сяда върху трона, тържествено)*. Съдът продължава своята работа!

ПАТРИАРХЪТ. Иоан Кукузел, след като чу, признаваш ли, че казаното от обвинителя Презвитер Козма е истина?

ИОАН. Истина е.

БОРИЛ. Иоане, кажи, че не е истина.

ИОАН. Истина е.

БОРИЛ. Кажи, че не е истина, Иоане...

ИОАН. Истина е.

БОРИЛ. Обвинителю, каква присъда ще искате за светотатство?

КОЗМА. Смърт, царю.

БОРИЛ *(към Патриарха)*. Смърт ли, отче?

ПАТРИАРХЪТ. Смърт, царю.

БОРИЛ. Смърт, Иоане.

ИОАН. Смърт, царю.

БОРИЛ. Тук ли е палачът?

КОЗМА *(вика)*. Да гоиде палачът!

Игва Палачът.

ПАЛАЧЪТ. Аз съм винаги тук, Ваше величество!
(*Оглежда се.*) Кого?

АДВОКАТЪТ. Вие не можете да го убиеете!

ПАЛАЧЪТ (*засегнат*). Ако ще се обиждаме, тогава аз... (*понечва да си ходи*).

БОРИЛ. Чакай! Колко си чувствителен... (*Към Адвоката.*) Мога, мога, поне да убивам мога, не се безпокойте...

АДВОКАТЪТ. За да убиеете Иоан, трябва да убиеете всички, които пеят неговите песни, защото той е в тях, и всички, които ги слушат и помнят, трябва да убиеете, следователно трябва да убиеете и себе си, гражданно цар!

БОРИЛ. Ами ще забраним песните му.

АДВОКАТЪТ. Тогава – какво ще пеете?

БОРИЛ. „Отче наш“ ще пеем.

КОЗМА. Но това пеят богомилите, царю!

БОРИЛ. Ние не я ли пеем вече?

КОЗМА. Откакто я запяха богомилите...

АДВОКАТЪТ. Църквите ви ще онемаят!

БОРИЛ. Нека онемаят! Ще бием чела в мраморните полове и ще молим Бога да ни прати друг Иоан, а дотогава нека храмовете онемаят!

ПАТРИАРХЪТ. Не се гневи, царю. Ако ние забраним песните на Иоан и ги обявим за светотатствени – тогава ще ги запеем богомилите. По-добре е да оставим тези песни под купола на църквата, полека-лека ще ги изменяме и ще ги нагаждаме, ще ги убиваме полека-лека... Това по-добре, нежели да се пеят по кръстопътища от еретиците.

БОРИЛ. Даа... Ти ни поставяш в трудно положение, Иоане. Ще трябва да не забраняваме песните ти. Още повече, щом досега Бог не е разрушил църкви-

те, където се пеят твоите песни, значи те са угодни Богу. Нали така, отче?

ПАТРИАРХЪТ. Бог забавя, но не забравя.

БОРИЛ (*язвително*). Аз също... (*Към Иоан.*) Тогава смърт, Иоане... А за песните ще се погрижим.

ПАТРИАРХЪТ. Ще се погрижим, Иоане, ще се погрижим...

КОЗМА. И за името ти ще се погрижим, Иоане, и за името... (*Прави жест на зачеркване.*)

БОРИЛ. Сбогом, Иоане!

Целгуба отново е задрямала; в тон на прощаните лицемерни реплики изразява страдание, махайки с ръка в неопределена посока и пращайки въздушни целувки.

ЦЕЛГУБА. Сбогом, сбогом, Иоаница!

ИОАН. Сбогом, царю.

ЦЕЛГУБА. Сбогом, сбогом, царю ти мой...

БОРИЛ. Целгуба! (*Ръга я.*) Целгуба!

ЦЕЛГУБА. Ах, ти си тука вече, любов моя!

БОРИЛ. Тук съм, тук съм...

ЦЕЛГУБА. Как ти отиват царските грехи... (*Опишва короната му, гали плаща му.*) Убий го! Убий го!

БОРИЛ (*ръга я*). Събуди се!

ЦЕЛГУБА. Недей го буди, убий го, докато спи, събуди ли се, Калоян е страшен...

БОРИЛ (*крещи*). Целгуба!

ЦЕЛГУБА (*събуждайки се, вика*). Убий го! Ако искаш да бъдеш цар – убий го!

ПРИНЦЕСАТА. Мамо!

ЦЕЛГУБА (*игва на себе си, оглежда обстановката*). Този... (*Сочи Иоан.*) Този!

БОРИЛ. Ще го убия! Смърт на... какво беше, Козма?

КОЗМА. На изменника на отечеството!
Смърт!

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ. Ърт! ърт! ърт! ърт!...

БОРИЛ. Иди да си легнеш, Целгуба.

464 ЦЕЛГУБА. Да си легна? Има да чакаш... Една ца-
рица не бива да спи! (*Към принцеса Мария.*) Учи се,
гъще, гледай ме и се учи.

ПРИНЦЕСАТА. Уча се, мамо, уча се.

ЦЕЛГУБА. Една царица стане ли от трона – ля-
га в гроба! Запиши си го!

ПРИНЦЕСАТА (*пише*). Записах си го.

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ (*продължава*). Ърт! ърт!
ърт! ърт!

Палачът извежда Иоан Кукузел.

ПАЛАЧЪТ (*тихо*). Ако знаеш колко ми е мъчно за
тебе, певице... ех!

БОРИЛ (*делово*). Така. Със славея свършихме.
Следващият!

ПАТРИАРХЪТ. Извикайте Мария!

ЦЕЛГУБА. Мария? Коя Мария?

Салонен антракт.

ПАЗАЧЪТ. Апостолката Мария да излезе напред!
АННА КОМНИНА (*повдига капака на ковчега*).
Дойде ли моят рег?

ПАЛАЧЪТ (*захлупва я*). Колко са нетърпеливи
мъртвите...

Мария излиза напред.

ПАТРИАРХЪТ. Подсъдимата, нарекла себе си
Мария и апостол на ересарха Стефан, отказала да
назове родители и месторождение, обвинена в актив-
на богомилска дейност... Чадо мое, какво те накара
да нарушиш Божиите закони и законите на гържава-
та, кой те съблазни и те въведе не само в грях, но и
към престъпление?

МАРИЯ. Незаконни деца ли имаш, та ме нари-
чаш „чадо мое“?

ПАТРИАРХЪТ. Недей блудослови, гъще, от Бога
ми е дадено да наричам всички свои чада, сиреч деца
на Бога.

МАРИЯ. Бог даде ли ти квитанция?

ПРИНЦЕСАТА. Наустина кога ще започнат да
издават квитанции, да се знае кой от кого е...

БОРИЛ. Млък!

ПРИНЦЕСАТА. Защо да млъча! Защо все да млъ-
ча? Утре с млъчане ли ще управлявам!

БОРИЛ. Де да можеше, гъщеричке, това е меч-
тата на всички царе...

ПРИНЦЕСАТА. Аз пък мисля обратното!

ЦЕЛГУБА. Ох, каква си ми палава на мама, не си
като децата на някои групи царе, които са толкова
ограничени, толкова ограничени, че не смеят даже да
помислят нещо, което не е правилно!

БОРИЛ. Ако продължавате, ще ви изгоня и двете.

ЦЕЛГУБА. А ге!

БОРИЛ. Какво – а ге? Млък – или вълн!

ЦЕЛГУБА (*скача внезапно и крещи в четири по-
соки*). Манастрасеее! Браткооооо! Братя куманиии!...
Къде си, Манастрасеееее!

БОРИЛ. Целгуба! Моля ти се, Целгуба... (*Оглеж-
да се страхливо*.) Няма, няма... аз се пошегувах, не
викай, моля ти се... (*Целгуба сяда на трона си, млъ-
чи величествено, Борил целува рамото ѝ.*) Ти пък от

шега не разбираш... (*Към Патриарха.*) Продължавай, Патриарше.

ПАТРИАРХЪТ (*На Мария.*) Млада си, а вироглава. Бог не обича горделивите.

МАРИЯ. Както ме е научил Отец ми, така говоря – Иоан, глава 8.

Борил трепва, слеза дебнешком от трона, отива към Мария и занича в лицето ѝ.

ПАТРИАРХЪТ. Смири се, гъще.

МАРИЯ. Не гоїдох да туря мир, а нож! Матей, глава 10.

БОРИЛ (*заничайки в лицето ѝ*). Ти ли си, който трябваше да гоїде, или друг да чакаме?... Матей, единадесета глава.

МАРИЯ. Нито гласа му сте чули, нито лицето му сте видели. Иоан, глава 5.

БОРИЛ. Съдя, както чуя. Същата глава. Доведете Петър!

Въвежат Роберт.

БОРИЛ (*на Мария*). Случайно да го познаваш?

МАРИЯ. Не.

БОРИЛ (*показва ѝ ножа, с който Роберт уби предишния Борил*). А този нож... за него ли говореше?... (*Високо.*) Този човек беше заловен, когато забиваше този нож в корема на царя! (*Разголва корема си, хили се, към Роберт.*) Познаваш ли тази жена? (*Роберт кима нерешително.*) Тя ли те изпрати да ме убиеш? (*Роберт мълчи.*) Напомням ти, че ние съдим не този, който вдига нож, а онзи, който е изпратил ножа! Помисли си... Тя ли те изпрати? (*Роберт кима утвърдително.*) Така...

МАРИЯ. Нима всички предатели носят името Петър?

БОРИЛ. Бъди спокойна, ще му сменим името...

МАРИЯ. Скоро ще сменим и името на българския цар.

БОРИЛ. А?

МАРИЯ. Ти ще бъдеш убит, Бориле!

БОРИЛ. Я повтори да чуя.

МАРИЯ. Ще бъдеш убит.

БОРИЛ. Отче, имам още няколко въпроса към обвиняемата, може ли?

ПАТРИАРХЪТ. Давам ти гумата, царю.

БОРИЛ. Благодаря. И така, апостолке, потвърждаваш ли, че ти си изпратила този човек да убие царя на България?

МАРИЯ. Първото е вярно, второто не е, защото ти не си никакъв цар, Бориле.

БОРИЛ. Ама моля ти се... (*Криви се.*)

МАРИЯ. Не се прави на шут. Ти хвана егин, аз изпратих дванадесет. Все някой ще успее.

БОРИЛ. Срецу каква награда?

МАРИЯ. Който те убие, ще стане мой мъж и цар.

БОРИЛ. А така нещо в аванс не си ли им давала?... А?... Петре, ти спал ли си с тази жена? (*Роберт кима неопределено.*) Надявам се, че не си обидила останалите единадесет?

МАРИЯ. Тялото е от дявола и аз го заставих да служи на духа.

РОБЕРТ. Не е вярно! Мария...

МАРИЯ. Вярно е. Честта мълчи пред целта.

БОРИЛ. На прост език това се нарича гругояче, апостолке... Чухте ли? Богомилите са не само заговорници и убийци, но и развратници и тяхното учение не им служи за нищо груго, освен да прикриват

АННА КОМНИНА *(повдига капака на ковчега).*
Кой ме вика? Време ли е?

Пазачът я захлупва, сяда върху ковчега.

БОРИЛ. Тя написа за баща си Алексей Комнин книга, разхваля го, нали виждаш, царете никои не ги обича, само ти можеш да бъдеш обективна...

ПРИНЦЕСАТА. И справедливо никои не ги обича!

ЦЕЛГУБА. Кого?

ПРИНЦЕСАТА. Царете!

ЦЕЛГУБА. Правилно.

БОРИЛ. Млък!

ПРИНЦЕСАТА. Няма да мълча! *(Сочейки Мария.)* Това е истинската Мария! Тя има право! *(Към стражата, подавайки ръцете си.)* Вържете ме! Аз отивам с нея! Аз също съм гъщеря на Калоян!

ЦЕЛГУБА *(избухва в смях).* На Калоян? *(Смее се гръмогласно.)*

ПРИНЦЕСАТА *(надвиква я.)* А на кого? Кажу ми! Аз искам да знам!

ЦЕЛГУБА *(през смях).* Защо? Защо искаш да знаеш?

ПРИНЦЕСАТА. За да знам – кого да обичам и кого да мразя!

ЦЕЛГУБА. Така ли? *(Смехът ѝ секва, става внезапно сериозна и свирепа, хваща с мощната си ръка муцунката на принцесата.)* Точно затова никога няма да узнаеш на кого си! *(Защелевява ѝ шамар.)* Ти не трябва да знаеш! *(Шамар.)* Ти трябва да мразиш всички! *(Шамар.)* И него! *(Сочи Борил, шамар.)* И мене! *(Шамар.)* И тях. *(Шамар.)* Всички! *(Шамар.)* Аз те доведох тук да се учиш – не да обичаш, а да управляваш! *(Шамар.)* Който обича, не може да управлява *(шамар),* защото иска да знае *(шамар),* а като знае, иска да бъде справедлив *(шамар),* защото, като е

справедлив към едни, той е двойно несправедлив към другите, затова трябва да бъде несправедлив към всички, за да не обижда никого, разбра ли. *(Шамар.)*

ПРИНЦЕСАТА *(давейки се от плач).* Разбрах, мамо...

ЦЕЛГУБА *(спокойно, сякаш нищо не се е случило).* Запиши си го: царят трябва да бъде справедлив само към себе си... Записа ли го?

ПРИНЦЕСАТА *(пише).* Записах го, мамо...

ЦЕЛГУБА. А сега иди да си поиграеш около кладите, около кладите, гъще...

Роберт се хвърля в краката на Борил. Борил се изплашва и също заляга.

РОБЕРТ. Царю! Отричам се! Отричам се, царю!

БОРИЛ *(става, изтупва се).* Ама бива ли така за такова нещо...

РОБЕРТ *(пъзли в краката му).* Отричам се, царю! Аз бях подмамен, бях заблуден, царю, прости ми... *(Пъзли към Патриарха.)* Патриарше, отче, бащице, татко, отричам се... Принцесо... пазачо, отричам се!

БОРИЛ. От какво се отричаш?

РОБЕРТ. От всичко!

БОРИЛ. И от нас ли?

РОБЕРТ. Не, царю! От ереста се отричам! Патриарше, вярвам в единния наш всемогъщ и всемогъщ, и всевиждащ, и всезнаещ, и всеправ Господ Бог!

КОЗМА. Не му вярвайте, лъже! Нали учителят им ги учи да лъжат, като се отричат. Лъже!

РОБЕРТ. Не лъжа, кълна се, заклевам се, дайте ми кръста, Христовия наш кръст, дайте ми го... да разпъна, да разчекна на него устата си, която го хулеше, повярвайте ми, за доказателство питайте – всичко ще кажа.

БОРИЛ. Ти се отричаш от всичко, казваш всичко...

РОБЕРТ. Всичко, всичко, всичко!

БОРИЛ. Страхът прави всичко, а не сърцето...

РОБЕРТ *(плаче)*. Царю! Повярвайте ми, царюю...

(Към другите.) Повярвайте ми... Хораааа, повярвайте ми, защо не ми вярвате – смъртта е пред мен, а човек пред смъртта става откровен като пред огледало, отричам се от ереста, разкайвам се, хорааа... Повярвайте ми!... Повярвайте ми! *(Лазю.)* Повярвайте ми...

БОРИЛ. Хайде, стига, стига, не плачи, късаш ми сърцето... Стани, хайде, вярвам ти, вярвам ти, стани... Все пак трябваше по-достойно, по-достойно трябваше... стани! Отче, благослови го, ако обичаш!

ПАТРИАРХЪТ. Обичам да благославям... Ако някой си човек има сто овци и се изгуби една от тях, не оставя ли деветдесетте и девет на горите и отхожда да търси изгубената? И ако се случи да я намери, истина ви казвам, че се радва за нея повече, нежели за деветдесетте и девет неизгубени... Така и Бог се радва на заблудените и на разкаяните, когато се връщат към него, и казва им: „Ако ми се поклониш, всичко ще бъде твое!“... Поклони се, чедо!

РОБЕРТ *(угря чело в пода)*. Отче, искам да сменя и името си. Отричам се от Петър, нека да се казвам Роберт!

ПАТРИАРХЪТ. Добре, отсега напатък пак си Роберт... Господи, благослови името му!

РОБЕРТ. Защото, след като се отричам, не искам нищо да ме свързва с моето минало...

КОЗМА. Да се отречеш не е достатъчно... нали разбирате, братко Роберт?

РОБЕРТ *(радостно)*. Знам, знам!... О, сега ще видят те!... *(Настървено.)* Ще гоня моите врагове и ще ги хвана и не ще се обърна...

ПАТРИАРХЪТ. Благословихме го, царю.

БОРИЛ. Добре... добре. *(Внезапно.)* А не ви ли прави впечатление, че при нас идват все предатели?

ПАТРИАРХЪТ. Това говори за силата на нашата вяра.

БОРИЛ. Може би... възможно е... сигурно. Да продължим, усещам вече глад.

ПАТРИАРХЪТ. Да излезе главният свидетел на обвинението!

ПАЗАЧЪТ *(става от ковчеза)*. Главният свидетел да излезе!

От ковчеза излиза Анна Комнина с изгнила багреница, дълги сиви коси, дълги черни нокти и очила с варак вместо стъкла.

КОЗМА. Живият свидетел на събитията ще говори!

АННА. Това, което се говори от мнозина, е по-добре да се премълчи.

КОЗМА. Ама ние затова ли ти пренасяхме мощите... я започвай.

АННА. Аз, Анна Комнина, бих желала да разкажа цялата история... *(Борил поглежда с отчаяние Козма),* но ме възпира свян... *(Борил си отдъхва),* както казва някъде красавицата Сафо, понеже аз, писателката, съм жена, при това най-почтената от Порфирогенетите и пръв потомък от чадата на императора Алексей I Комнин, за когото написах съчинението си „Алексиада“, преведено в много страни на света, което сега ще ви прочета... *(Борил отново поглежда умолително Козма.)*

КОЗМА. Ако може, минете направо към глава 8 и 9.

АННА *(търси)*. Така. Глава 8. След това през годи-

ната... цифрата се е изтрила... се появила голям брой еретици. Вигът на ереста беше нов и непознат дотогава. Това е учението на богомилите, образувано...

КОЗМА. Знаем. Прескочи няколко реда.

АННА. Така. Веднага след като се освободи от грижите си за северните области, сиреч след като завладя България, императорът обърна внимание на духовните въпроси, а именно: моят баща измъкна богомилската ерес като змия от дупката ѝ с тайни магически заклинания.

АДВОКАТЪТ. Вашият баща езичник ли беше?

АННА. Православен и с това прославен.

АДВОКАТЪТ. Защото преди малко съдиха тук едун, който също се занимавал със заклинания...

АННА. За съжаление, веднъж отпечатано, нали знаете...

ПАТРИАРХЪТ. Не прекъсвайте главния свидетел!

КОЗМА. Едун цар, щом е в полза на гържавата, може да си служи и със заклинания.

АДВОКАТЪТ. Не знаех, че царете имали такава свобода на възгледите.

КОЗМА. Имам. Яд ли те е?

АДВОКАТЪТ. А нали вие, обвинителю, преди малко говорехте, че които са „най“, трябва да бъдат съдени най-строго? Ако признавате, че царете са „най“, защо не ги съдите?

БОРИЛ. Патриарше, пуснаха ли стрелата?

ПАТРИАРХЪТ. Пуснаха я, царю, пуснаха я...

БОРИЛ. Тогава продължете спокойно. Все ще маъкне някога...

ПАТРИАРХЪТ. Продължавайте, Анна.

АННА. И така някой си монах на име Василий умееше най-изкусно да проповядва безбожието на богомилите. Той имаше дванадесет ученици, които нари-

чаше апостоли (*сладострастно*), а беше увлякъл след себе си и няколко ученички, съвсем извратени жени...

БОРИЛ. Видяхме.

АННА. Злото се разпространяваше с бързината на огъня и опустоши много души. Тогава душата на императора не можеше вече да понася това и се зае да разследва тази ерес, която със своите отстъпнически замисли беше насочена против гържавата.

АДВОКАТЪТ. Против коя гържава?

АННА. Византия естествено. Друга гържава нямаше наоколо.

АДВОКАТЪТ. Известно ли е на свидетелката някакво въстание на българите против византийската гържава, водено от богомилите?

АННА. Въстанието на еретика Травъл през 1084 година.

АДВОКАТЪТ. А известно ли ви е за въстанието на Асен и Петър сто години по-късно, през 1185!

АННА. Не ми е известно, защото умрях значително по-рано, хвърлена в затвора от своя брат, който ми обсеби престола... (*Писва истерично.*)

АДВОКАТЪТ. Това не ни интересува в случая. Искам да обърна само вниманието на съда към това, че в качеството си на обвинение против богомилите свидетелката използва факта, че богомилите са били врагове на византийската гържава, а след като и Асен и Петър са вдигнали въстание срещу Византия, значи се поставя знак на равенство между богомилите и Асеновци, респективно – знак на равенство между богомилите и България, освободена в резултат на това въстание. Това сравнение не засяга ли представителите на тази България тук?

БОРИЛ. Човек трябва да е много чувствителен...

КОЗМА. Аз настоявам защитата да не поставя провокационни въпроси и чрез измамата на логиката да прави обидни изводи за Негово величество.

АДВОКАТЪТ. Изводът се натрапва сам.

КОЗМА. Как смеете!

БОРИЛ. Ама моля ви се, не се карайте, аз не се обиждам... *(Към Анна.)* Прогължавайте.

АННА. Богомилите бяха изловени и доведени в гвореца, един от тях, на име Дивлатий, първом не желаше, но след като беше подложен на изтезания, изгаде споменатия Василий и неговите апостоли.

БОРИЛ. Гледай ти! Също като при нас.

АННА. Те също бяха изловени и доведени.

БОРИЛ. Същото!

АННА. Архисатрапа Василий беше човек в монашеско облекло.

БОРИЛ. Същото...

АННА. ... с изпито лице...

БОРИЛ. Съвсем същото!

АННА. ... без брада, твърде висок на ръст...

БОРИЛ. Съвсем, съвсем същото!

АННА. Императорът го посрещна сам и му каза...

БОРИЛ. Стоп! Това не е същото... Какво му каза императорът?

АННА. Почтени отче...

ПАТРИАРХЪТ. Почтени отче – на еретика? Пфу!

КОЗМА. Светлейши, не плюйте в храма.

БОРИЛ. Това ми харесва, мълчи, отче, ти не схващаш играта, харесва ми... Господа! Имам една идея. Една весела идея, господа! Предлагам, както между другото се полага в съг, този епизод да бъде възстановен чрез разиграване. Нали така се прави, адвокате?

АДВОКАТЪТ. Да, практикува се за нагледно доказване на престъплението.

ЦЕЛГУБА. Аз съм съгласна. Иначе става скучно.

БОРИЛ. Аз ще играя императора!

ПАТРИАРХЪТ. Знаеш ли, на тебе даже ще ти отива... А кой ще играе еретика Василий? Аз ли?

БОРИЛ *(оглежда го критично, бавно клати отрицателно глава)*. Би могъл, но с моя корем...

ЦЕЛГУБА. Аз предлагам Презвитер Козма да играе!

БОРИЛ. Козма много се вживява, опасно е...

КОЗМА. Братът Роберт, царю!

БОРИЛ. Роберт без това играе две роли, ще се обърка... Поп Стефан ще играе!

ПАТРИАРХЪТ. Не е лошо, не е лошо, ще се справи с ролята... *(На Анна.)* Да ни кажете още някои подробности?

АННА. Един момент... *(Търси в книгата.)* Императорът заповяда да поставят завеса.

БОРИЛ *(възбужден)*. Завеса!

ПАТРИАРХЪТ. Чакайте, Ваше величество!

АННА. Заг завесата постави бързописец.

БОРИЛ. Имаме! Завесааа! Обявявам заседание то за закрито. Всички да напуснат залата!

ПАТРИАРХЪТ. Ваше величество, ние...?

БОРИЛ. С вие начело – вълн!

ПАТРИАРХЪТ. Но ние също искаме така... *(Прави мизансцен.)*

БОРИЛ. Пиесата е за двама, отче, е, питай авторката, вълн! Всички вълн!

ПАТРИАРХЪТ *(излизайки, на Целгуба)*. Аз ти казвах: този е шушумига, ама ти – цар!

ЦЕЛГУБА. Нямах богат избор. Но ако много знае... *(Таен жест: ръг!)*

ПАТРИАРХЪТ *(съзаклятнически)*. Гроб съм.

ЦЕЛГУБА. Гроб, ама поп!

ПАТРИАРХЪТ. Ако трябва, нали...

БОРИЛ *(вика)*. Вълн! Всички вълн! *(На Анна Комнина.)* Ти остани, ще ми подаваш реплики... *(На стра-*

жата, която не мърда.) Излезте! Войниците не бива да виждат как царят им се унижава... Излезте всички! Ако някой си покаже отнякъде ухото, ще отсека главата му! Подслушвачи, чухте ли ме добре?

ГЛАСОВЕ ОТВСЯКЪДЕ. Чувамеееее..

БОРИЛ. Отстранете се!

ГЛАС (след пауза). Ама сериозно ли, Ваше величество?

БОРИЛ. Ще се пролее кръв, ви казвам!

Всички излизат. В пустия храм остава Борил. Анна Комнина близа в ковчега, откъдето ще подказва като от суфльорска бугка.

БОРИЛ. Извикайте поп Стефан! (Заема императорска поза.)

АННА. Не така. Дръжте се естествено, непринудено и леко развълнувано. (Борил сменя позата.) Още, още по-свободно, от вашата поза трябва да лъха предразположение, любопитство и тревога, клоняща към преклонение. Така.

Близа поп Стефан. Гледат се с Борил дълго от гвата ъгъла на сцената.

БОРИЛ. Анна, подай ми първата реплика.

АННА. Почтени отче, аз се удивлявам на твоята добродетел и искам да позная проповядваното от твоя почтеност учение, понеже нашите дела от само себе си са негодни и не водят към никаква добродетел...

Завеса.

АНТРАКТ II

Явяват се кощунниците и разиграват прег зрителите следната

КОЩУНСТВЕНА ПЕСЕН ЗА ВЪЗКРЕСЕНИЕТО НА ХРИСТОС

Христос бе осъден, Христос беше разпнат.
Дотук е известно, дотук е ясно.

Христос бе заробен и стана на почва.
И ето оттук интересното почва.

Че край за човека смъртта означава,
ала на легенда поставя начало.

Легендата буги! Легендата плаши!
Събраха се всички Христови палачи.

„Легендата как да убием, Пилате?“
Пилат се затвори във своите палати.

Пилат беше умен, но мисли до късно.
„Пуснете мълва, че Христос е възкръснал!“

При всяко опасно явление ново
да има кого да разпъвам отново.

Щом някъде умна глава се надига –
крещете: Възкресе! Разни го! Разни го!...

Възкресе! Разни го! Разни го! Възкресе!...
И тъй векове е. Така и до днес е.

АКТ III

Поп Стефан и БориЛ продължават да се гледат от двата ъгъла на сцената.

480

СТЕФАН ЦАНЕВ

БОРИЛ. Почтени отче... аз се удивлявам на твоята добродетел и искам... да позная проповядваното от твоя... почтеност учение, понеже нашите дела... от само себе си са... са...

АННА (*суфлира от ковчега*). Негодни.

БОРИЛ.... негодни и не водят... към никаква добродетел.

ПОП СТЕФАН. Не се опитвай да ме мамаш, както византиецът Комнин измами Василий Врач.

БОРИЛ. Не ми ли вярваш? Ние сме сами... (*Конят изцилва в олтара*.) Аз, ти и конят ми.

СТЕФАН. Аз живея сред природата, властнико, и слухът ми е остър. Чувам скърцане на перо... (*Дръпва завесата зад себе си, там седи бързописец и трескаво пише*.)

БОРИЛ (*в бяс*). Обезглавете го!

БЪРЗОПИСЕЦЪТ. Но, Ваше величество!

БОРИЛ. Няма но! Какво но? Вие от дума не разбирате! Аз вече не съм човек, на всяка крачка ме следят, всяка секунда ме подслушват. И под леглото ми нощем скърцат бързописци.

ПАЗАЧЪТ (*подава се отстрани*). Но ние те пазим, царю!

БОРИЛ. А не е ли по-добре да пазите другите, а аз да си ходя свободно?

ПАЗАЧЪТ. По-лесно се пазят един цар, отколкото цял народ, Ваше величество.

БОРИЛ. Вън! (*Пазачът излиза*.) Виждаш ли, учителю, аз съм един затворник, най-строг пазеният затворник в държавата.

СТЕФАН. Съжалявам те.

БОРИЛ. Благодаря. А вие ни завиждате. И ни мразите от завист. На какво ни завиждате? На свободата ли? Ти видя каква ми е свободата. Аз не мога да остана сам, да легна по гръб върху тревата и да гледам небето, украсено със звезди, месец или слънце. Нямам време да помисля – къде ли е вместен умът, с който мисля, и как, като излезе от тялото, мисълта преминава през покрива на стаята, преминава въздуха, минава през облаците, слънцето и месеца и през всички пояси и звезди и тутакси пак се завръща в тялото. На чии крила излетя, по кой път прилетя?... Не мога. Защото пред прозорците си виждам кръстосани копия, пред вратите – кръстосани мечове и мисълта ми пълзи все из тия тъмни коридори, където дебнат убийци, които убиха и Асен, и Петър, и Калоян, които ще убият и мен... на това ли ни завиждате? На тази свобода ли? Или на властта ни завиждате? Каква власт – нали видя как лажих в краката и целувах подметките на онази угоена свиня с патрахила... Или на богатствата ни завиждате? О, не завиждайте, а радвайте се, вие, които сте против властта, когато властниците живеят богато – значи те вече са слаби!... Или на славата ни завиждате? Хайде за славата да не говорим...

СТЕФАН. Много ти е дълъг и прочувствен уводът, надявам се изложението ти да бъде премислено и късо.

БОРИЛ. Да... Учителю, отречи се! Отречи се в името на България! Ето, аз падам на колене пред теб и те моля: помисли за единството на отечеството и се отречи! Учителю, аз знам, че половината народ е с тебе и ако те убия, още повече ще станат твоите последователи и моите врагове ще се увеличат с толкова, защото винаги губи този, който убива, знам

481

СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

това и се боя за България, защото, ако не се отречеш, ще бъда принуден да те убия – отречи се, учителю!

СТЕФАН. Ти казваш да се отреча в името на държавата, а знаеш, нашето учение отрича държавата.

БОРИЛ (*както е на колене*). По време на византийското робство вие най-настъргено се борехте за освобождаването на България, вярно ли говоря?

СТЕФАН. Вярно.

БОРИЛ. Тогава какво излиза – ако вие твърдите, че държавата и царете са от дявола, на дявола ли помагате, когато качвахте Асен върху престола и го направихте цар на българската държава? А? Защо мълчиш, учителю?

СТЕФАН. Да говоря на теб – все едно да сея жито върху мрамор.

БОРИЛ. Хайде да не се надприказваме, учителю. Вършим престъпление, препирайки се като гробари върху гроба на България.

СТЕФАН. Да, гробарю, не си губи времето, викай съда!

БОРИЛ. Учителю, не упорствувай... България загива. Латините утре тръгват срещу нас, благодарение на твоята апостолка, която уби императора им, куманите клечат като вълци край Дунава и чакат Целгуба да им даде знак, за да заемат българския престол, тя затова уби Калоян и сложи мен на трона – като по-малка пречка... Иван Асен иде от трета страна, сърбите от четвърта, а вие дълбаετε отвътре като червеи – България загива, учителю!

СТЕФАН. Държавата ти загива, а не България.

БОРИЛ. България е само името, тя би могла да се казва и другояче.

СТЕФАН. Държавата ти загива...

БОРИЛ. Друга ще дойде – откъде знаеш, че ще бъде по-добра?

СТЕФАН. И тя ще загине, друга ще дойде...

БОРИЛ. И тя ще загине...

СТЕФАН. Друга ще дойде...

БОРИЛ. Но това е безсмислено! Какво искате вие? Каква е вашата цел? (*Става, сяда на трона.*)

СТЕФАН. Защо говорите все за целта? Нека поговорим за пътищата към целта.

БОРИЛ. Каква е разликата?

СТЕФАН. Ние вярваме в един Бог. Говорим едновременно – за доброто на България, за благо на народа, за свобода и прочее. Излиза, че целта ни е една и съща. Но пътищата ни към тази цел са различни, властнико!

БОРИЛ. Ето, сега те разбирам. С душата си те разбирам. Така е. Но тялото ми не желае да разбере, задникът ми не иска да стане от трона.

СТЕФАН. Тогава разговаряй със задника си, а не с мене!

БОРИЛ. Не се обиждай, учителю... Да стана от трона, защо да не стана? (*Става.*) А кой ще седне? Ти ли? С какво си по-добър ти? Ти поставяш своите идеи над интересите на България! България пропада, а ти ми проповядваш! Кое е по-важно днес: твоите идеи или нашата България? Слушай, учителю, аз съм слаб в теоретическите спорове, аз съм делови човек. Накъсо: предлагам ти да оглавиш българската църква, като вашето учение ще стане официална държавна религия. Говорете каквото искате за произхода на света и за Светото Писание, това не ме интересува. Само един пункт от учението ви трябва да отпадне – за царя. Приемаш ли?

СТЕФАН. Предлагаш на мен, а какво предлагаш на народа?

БОРИЛ. Е, целият народ не може да стане на патриарси и царе...

СТЕФАН. Значи ще се повтори същата история, сменя се само патриархът. С какво ще бъда аз по-добър от сегашния?

БОРИЛ. Не знам, учителю. Ти ще кажеш.

СТЕФАН. Аз няма да стана съучастник в една несправедлива власт.

БОРИЛ. Лесно е да бъдеш справедлив, когато отричаш. Вземи властта, тогава да те видя колко справедлив ще бъдеш, хайде де! – на, аз ти я предлагам, какво повече искаш?

СТЕФАН. Да извикаш съда.

БОРИЛ (*настървено*). Ще гоня моите врагове и ще ги хвана и не ще се обърна, докато отслабнат и ги обезсиля като прах пред яростта на вятъра, като улична кал ще ги смажа! (*Кротко*.) Както казва пророкът в Псалмите.

СТЕФАН. Ако мене гониха – и вас ще гонят! – както казва Иоан в глава 15.

БОРИЛ. И така ли ще се гоним вечно – аз тебе, ти мене, ние вас, вие нас – докога? Няма ли да настъпи мир на тази земя? Господи Христе, който си всесилен, защо не довърши делата си докрай, защо не изби всичките си противници, до един, Господи, за да бъде мир и любов?

СТЕФАН. Но как може да вярвате в един бог, който сам убива това, което е създал? Може ли да се вярва на бог, който е създал свят обръкан и непоносим? Може ли да се вярва на бог, който е поверил идеалите си в ръцете на хора, които правят от тях вериги и бичове за другите, а чревоугодства и разврат за себе си? Може ли да се нарича бог, който е създал всичко това?

БОРИЛ. Ти какво – нов бог ли искаш да измислим?

СТЕФАН. Има два изхода: или да бъде отречен този бог, или да бъдете отречени вие. По-добре с бог,

с вяра в доброто и справедливостта и с омраза към вас, отколкото с вас, но без вяра, без идеали, без нищо, без бог... Как не разбирате, че ние връщаме на хората вярата, която вие убихте. Но ако не сме в състояние да сменим поповете, ще сменим религията.

БОРИЛ. И като смените религията и станете нейни попове, ще се появят други богомили, които ще ви отричат. Ще ги благословите ли?

СТЕФАН. Ако имаме мъжество – ще ги благословим.

БОРИЛ. Властта няма мъжество – има сила!... Аз още веднъж ти протягам ръка. Приемаш ли?

СТЕФАН. Не. Вече казах. Викай съда.

БОРИЛ (*вика*). Авитох! Къде си, слепи пророчателю? Ела ми на помощ! Иоане, ангелогласни мой, ела! Ела, Марияя! Босота, болярино мой, ела и ти! Елате всички, помогнете ми, България загива!... (*Влизат*.) Аз ви моля, ето – на колене ви моля: отречете се! Отречете се в името на България!

Мълчат.

БОРИЛ. Иоане, любимецо мой, отречи се, Иоане, излъжи... Помисли си за песните, които още не си родил, и за онези, които ще убиеш... отречи се в името на песните си, Иоане.

ИОАН. Не мога, царю. Човек и добре да живее, умира и друг се ражда и нека роденият последен помни...

БОРИЛ. Ще ни забрави, Иоане, ще ни забравят...

ИОАН. Слушай, царю! И вие слушайте... За старите си песни не мисля. Вярвах и пях и песните ми ще умрат заедно с вярата, в която вярвах. А песните, които не съм написал, все едно няма да напиша, ако се отрека от смъртта, защото аз искам да пея

за това, за което умирам, а как ще пея за нещо, ако не съм готов да умра за него? Житните зърна умирам, за да станат хляб. Компромисът отнема правото да пееш...

БОРИЛ. Защо трябва да умреш толкова безмислено, Иоане?

ИОАН. Чуйте прочее за какво умирам. Аз умирам за един свят на справедливост, който трябва да дойде. Трябва. Човек е създаден хармоничен, красив и добър – като растенията, откъде идат различията? По какви закони едни се обличат богато, други бедно? По какви закони едни имат право да заповядват, а другите са длъжни да се подчиняват? Защо вие, облечените във власт, събличате тези, които са ви облекли?... Някога Христос беше бог на бедните и онеправданите, но когато християните взеха властта, Христос стана бог на богатите и на потисниците. Някога християнството беше ерес! Нима и днешните ереси ги чака същата участ? Да, действителността убива нашите идеали. Но значи те съществуват! Кой прави погледа поглед? Не ли безсилието на честността? Кой принуждава лъжеца да лъже? Не ли, защото истината се наказва по-строго от лъжата? Кой би лъгал, ако можеше да постигне целта си по честен път? Би ли убивал убиецът, ако чрез убийството не присвоява богатство? Би ли имало завист, ако нямаше различия? Различието ражда сравнението, а сравнението ражда недоволството, царю! Нямаше да говорим за вашите богатства, ако нямаше бедни. Нямаше да се борим за щастие, ако нямаше нещастни. Нямаше да воюваме за свобода, ако нямаше робство... Аз умирам за онова бъдеще, за което поетът ще пише:

О, време, когато ще бъдат кървави
само залезите и розите,

когато хората ще станат мъдри
и добри –
като в некролозите!

Ако не мога да доживея до този ден, нека поне умра за него... И аз презирам не вас, които ни съдите, а онези, които палят във кладите – утре те ще запалят със същото настървение клада и за тебе, царю. Свърших.

БОРИЛ (*вика по всички посоки*). Чухте ли? Чухте ли! Чухте ли! Чухте ли?!

Страничната завеса се разтваря – зад нея е скритият съд.

БОРИЛ (*сочи Иоана*). Ето го човека!

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ. Разпни го! Разпни го!

КОЗМА. Той трябва да умре, защото се прави на прекалено праведен!

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ. Разпни го! Разпни го!

БОРИЛ. Вземете го вие и разпнете го, защото аз не намирам вина в него... (*Измива ръцете си, обръща се към Авитох.*) Прорицателю! По-миналата година ти се оказа премного достоен за учудване, като предрече слънчевото затъмнение и времето му, ти посочи не само месеца, седмицата и деня, часа и минутата, но така също и колко време ще трае това затъмнение. Казват, че ти знаеш и много други неща за движението и хода на небесните тела. Ако това е истина, разбира се, ти знаеш и за днешния съд. И понеже знаеш, ти би могъл да ни кажеш дали ще ви пуснем, или ще ви осъдим... И тъй, обади ни едно от двете и ако познаеш нашата скрита мисъл, то като награда за предсказанието, Бог ни е свидетел, ще бъдете освободени. Здравей!

АВИТОХ. Ще ни осъдиш. Слабият, като не може да победи, съди.

БОРИА. Нааа! Не позна, прорицателю! Ще ви убия всичките, понеже не позна, че няма да ви убия, не позна, прорицателю – ей Богу, бях намислил да ви освободя, но няма да ви освободя, тъй като ти не позна бъдещето и лъжливо помисли, че няма да ви освободя... Съд, каква ще бъде присъдата?

КОЗМА. Смърт!

ПАТРИАРХЪТ. Смърт!

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ. Ърт! Ърт! Ърт! Ърт! Ърт! Ърт! Ърт! Ърт! Ърт! Ърт! Ърт! Ърт!

Влиза Роберт в черно облекло на инквизитор, както в началото. Козма го посреща радостно.

КОЗМА. Братко Роберт, как вървят там работите на Запад?

РОБЕРТ. Вървят, вървят. Папа Инокентий започна кръстоносна война срещу бугрите в Италия и Франция и смята да ги ликвидира за 20 години, като изгаря по пет-шестстотин еретици на ден, суреч до 200 000 на година.

КОЗМА (*пресмята*). 20 години по 200 000... Ех, добре сте вие там! А ние тук – какво? Провинция, тъмна провинция...

РОБЕРТ. Повече клади и ще светне!

КОЗМА. Кладите са си клади, когато има клади, както виждаш, излизам на лице, откроявам се, виждам хората кой съм, но не може всеки ден да палим клади – народът ни е малък, братко Роберт.

РОБЕРТ. Е, ами според народа, братко.

КОЗМА. Де да беше по-голям, щеше да видиш ти!... А ето, стоя си аз колко години вече все презвитер, така да се каже – ефрейтор в армията Христо-

ва, а гледай ти – инквизитор си станал вече, а какво беше? Нищо... Върви ти, дявол да го вземе!

РОБЕРТ (*кръсти се, предупредително*). Братко-ооо!

КОЗМА. А бе зарежи го! Вие бяхте еретици с Бонакурзуса, помниш ли го?

РОБЕРТ. Помня го.

КОЗМА. Отрекохте се – и какво?

РОБЕРТ. Той стана епископ.

КОЗМА. Туйто! А ние тук, правоверните, цял живот се въздържах, постих, живееш по-свято от Господа, вярваш, кланяш се, молиш се с очи, обърнати нагоре – и какво? Стигнахме до чин ефрейтор!... Не се ценят, ще ти кажа аз тебе, никъде не се ценят правоверните, ще взема да стана еретик и аз, на дано ми тръгне...

РОБЕРТ (*шепне*). Само трябва да знаеш – докъде...

Роберт сяда между царя и Патриарха.

КОЗМА. Искам думата! (*Вади съчинението си.*)

ПАТРИАРХЪТ. За какво ти е думата, Козма? Процесът свърши.

КОЗМА. Как свърши? А моето главно слово?

ПАТРИАРХЪТ. Е, хайде... да го чуем, а?

КОЗМА (*заема поза*). Случи се... (*Разтваря папируса.*)

ПАТРИАРХЪТ. Какво се случи, Козма?

КОЗМА (*чете*). „Случи се, че в годините на правоверния цар Петър в българската земя се появи поп...

ПАТРИАРХЪТ. Поп ли? Какъв поп?

КОЗМА.... по име Богомил...

ПАТРИАРХЪТ (*издевателски*). Сериозно?

КОЗМА.... по-вярно е да се нарече Богунемил!

Той пръв почна да проповядва ерес по българската земя..."

БОРИЛ. Това го знаем.

КОЗМА. Докъде прочее?

ПАТРИАРХЪТ. Ами-докрая го знаем, Козма, док-
рая... Омръзна ни вече три века да каканижеш едно и
също. Не написа ли нещо друго?

Общ kukом.

КОЗМА (*вбесен от подигравката*). О! Сега ще
видите... (*Върка дълбоко в расото си, измъква от ня-
какъв таен джоб друго съчинение, чете.*) Слушаме, че
и между нашите има, които не вършат достойното
за спасението на света, понеже са слуги на корема, а
не на Бога. И кой ще разкаже за насилията, които из-
вършват над немошните? Макар че четат книги за
закона, сами вършат дела противозаконни. И като
изтъкват своята правда, не се покоряват на Божи-
ята правда, искат с това да се прославят на земя-
та – което и става!

БОРИЛ (*предупредително*). Козма!

КОЗМА (*нищо не може да го спре*). А за храната
и за веселбите им и за подобни тям неща невъзможно
е да се говори. Вдигат голяма врява и ту се обиждат,
ту се сприяеляват, щом престанат да се карат,
отдават се на пиянство, като се помиряват и спри-
яеляват в името на виното, а не на Бога. И при все
че са такива, мислят за себе си, че са велики и свети,
че всички хора са по-долни от тях...

ПАТРИАРХЪТ. Замълчи, Юда! Млък!

КОЗМА. Знам, че тези гуми са ненавистни на
такива (*сочи побеснелия Патриарх*), ала не и Богу, за-
щото аз не от себе си говоря, а от светите апостоли
и пророци. Затова, който ненавижда мен, ненавижда

тях, а най-вече – Светия дух, който е говорил чрез
устама им.

ПАТРИАРХЪТ (*вдига кръста над главата си,
гръмогласно*). Анатема!

КОЗМА (*надвиква го*). На тебе анатема!

Борил се тресе от смях върху трона.

ПАТРИАРХЪТ (*загубва добрия тон*). Кого анате-
мосваш ти бе, низко изчадие, презвитер долен?

КОЗМА. Писано е: „Коемо е високо у човеците,
то е мерзост пред Бога!“

ПАТРИАРХЪТ. Казано е: „Всички са свети, кои-
то са узаконени от Бога!“

КОЗМА. Ако сте свети, както казвате, защо не
живеете, както ви е заповядано? (*Сочи богомилите.*)
Те са прави, като не вярват на хора, които говорят
за добродетели и равенство, а тънат в безчестие и
охолство!

РОБЕРТ (*неочаквано и рязко*). Тогава иди при
тях!

И Роберт сочи кръга, ограден с верига, където
са богомилите. Козма е стъписан.

ПАТРИАРХЪТ (*тържествуващо*). Свидетелят
на обвинението, доктор по еретическите въпроси,
инквизиторът Роберт Бугър има гумата! (*Жест
към Роберт.*)

РОБЕРТ. Палачът!

Идва палачът, застава зад Козма.

ПАЛАЧЪТ (*тихо*). Ако знаеш колко ми е мъчно за
тебе, презвитерю... ех!

Козма безмълвно се свлича на колене, просва се по лице върху мраморния под с разперени встрани ръце – като черно разпятие... Така, неподвижен, ще остане до края. Ще минават край него, ще го прекрачват – все едно, че го няма.

РОБЕРТ. Защото лъже, който казва, че заради свещениците не прцемат вярата. Писано е: „Коемо казват, правете го. Коемо обаче правят, не го правете!“ – Матей, глава 23.

БОРИЛ (*с гласа*). Хайде, стига, стига!... Така ако продължаваме, няма да свършим. Всеки си тълкува писанието, както му отърва.

РОБЕРТ. Да, те тълкуват превратно писанието, царю. Каквото се говори в него за праведници, вземат го за себе си, а там, където се говори за грешници, фарисеи и нечестивци, казват, че се говори и отнася за другите, сиреч за нас.

БОСОТА. Ти нали не искаше да бъдеш „и другите“?

РОБЕРТ. Кой си ти, нещастен еретико?

БОСОТА. Аз съм Босота, не се срамувам от името си и не го сменям. А ти, преди Петре, сега Роберте, нали ти ме убеждаваше в правилността на богомилското учение, а сега говориш обратното – кога говориш истината?

РОБЕРТ. Истината ли? Плюя аз на онази истина, която противоречи на вярата!

БОСОТА. Царю, отивайки на смърт, аз се обръщам за последен път към тебе – вярвай на тези, които ти казват истината, макар и неприятна, защото нямат корист – те отиват на кладата, защото да лъжат? А онези, които ти говорят приятни лъжи, правят го користоно, царю. Толкова ли е трудно да се

проумее, че който говори истината, сам няма полза от нея?

БОРИЛ. Босота, Босота, защо по-рано не ми каза това?

БОСОТА. Защото и аз те лъжех, царю, иначе щях ли да стана болярин?

БОРИЛ. Е, сега какво – смърт ли, Босота?

БОСОТА. Засега няма друга заплата за истината, царю...

АДВОКАТЪТ. Но ще има! Искам гумата!

БОРИЛ. Патриарше, пуснаха ли стрелата?

ПАТРИАРХЪТ. Пуснаха я, царю, пуснаха я.

БОРИЛ. Е, нека говори тогава, дайте му гумата.

ПАТРИАРХЪТ. Защитата има гумата.

АДВОКАТЪТ. Присъдата е ясна. И историята потвърди тази присъда. И моята защита е излишна.

РОБЕРТ. Разбира се! Отнемете му гумата. Няма смисъл...

АДВОКАТЪТ. Няма смисъл! Така ще се покаже на мнозина. Защото – какво постигнаха богомилите? Какъв е резултатът от тяхната борба? Свалиха ли феодалната власт? Победиха ли злото? Освободиха ли човека от насилюето? Подобриха ли положението на народа? Постигнаха ли мечтаното равенство?... Отговорът на всички въпроси е: не, не и не. Напротив: богомилското движение подкопа основите на българската държава и улесни пагането и под турско робство.

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ. Уууууууууу!

АДВОКАТЪТ. Това е така... И така богомилите претърпяха поражение, богомилите не завоюваха никаква победа, тяхната жертва се оказа безсмислена.

СТЕФАН. Наистина ли умираме напразно, човече?

АДВОКАТЪТ. Както казахме по-горе, хвърляме ви даже вина.

МАРИЯ. Тогава защо умираме, учителю?

АДВОКАТЪТ. Но, господа, има една невидима победа, има една невестествена полза и нека тя бъде единствена – заслужава великите жертви. Защото богомилите посяха в душата на народа непримиримост към неправдите – и това е много! Има поражение, но няма примирение. Няма победа, но има подвиг. Подвигът стана легенда, а легендите, господа, се оказаха по-дълговечни от победите. В продължение на четири века горяха кладите в България и във Византия, във Франция и в Италия, в Сицилия, в Белгия, в Германия, в Сърбия, в Босна, в Русия – в цяла Европа четири века не угасваха кладите, на които бяха изгорени четири милиона богомили и ветровете разнесоха праха на костите им над целия свят, затрупаха спомена за тях... Но духът на богомилите като неугаснала главня плееше под праха на историята. И тази главня се разгоря отново през XV век и като факел освети Ренесанса. Този факел запали пожара на парижките барикади през XVIII век. Искрите на този пожар подпалиха прогнания дух на Европа. Дървото, цъфнало през февруари, измръзна, но корените му останали живи и скрити дълбоко, те пиеха сокове от костите на убитите и възкръснаха след 7 века.

СТЕФАН. И даде ли плод?

АДВОКАТЪТ. Даде.

СТЕФАН. Защо не донесе да вкусим, преди да умрем?

АДВОКАТЪТ. Митничарите по границите между вековете са строги – не пропускат нищо освен мисълта.

АВИТОХ. И това стига, човече, но не те чуваме...

АДВОКАТЪТ. Ние ви чухме! Вие сте в нас... Позволете ми да повтора това, което казах в началото на процеса. Както често се случва в историята, така се случи и сега: осъдените на смърт станаха

безсмъртни, печелещите днес – загубиха утре, тези, които съдят сега (*към съда*), вие, господа съдии, сте отдавна осъдени и забравени, а богомилите...

БОРИЛ. Тогава да спрем процеса.

АДВОКАТЪТ. Късно е. Вие вече казахте „Смърт!“, кладите са запалени, палачът е нетърпелив, тълпите зъзнат на февруарския струг и се греят около кладите. Прочее и нашите ръце са премръзнали. Да побързаме. Историята се повтаря, господа. Свърших.

БОРИЛ. Да, стана студено... Човек и добре да живее, умира и друг се ражда... и нека роденият последен помни... Водете ги!

СТЕФАН. Вие ще ме изгорите днес, но утре отново ще ме видите на площадите!

БОРИЛ. Сигурно... вероятно... може би... Водете ги! И слушайте. На площада горят две кладии. На едната е забит кръст. Предоставям избор на осъдените: които искат да умрат за християнската вяра, да пристъпят към кладата с кръста. Тия пък, които се придържат о богомилската ерес, да бъдат хвърлени на другата клада. Вървете и всеки да иде там, където желае... (*Вика.*) Палете кладите, студено е, февруари да стане август! Тъмно е, палете!

СТЕФАН. Палете! Тези кладии ще подпалят света!

БОРИЛ. Това вече го чухме... (*Кима към Адвоката.*) Умрете безсмъртни!

МАРИЯ (*внезапно измъква меч на един от стражниците, хвърля се към Борил*). И ти ще умреш, Бориле!

Мария забива меч в корема на Борил. Борил се свлича бавно, кръвното петно бързо расте върху светлия плащ.

БОРИЛ. Аз... не съм... царят... а!

чатете отечеството си, българи – не обичатете ли България? Помогнете миииии... (*Мята се отново върху трона, Целгуба отново го тръшва.*) Братяяя!...

ЦЕЛГУБА (*препускайки бясно*). Юруууууш!...

ПРИНЦЕСАТА. Мария, виж какво става, Мария, съгласи се, Мария! (*Коленичи.*)

МАРИЯ (*блъска я*). Махни се, нищожество!

ПРИНЦЕСАТА. Нищожество ли каза?... (*Плачейки от гняв.*) Защото си грозна, затова! Виж гърдите си – меки и увиснали като празни мехове! Виж бедрата си – сухи и грапави като копия! Иди и умри – ти наистина няма за какво да живееш, ти не можеш да бъдеш жена, затова искаш да станеш герой – какво друго ти остава?... (*Властно.*) Стража! Отведете я! Смърт на еретичката и самозванката! На клада! (*Сочи богомилите.*) Всичките – на кладата! (*Сочи Роберт.*) И него! (*Сочи Патриарха.*) И този! Вържете ги!

ПАТРИАРХЪТ. Братя българиии!... (*Стражата му запушва устата.*)

ЦЕЛГУБА (*продължава да препуска върху трона, отново свири диво с уста и вика*). Бързай, Манастрасеее, юруууууш! Българският трон е празен...

ПРИНЦЕСАТА (*сочейки Целгуба*). И нея! Вържете я! На клада!

Стражата се нахвърля и върху Целгуба, откопчват я от трона.

ПРИНЦЕСАТА (*сяда върху трона*). Сега ще видите как се управлява!...

В светъл плащ, червени ботуши и златна корона, гребен, пъргав и дебнец близа Борил. Всички се стъписват. Борил прекрачва убия Борил и тръгва към трона.

БОРИЛ. Колко царе убиха гнес?

ПРИНЦЕСАТА (*ставайки от трона*). Девет, Ваше величество.

БОРИЛ (*жест към Принцесата да си седи на трона*). Ето един народ, който не заслужава да бъде управляван!

ЦЕЛГУБА (*хвърля се към Борил*). Царю ти мой!

БОРИЛ (*извъртайки се от прегръдките на Целгуба, мъчи се да съобрази коя е*). Целгуба?

ЦЕЛГУБА. Аз съм, царю ти мой!...

БОРИЛ (*изучава обстановката, погледът му се спира на Патриарха*). А този...?

ЦЕЛГУБА. Нашият патриарх, царю ти мой!

БОРИЛ. А, да... (*Кима към Роберт.*)?

ЦЕЛГУБА. Инквизиторът Роберт Бугър, дето ни го прати папа Инокентий, царю ти мой!

БОРИЛ. Аха, докторът по еретическите въпроси. (*Поглежда към богомилите зад веригата.*)?

ЦЕЛГУБА. Това са еретиците, които...

БОРИЛ. Ах, да, да...

МАРИЯ (*сочейки Борил, истерично*). Неееее!

БОРИЛ. Тази?

ЦЕЛГУБА. Дето те уби.

БОРИЛ. Глупачка! (*На Мария.*) Ти мислиш, че като убиеш царя – ще убиеш Борил... Хо-хо-хо-хо-хо! Хо-хо-хо! Хо-хо-хооооо-ох-хо-хо...

ПРИНЦЕСАТА. Нааа! Дори това не успя, ах, как се радвам, че умираш напразно, така ти се пада, бещице...

Конят изцвилва в олтара. Всички се споглеждат. Борил учудено гледа към олтара. Конят отново изцвилва.

БОРИЛ. Какъв е този кон?

ПАТРИАРХЪТ. Какъв кон, Ваше величество?

БОРИЛ. Тоя, гето цвили в олтара.

ПАТРИАРХЪТ. О, това не е никакъв кон, Ваше Величество!

БОРИЛ. Как така да не е кон-като цвили?

ЦЕЛГУБА. Не е кон, царю ти мой, не е кон. Това е архангел Михаил.

БОРИЛ. Какъв архангел Михаил?

ПАТРИАРХЪТ. Самият архангел Михаил! В гения на съда против богомилите той е влязъл в олтара, за да е близо до нас и да ни подкрепя с меча си. Чудо, истинско чудо, Господи! (*Кръсти се; чува се цвилене.*) Чухте ли?

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ ОТ КУКЛИ. Чухме. (*Скандират.*) Архангел Михаил! Архангел Михаил! Архангел Михаил!..

ПРИНЦЕСАТА (*надвиква Болярския съвет.*) Какъв архангел Михаил – това е Омуртаг, любимият кон на татко...

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ (*заглушава я.*) Архангел Михаил! Архангел Михаил!

АННА КОМНИНА (*надига капака на ковчега, вика.*) Архангел Михаил! Архангел Михаил!

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ. Архангел Михаил! Архангел Михаил!

БОРИЛ (*захлупва капака на ковчега, сяда върху него, едновременно с това – жест към болярските кукли да млъкнат.*) Така като ви гледам... едно съмнение ме обзема...

ПАТРИАРХЪТ. Какво съмнение, Ваше Величество?

БОРИЛ. Едно странно съмнение... (*Деликатен жест, че всички са превъртели.*)

РОБЕРТ (*свирепо*). Съмняваш се във вярата Господня?!

ПАТРИАРХЪТ (*гръмогласно*). Днес ние ще съдим еретици и всички трябва да бъдем съвсем твърди във вярата!

РОБЕРТ. Никакви колебания!

ПАТРИАРХЪТ. Да, никакви колебания!

РОБЕРТ. Никакви съмнения!

ПАТРИАРХЪТ. Да, никакви съмнения не трябва да има днес никой от нас, иначе неверниците могат да забият клин в пукнатините на нашата вяра. (*Към Борил.*) Затова... ще ме извините, но ще ви подложат на едно малко изпитание.

БОРИЛ. Ти ако в мене се съмняваш...

ПАТРИАРХЪТ. Времената са такива, царю, аз и в себе си се усъмних преди малко, когато чух, че нещо цвили в олтара... чух цвилене в олтара и си помислих: кон ще е! (*Коленичи, вдига ръце към небето.*) Господи, прости ми минутното съмнение, прости ми неверието, аз помислих: кон ще е! – и влязох в олтара, а се оказа, че не е кон, а самият Архангел Михаил! (*Чува се цвилене.*) Чухте ли?

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ. Чухме. (*Скандират.*) Архангел Михаил! Архангел Михаил!

ПАТРИАРХЪТ (*жест да спрат; към Борил*). Ти чу ли, царю?

БОРИЛ (*колебливо*). Н... да...

ПАТРИАРХЪТ. Ясно. Влез да видиш!

Борил нерешително влиза в олтара, чува се пръхтене; след секунда излиза, ходи дебнешком, забира изпитателно поглед в очите на всекиго, млъчи.

ПАТРИАРХЪТ. Видяхте ли му меча?

БОРИЛ. Меча? Да... меча му е! такъв! (*Циничен жест с ръката си до лакътя.*)

ПАТРИАРХЪТ. Не такъв, а е! такъв! (*Същия жест, но с ръката до рамото.*)

БОРИЛ. Да, е! такъв... Червен... кървав. Кимна ми... суреч, бъдете твърди във вярата...

РОБЕРТ. А крилата? Видяхте ли му крилата?
БОРИЛ. Да, да. Ей такива бели, бели... Размахва-
ше ги ей така. *(Махва с ръце.)*

ПАТРИАРХЪТ. Не така, а ей така... *(Маха по-
енергично.)*

РОБЕРТ. Не така, а ето така... *(Маха още по-
енергично.)*

БОРИЛ. А опашката му...

ПАТРИАРХЪТ. Опашка?

РОБЕРТ *(към двамата)*. Вие казахте опашка?

ДВАМАТА. Аз? Не...

РОБЕРТ *(свирепо)*. Еретици!

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ *(скандират)*. Еретици!
Еретици!

БОРИЛ. Не, това не беше оп...

ПАТРИАРХЪТ. Никаква оп...

РОБЕРТ. Да, това не е никаква оп – това е бич
божий, който той размахва и въздухът плющи, как-
то ще плющят гърбовете на еретиците...

БОРИЛ. Ето така, ето така я... го размахваше –
бича божий – и ми рече *(цвилещо)*: иииирррррррр.

ПАТРИАРХЪТ. А на мен пък ми рече: рррррррри-
иуи! И ей така махаше...

БОРИЛ. Не така, а ето така...

РОБЕРТ. Не така, а ето така...

Борил, Роберт и Патриархът подскочат, ма-
хат ръце, пръхтят и цвият като коне, към
тях се присъединяват Целгуба и Анна Комни-
на от ковчега, всичките махат с ръце, пръх-
тят и цвият.

ПЕТИМАТА *(нагвикват се)*. Аррррхангел Миуи-
иухаил, ррррр!... Арррррр-хангел Миуихаил, ииуи!... Не
така, а ей така!... Арррррррррр!... Миуи!... ррррррр!...
иуиуи! Не така, а ей така!.. Аррррррррр!... Миуи!... рр-

ррррр!... ииуи! Не така, а ей така!.. Аррррррррр!...
Миуи!... ррррррр!... ииуи!..

БОЛЯРСКИЯТ СЪВЕТ *(скандира тихо като исо)*.
Архангел Михаил! Архангел Михаил! Архангел Михаил!
Архангел Михаил!..

Борил се отделя от групата, подскача на че-
тири крака към трона, цвилейки:

„Архангел Михаил! Архангел Михаил!..“

ПРИНЦЕСАТА. Тамко, какъв Архангел Михаил –
това е кон! Твоят любим кон Омуртаг!

БОРИЛ. Налага се гъще, на един цар му се нала-
гат много неща...

Отдалече, отначало без да се разбират гу-
мите, зазвучава песен, приближава се бавно,
плътно огражда храма, нараства застраши-
телно. Като ги чува, Анна Комнина се скрива
в ковчега. Над многото гласове – ясен и силен
глас пее:

ПСАЛМ НА ГНЕВА

Боже на отмъщенията, Господи,

Боже на отмъщенията, яви се!

Докога нечестивите, Господи,

докога нечестивите ще тържествуват?

Докога ще произнасят говорения жестоки

и ще хвалят всички,

които правят беззаконие?

БОРИЛ. Какво е това?

ЦЕЛГУБА. Кошунниците, царю ти мой, кошун-
ниците пеят песни на Иоан Кукузел.

ПАТРИАРХЪТ. Разгонете ги! Стража! Няма ли
стража в тази гържава, разгонете ги!

Богомилите, затворени във верига, се присъединяват към песента на кощунниците.

БОГОМИЛИТЕ:

Те оскърбяват народа ти, Господи,
и наследията ти озлобяват.
Вдовицата и странника убиват,
сирачетата уморяват
и казват: няма да види Господ!

ПАТРИАРХЪТ. Разгонете ги! Запушете устите
на бесовете! Стража!

Стражата се нахвърля срещу богомилите.

БОРИЛ. Стойте!... Ако започнем да ги гоним,
всички ще разберат, че песента се отнася за нас. За-
това, напротив: пейте! Да пеем заедно с тях! Пейте
всички! Силно пейте – да чуе народът, че пеем съща-
та песен... Три, четири! (Пее.)

Разумейте вие, безумни между люде!те!
И вие, глупави, кога ще станете умни?
Онзи, който е посадил ухото – не чуе ли?
Който е създал око – не види ли?
Който учи човека знание – не знае ли?

Съдът се присъединява към Борил, пее все по-
силно, богомилите мълкват, после мълкват и
кощунниците отвън. Известно време пеят
само Патриархът, Роберт и Борил, Целгуба,
Принцесата и болярският съвет.

СЪДЪТ:

Докога нечестивите, Господи,
докога нечестивите ще тържествуват?

Докога ще произнасят говорения жестоки
и ще хвалят всички,
които правят беззаконие?

БОРИЛ (пее издевателски и фалшиво, съчиня-
ва). Докога подлостта ще се нарича геройствооо?...
Докога честните ще бъдат считани за враговеоо?...
(Млъква, към богомилите.) Защо не пеете? А?... Вие
какво – помислихте, че ще ни изплашите с вашите
песни? Нааа! Ако вие запееете гневна, ние ще запеем
още по-гневна! Ако вие запееете бунтовна, ние ще за-
пеем още по-бунтовна! Ако вие запееете някаква по-
такава, ние още по-такава ще запеем... (Вика.) Па-
лач! Къде е палачът?

ПАЛАЧЪТ. Тук съм, Ваше величество.

БОРИЛ. Водете ги! С песни ще ме плашат...

ПАЛАЧЪТ (връзвайки богомилите, тихо). Ако
знаете колко ми е мъчно за вас... ех! (Извежда ги, ки-
майки към съда.) Обаче аз и тях... след време. (Жест
на съсичане.)

Съдът излиза ритуално тържествено. Борил
спира Роберт.

БОРИЛ. Роберте, почакай...

РОБЕРТ. На вашите услуги, царю.

БОРИЛ. Благодаря... Вземи моите грехи... И ко-
роната вземи, сложи я на главата си, предателю...
И ботушите обуй, и ботушите... и върви пред мене!
Ако не те убият – прощавам ти предателството...

Преоблеченият като цар Роберт стои втресен,
но стражата го избутва с копия навън.
Борил тръгва отзад, облечен в инквизиторс-
ките грехи на Роберт.

ЕПИЛОГ

Храмът е пуст. Само Козма лежи, проснат на пода като черно разпятие. Анна Комнина се показва от ковчега, изважда си книгата и започва да я прелиства. Пазачът развързва веригите.

АННА (*чете*). Като каза тия думи, императорът се престори, че изчерпва въпроса. Грабнаха ги веднага... (*Оглежда храма.*)

ПАЗАЧЪТ. Грабнаха ги, грабнаха ги.

АННА. Точно така... и ги отведоха, голяма тълпа се събра и се струпа навсякъде около тях. След това бяха запалени кладите... запалиха ли ги?

ПАЗАЧЪТ. Запалиха ги, запалиха ги. Огънят се издига до небето.

АННА. Точно така. Огънят се издига до небето. Край на глава 9-а. Глава 10-а. Еретиците наблюдаваха своя водач. А той гледаше с пренебрежение и докато беше далеч от кладата, се надсмиваше. Но когато почувствува огъня и видя издигащите се пламъци, трептящи, изпускащи огнени езици, високи колкото гранитния обелиск, тогава този смелчага се смути. Започна да извързва очи, да пляска с ръце и да се удря по бедрата. При все това и тази гледка не можа да го разколебае и той остана непоколебим. Нито огънят смекчи желязната му воля, нито пък го промениха изпратените до него от страна на императора увещания. И този отбратителен Василий...

ПАЗАЧЪТ. Не е Василий, а Стефан.

АННА. Кой Стефан?

ПАЗАЧЪТ. Кой – този, дето ще го горят.

АННА. Значи този е друг!

ПАЗАЧЪТ. Зграсти.

АННА. И той ли... (*чете*)... при всичката страшна опасност стои неподвижен и поглежда ту към кладата, ту към зрителите?

ПАЗАЧЪТ. Същото.

АННА. Значи е същият!... На всички се струваше обезумял: нито се устремяваше към кладата, нито се обръщаше назад.

ПАЗАЧЪТ. Същото.

АННА (*продължава да чете*). Понеже се разпространяваха много приказки за него, палачите се изплашиха да не стане някакво чудо по Божие опущение.

ПАЗАЧЪТ. А, нашият палач не се плаши, той е от потекло... Ето, хвана го, вдигна го високо и опна! – блъсна го сред кладата.

АННА. Значи същото... Пламъкът, сякаш разлютен, погълна нечестивеца така, че не се почувствува никаква миризма...

ПАЗАЧЪТ (*души*). Същото.

АННА. ... нито димът се промени, само се появи някаква бяла ивица посред пламъка.

ПАЗАЧЪТ. Същото.

АННА. Край на 10-а глава. Глава единадесета...

ПАЗАЧЪТ. Няма защо да четеш нататък – същото е, съвсем същото... съвсем същото...

Пазачът захлупва капака на ковчега и излиза от храма, влачейки веригите след себе си. Козма бавно се надига, простира нагоре ръце.

КОЗМА. Господи! Защо ме изостави, Господи?

Припявайки в гвутонен речитатив и ритмично прикляквайки, влизат кошунниците, носят икони с образа на царя, дебнат със зарегени лъкове и паят хрисимо.

КОЩУННИЦИТЕ:

Убихме девет царя.
Десетият гоїде.
Играта се повтаря.
Де бре ге!
Де бре ге!

От човека цар не става.
Слава на царя, слава!

Царят навеки
е табу.
Смърт на всеки,
който го у...

ЧЕТВЪРТИ. Обаче брат му...
ТРЕТИ. Ясно ге!

Отдалечават се, пеейки и дебнейки със заре-
гените лъкове, изчезват в тъмното.

ВИК (*отдалече и пронизително*). Аз съм царят,
аааа!

Появява се Адвокатът, оглежда се, вслушва се
в умирация вик.

ЗАКЛЮЧИТЕЛНА РЕЧ НА АДВОКАТА. Уважаеми
граждани и граждани съдебни заседатели – да свър-
шваме! Мисля, че присъдата е ясна. Но не в това е
въпросът. Граждани, мисля, че днес вие не загубихте
времето си напразно. Защото, както казва поетът:

Миналото
не е гробище за романтични разходки,
а кладя –
грабвай главня, ако имаш нужда от факел!
(*Чува се остро, бързо приближаващо се свисте-
не.*) Да, който има нужда от факел! Защото минало-
то е за човека не само...

Млъква наред гума, изопва се, пада по лице. В
гърба му се е забила стрела.

Завеса.

1968–1969 г.

Приложение

СПИСЪК НА БЪЛГАРСКИТЕ ЦАРЕ

I.

632–663–668 Кубрат
 680 – 700 Аспарух (20)
 700 – 721 Тервел (21)
 721 – 738 Кормесий (17)
 738 – 753 Севар (15)
 753 – 756 Кормисош (3)
 756 – 762 Винех (6)
 762 – 765 Телец (3)
 765 – 766 Сабин (1)
 766 – Умор (40 гена)
 766 – 767 Токту (1)
 767 – 768 Паган (1)
 768 – 777 Телериз (9)
 777 – 802 Кардам (25)
 802 – 814 Крум (12)
 814 – 831 Омуртаг (17)
 831 – 836 Маламир (5)
 836 – 852 Пресиян (16)
 852 – 889 Борис-Михаил (37)
 889 – 893 Расате-Владимир (4)
 893 – 927 Симеон (34)
 927 – 970 Петър (43)*
 970 – 971 Борис II (1)*
 977 – 991 Роман (14)*
 991 – 1014 Самуил (23)*
 1014 – 1015 Габраил-Рагомир (1)*
 1015 – 1018 Иван Владислав (3)*
 до 1185 византийско робство (168)*

* Годините, през които са действали богомилиите.

II.

1185 – 1190 Петър II (4)*
 1190 – 1196 Иван-Асен (5)*
 1196 – 1197 пак Петър II (2)*
 1197 – 1207 Калоян (10)*
 1207 – 1218 Борил (11)*
 1218 – 1241 Иван Асен II (23)*
 1241 – 1246 Каломан I Асен (5)*
 1246 – 1256 Михаил II Асен (10)*
 1256 – Каломан II Асен (1)*
 1256 – 1257 Мицо Асен (1)*
 1257 – 1277 Константин Асен Тих (20)*
 1277 – 1280 Ивайло (3)*
 1279 – 1280 Иван Асен III (1)*
 1280 – 1292 Георги Тертер I (12)*
 1292 – 1298 Смилец (6)*
 1299 – Чака (1)*
 1300 – 1321 Светослав Тертер (22)*
 1321 – 1322 Георги Тертер II (1)*
 1323 – 1330 Михаил III Шишман (7)*
 1330 – 1331 Иван Стефан (1)*
 1331 – 1371 Иван Александър (40)*
 1371 – 1395 Иван Шишман (24)*
 1356 – 1397 Иван Страцимир (41)*
 до 1878 турско робство (482)

III.

1879 – 1886 Александър Батенберг (7)
 1887 – 1918 Фердинанд (31)
 1918 – 1943 Борис III (25)
 1943 – 1946 Симеон II (3)
 от 1946 република

ПОСЛЕДНАТА НОЩ НА СОКРАТ

Народна комедия

Л И Ц А:

СОКРАТ – после пазач

ПАЗАЧ – после Сократ

КСАНТИПА – жена на Сократ

Затвор в Атина. Лятна нощ на 399 година пр. Хр.

Желязна решетка разделя сцената на две. По средата на решетката можем да различим врата, на отсामната ѝ страна има нещо като прозорче, на первазчето му блести голяма медна чаша, пълна, както ще разберем след малко, с отрова. Вляво, досами решетката гори светилник, далече в гъното мъждука друг. Вдясно от решетката, свил се на кълбо върху гървена пейка, спи Сократ, забит презглава с белия си парцалив хитон. Пазачът, наметнат с черен плащ, се разхожда от гругата страна на решетката, назад-напред – равномерно като махало, стъпките му цъкват като часовник; в ръката си гържи огромен ключ, изпод плаща му виси меч, проблясва от време на време. Периферията на цялото пространство е изпълнена с миниатюрни статуйки на старогръцки воители, оратори, философи, поети и пр...

Пропява петел. Далече му отговарят груги. Сократ се размърдва.

ПАЗАЧЪТ. Втори петли, Сократе.

СОКРАТ (*прозява се*). Успал съм се значи...

ПАЗАЧЪТ. Няма закъде да бързаме. До трети петли има време. Аз вече забърках бучиниша. (*Сочи към чашата.*)

СОКРАТ. Сигурна ли е работата? (*Прозява се.*)

ПАЗАЧЪТ. Мое изобретение. Трябва само да изпиеш чашата и да походиш, ей така... докато ти на-

межат краката, после лягаш, усещаш само как ти се вкочаняват пръстите, после петите, коленете, нагоре, коремът, стигне ли студът до сърцето – край, няма нищо да усетиш. Важното е да приказваш по-малко, защото говоренето затопля човека, а това пречи на отровата да действа. Понякога се е налагало човек, гето много приказва, да пие и два, че и три пъти.

СОКРАТ. Какво да пие?

ПАЗАЧЪТ. Отрова, какво... *(Обидено.)* Ти май не ме слушаш.

СОКРАТ. Бе слушам те аз, но много ми се спи. *(Прозява се.)*

ПАЗАЧЪТ. Ще се наспиш. Цяла смърт има да спиш...

СОКРАТ. Та какво викаш, който много приказва – два, че и три пъти трябва...

ПАЗАЧЪТ. Налага се.

СОКРАТ. Много отрова, викаш, въобще се налага да пие този, гето въобще, викаш, много приказва.

ПАЗАЧЪТ. Какво въобще? Нищо въобще не викам! А ти все – въобще! Това въобще те докара тебе тука я...

СОКРАТ. Това казвам и аз де. Ха не се люти.

ПАЗАЧЪТ. Аз не се лютия. Викал съм бил... *(Оглежда се, ослушва се.)* Той ги приказва едни, после – аз съм бил викал... *(Чуват се тежки бавни стъпки.)* Архонтите минават на проверка!

СОКРАТ. Добре де, няма да приказвам, успокой се. *(Млъква.)*

Тежките стъпки ни архонтите се отдалечават.

ПАЗАЧЪТ *(крачи напред-назад, напред-назад)*. Не, ти си приказвай, но мен не ме забърквай. Напротив, приказвай си.

СОКРАТ. Какво да си приказвам? Аз съм свикнал с хора да приказвам. Затуй търчах от сутрин до вечер по площадите и по пазарищата – хора да търся. Е това ми е най-мъчно сега – в последната ми нощ един човек да няма, да си поприказвам.

ПАЗАЧЪТ. Обиждаме значи...

СОКРАТ. Че какъв човек си ти? Ти си плашлив човек, а човек, гето го е страх, не е човек.

ПАЗАЧЪТ. Как така не е човек?

СОКРАТ. Ами така. А бе какво съм сегнал да ти обяснявам... За мен човек, който се страхува, не съществува!

ПАЗАЧЪТ. Напротив: страхувам се – значи съществувам! Щото, който не се страхува, скоро няма да съществува. Схващаш ли?

СОКРАТ. А бе схващам аз. То аслъ вече всички – не да приказват, и да слушат ги е страх въобще.

ПАЗАЧЪТ. Хайде, пак въобще.

СОКРАТ. Учениците ми – и те. Сигурно са избягали вече от Атина.

ПАЗАЧЪТ. А, тука са те...

СОКРАТ. Тука ли? Къде?

ПАЗАЧЪТ. Бяха.

СОКРАТ. Кога?

ПАЗАЧЪТ. Одеве.

СОКРАТ. Платон беше ли?

ПАЗАЧЪТ. Нямаше го Платон.

СОКРАТ. Ще напредне много това момче. Що не ги пусна?

ПАЗАЧЪТ. Няма да ги пусна.

СОКРАТ. Що бе, човек?

ПАЗАЧЪТ. Хайде, станах и аз човек...

СОКРАТ. Не се обиждай.

ПАЗАЧЪТ. Няма да ги пуена. *(Крачи напред-назад, напред-назад, спира.)* Аз ще бъда единственият свидетел на твоята смърт.

СОКРАТ. То голям келепир!

ПАЗАЧЪТ. Голям е. А те ще ми подхвърлят грах-ми.

СОКРАТ. Коу?

ПАЗАЧЪТ. Учениците ти. Да съм ги пуснел. Да не съм луг. Аз цял живот ще си изкарвам хляба с тая работа.

СОКРАТ. С коя работа?

ПАЗАЧЪТ. Като разказвам спомени за тебе. За последната нощ на Сократ. Щото всички ще питат. Кого ще питат? Мене.

СОКРАТ. Че то какво има за разказване.

ПАЗАЧЪТ. Има, има. Ще има. Каквото има да казваш – на мен ще го кажеш. Ония няма да ги пуена.

СОКРАТ. Аз да взема да си госпя... *(Ляга са пак.)* Да си госънувам Миртд...

ПАЗАЧЪТ. И тя чакаше вън.

СОКРАТ. Тъкмо си свали хитона...

ПАЗАЧЪТ. Съвсем ли?

СОКРАТ... тялото ѝ гладко и гъвкаво, докоснеш ли го – тръпне като кобилка, кога на корема ѝ кацне муха, тръпне, тръпне... а гърдите ѝ твърди и палави, не мож ги хвана, само зърната им те къват по пръстите като човчици на пиленца, къват, къват и...

ПАЗАЧЪТ. И?

СОКРАТ. И пропя петелът.

ПАЗАЧЪТ. Тях!

СОКРАТ *(обръща се гърбом към пазача, захърква, между две похърквания прошепва)*. Миртд... Миртд...

ПАЗАЧЪТ. Да я повикам ли? *(Сократ не отговаря, хърка. Пазачът ускорява крачките си, назад-напред, после виква ядосано.)* Ще кажа аз на Ксантипа кого сънуваш!

Сократ се усмихва нежно в съня си, гали с ръка невидимото тяло на Миртд. Пазачът се разхожда зад решетката все по-нервно, спира, чука с меч по желязната решетка.

ПАЗАЧЪТ. Сократе! Сократе!

СОКРАТ *(надига се)*. Пропя ли петелът?

ПАЗАЧЪТ. Не бе. Искях да те попитам: как си я търпял цял живот тая Ксантипа – най-лошата, както казват, най-злата и най-глупавата, най-госагната от всички жени въобще?

СОКРАТ. Така се научих по-лесно да понасям останалите хора, пазачо. Иначе тебе сега как бих те търпял...

ПАЗАЧЪТ. Без обиди на служебно лице, ако обичаш!

СОКРАТ. Имам ли право на последно желание?

ПАЗАЧЪТ. Имаш. Хиоско вино съм ти донесъл и пилешки гробчета.

СОКРАТ. Яж ги ти. А мен ме остави да си госънувам Миртд...

Сократ си ляга, завива се презглава с хитона. Пазачът го гледа известно време, тръгва пак да се разхожда зад решетката.

ПАЗАЧЪТ *(мърмори си ядосано)*. Дивак! Див човек! Ще вземе да проспие цялата нощ... И какво ще разказвам утре? – „Спа цяла нощ.“ Това мемоар ли е? И

кой ще ми повярва?... Мръсник! Ще ми опропасти бъдещето като нищо... Ама неее, скъпи!...

Усилва крачките си така, че целият затвор започва да кънти, същевременно грънка ритмично с меч по решетката. Сократ не изгържа.

СОКРАТ. Няма ли да спреш най-последно!

ПАЗАЧЪТ. Не мога.

СОКРАТ. Как тъй не можеш?

ПАЗАЧЪТ. Правилникът не разрешава.

СОКРАТ. Защо?

ПАЗАЧЪТ. Така се създава психоза. *(Крачи още по-отчетливо, грънка с меч все по-силно.)*

СОКРАТ. Искам да спя!

ПАЗАЧЪТ. Или си мислиш, че нашето е проста работа. Има си философия и в нашия занаят.

СОКРАТ *(крещи)*. Искам да спя!

ПАЗАЧЪТ. Видя ли?

СОКРАТ. Какво да видя?

ПАЗАЧЪТ. Как се създава психоза. Започна да нервничиш, нали? На съда беше спокоен, нали, а тука почна да нервничиш. Що нервничиш?

СОКРАТ. Защото искам да спя!

ПАЗАЧЪТ. А що искаш да спиш?

СОКРАТ. Защото ми се спи.

ПАЗАЧЪТ. А що ти се спи?

СОКРАТ. Глупак!

ПАЗАЧЪТ. Глупак, ама знам защо. *(Сократ се завива пак презглава с хитона, хърка демонстративно.)* Щото те е страх! *(Вика.)* Искаш да спиш, щото те е страх, страхливецо, страх те е!

СОКРАТ *(скача)*. Мене ли?

ПАЗАЧЪТ. Теб ами, мене ли. Хъ признай си ге.

Тук що герои са минавали, срещу цели гържави са се изправяли, срещу цели армии – не трепват, ама изправят ли се тук пред чашата – мамо мила, ела да ги видиш, тресат се, да умреш от смях! *(Смее се изкуствено.)*

СОКРАТ *(след пауза, спокойно)*. Дай чашата.

ПАЗАЧЪТ. „Дай чашата!“, а? *(Смее се.)* Много бързаш бе! Що бързаш? Всички бързат, понеже ги е страх. На война е лесно, фраснат те по главата, ръгнат те в корема – и край. А тука чакаш. Чакаш и мислиш. Цяла нощ има да мислиш. Докато пропееят трети петли. Никой не е изгържал. Всеки вика: Дай чашата! То ако беше така, бате, осъдят те – нъ, лапай чашата. Ама не, трябва да почакаш, да помислиш, скъпи. Да си представиш сто пъти как умираш, а да си го представяш – то е по-страшно, отколкото да умреш. Варварите на такива като теб направо им секат главите. Глупаци. Тук е цивилизация. Отрова. Като я нагълташ – пак да има време да мислиш. Най-страшното е да мислиш. За смъртта. В това е философията на моя занаят. Проста работа било, а?

СОКРАТ. Не е проста. Важното е човек да си обича професията.

ПАЗАЧЪТ. Само че нас никой не ни обича. Не ни уважаваат бе! И защо? Я виж при какви условия работим. Мрак, влага, мухъл, плъхове. Това условия ли са? Кой от вас гоиде за ген, кой за два – и дигат оления, а нас питат ли ни? Аз съм тук още отпреди Перикъл, царство му небесно, скоро ще ми честуват 50 години смъртоносна дейност.

СОКРАТ. Каква дейност?!

ПАЗАЧЪТ. Ти какво, заяждаш ли се?

СОКРАТ. Не бе, не бях чувал... *(Едва сдържа смяха си.)* То твоеето се оказа трагедия, епос – да има само кой да те опише... *(Разсмява се.)*

ПАЗАЧЪТ. Що се смееш?

СОКРАТ. Щото Омир умря и няма кой... *(Смее се все по-неудържимо.)* Герой!

ПАЗАЧЪТ. Забранявам ти да се смееш! *(Вади меч.)*

СОКРАТ. Че то моето пред твоего е нищо... *(Залива се от смях.)* Я си ми дай чашата, да не вземеш ти да я налупаш...

ПАЗАЧЪТ. Ще почакаш. Тука си има рог. Докато изкукуригат трети петли. *(Имитира го.)* „Дай чашата, ха-ха-ха!“ – че ти си бил голям герой бе! Гледай само да не изкукуригаши преди петлите! *(Сократ продължава да се смее.)* Че ти вече изкукурига бе! *(Издевателски.)* „Най-мъдрият сред всички мъже на Елада!“ – както била казала делфийската Пития... А животът ти зависи от едни глупави петли и е в ръцете на някакъв си прост пазач! *(Сократ е престанал да се смее.)* Що не се смееш? *(Смее се издевателски.)* Дръж се! Де го Омир да те опише, а? Че и твоите приятелчета Софокъл и Еврипид – и те умряха. И кой остана? *(С неочаквано презрение.)* Аристофан!

СОКРАТ *(сянка минава по лицето му, след пауза, смилено)*. Мани го Аристофан.

ПАЗАЧЪТ. Мани го, ама кой ти хвърли черните бобчета в гърнето? Мамка му стара, само с 30 бобчета повече, чорба да си свариш от тях – няма да стигнат да пръднеш, а в случая – смърт!

СОКРАТ. Аристофан не беше сред съдиите.

ПАЗАЧЪТ. Там беше той, вътре във всеки от тях беше мръсникът!

СОКРАТ. Хайде, остави сега... Талантлив е човекът.

ПАЗАЧЪТ. Че ако не беше талантлив, кой щеше да му обърне внимание? А той те окачи в кошницата под облаците и те направи за смях пред цяла Атина.

СОКРАТ. На него се смяха тогаз, не на мене.

ПАЗАЧЪТ. Лъжеш се, мъдрецо! Народът го обича, понеже го разсмива. Тебе те уби комедиантът Аристофан!

СОКРАТ. Вятър може да убие той. Нали в груга комедия пък плю, плю против демагога Клеон – и какво? Уби ли го или пък го свали от власт? Вятър. Мисли си, смешникът, че осмива управниците, като разсмива народа, а всъщност управниците му се смеят. Клеон най се смя.

ПАЗАЧЪТ. Сократе, тебе те уби комедиантът Аристофан, а не управниците!

СОКРАТ. Помни ми думата – наесен ще закучат главата му с лавър...

ПАЗАЧЪТ. И заслужено. Защото ти какво си мислиш – че 500-те в съда повярваха в клеветите на онова бездарно поетче Мелет? Или в лъжите на оня вмирусан кожар Аним, дето се прави на Перикъл? Те на Аристофан повярваха, Сократе!

СОКРАТ. Щом не те убиват, значи не се боят от теб, Аристофане!

ПАЗАЧЪТ. А от тебе се боят, така ли?

СОКРАТ. Щом съм тук, така излиза.

ПАЗАЧЪТ. Лъжеш се, философе! Изплаши ги не ти, Аристофан ги наплаши, че ти разбращаваш младежта, че си безбожник и че си опасен за държавата. Защото помниш ли как крещеше оня Сократ от сцената: „Какъв Зевс, пръц! Не ми приказвайте глупашки неща, пръц! Зевс го няма, пръц, пръц! Горя от нетърпение да срина законите, пръц, и всички възгледи, пръц, с обратни аргументи, пръц, пръц! Доведете ми децата си, пръц, да ги науча на ораторство, пръц, пръц, пръц, от слабия говор, пръц, да правят силен, пръц, пръц, от кривото – право, пръц, пръц, пръц, пръц!“ И народът се смееше, понеже между тези страшни думи

ти пърдеше от облаците като Зевс. Смяха се тогава, нали, но сега те осъдиха на смърт, понеже са повярвали на Аристофан, защото най-лесно е да убедиш един народ, че нещо е вярно, като го кажеш смешно.

Мълчание.

СОКРАТ (*презрително*). Аристофан!... (*След пауза.*) Аз съм тук по решение на мнозинството.

ПАЗАЧЪТ. Е, да.

СОКРАТ. Справедливо ли е според теб мнозинството?

ПАЗАЧЪТ (*декламативно*). На него се крепи атинската демокрация.

СОКРАТ. Хайде да видим сега гали това е така.

ПАЗАЧЪТ. Всички го знаят.

СОКРАТ. Аз обаче не знам. За разлика от всички аз знам, че нищо не знам. Затова искам да ми помогнеш сега да разбера.

ПАЗАЧЪТ. Аз ли?

СОКРАТ. Ти, отлични ми пазачо! Слушай ме добре и отговаряй просто.

ПАЗАЧЪТ. Добре. Хайде, питай.

СОКРАТ. Ако ти, да речем, се занимаваш с гимнастика и дойде учителят ти, който е по-вещ от тебе в гимнастиката, и те порицае или те похвали, или те напъти какво трябва да правиш – ще му повярваш ли, или няма да му повярваш?

ПАЗАЧЪТ. Ще му повярвам.

СОКРАТ. Но ако в същото време мнозинството, което те наблюдава с любопитство, понеже никога не се е занимавало с гимнастика, ако това мнозинство ти каже обратното – ще го послушаш ли или не? (*Пазачът съобразява.*) Ще го послушаш ли или не?

ПАЗАЧЪТ. Не би трябвало.

СОКРАТ. Но ако, противно на разума, ти не послушаш оня един, който разбира, а послушаш мнозината, които нищо не разбират – ще имаш ли някаква вреда, или няма да имаш? Вредните съвети ще осакатят ли тялото на гимнастика – или няма да го осакатят?

ПАЗАЧЪТ. Може и да го осакатят.

СОКРАТ. А да се живее с осакатено тяло добре ли е, или не е добре?

ПАЗАЧЪТ. Не е добре, разбира се, как ще е добре.

СОКРАТ. Благодаря ти, любезни ми пазачо, за услугата, която ми направи.

ПАЗАЧЪТ. Моля.

СОКРАТ. А сега да се обърнем към поетите или към коя да е друга дейност на човека, в която не тялото, а душата взема участие. Ако следваме мнението на мнозинството, макар че е несведущо в тази област – ще осакатим ли душата си?

ПАЗАЧЪТ. Така излиза.

СОКРАТ. А по-лесно ли се живее с осакатена душа, отколкото с осакатено тяло? Или това е по-страшно?

ПАЗАЧЪТ (*след пауза*). По-страшно е.

СОКРАТ. По този начин, отлични ми пазачо, с тебе заедно стигнахме до заключението, че – какво?

ПАЗАЧЪТ. Какво?

СОКРАТ. Че мнозинството е способно да ни погуби – така ли е, или не е така?

ПАЗАЧЪТ. Аз не съм стигнал до никакво така или не така!

СОКРАТ. Как да не си? Аз само питах – ти отговаряше. Така ли е, или не е така?

ПАЗАЧЪТ. Ти какво искаш да кажеш – че негодниците са мнозинство, че са повече от добрите хора, така ли? Че аз веднага ти давам чашата...

СОКРАТ. Не, пазачо, добрите и негодниците са малко на брой, най-много са тия помежду им.

ПАЗАЧЪТ. Демоса, искаш да кажеш.

СОКРАТ. Както щеш ги наречи. Различно ще ги наричат през различните времена. Не е това най-важното.

ПАЗАЧЪТ. А кое?

СОКРАТ. Че те вършат добро, ако следват добрите, но могат да вършат и зло, когато тръгнат след лошите. И в двата случая се превръщат в голяма сила. Човечеството има много да си пати от тази работа.

ПАЗАЧЪТ. Що трябва да си пати човечеството, да не е толкова глупаво? Тръгва след добрите – и край.

СОКРАТ. Де да беше така! За жалост, пазачо, тези „най-много“ са като оня човек, на когото, ако гадеш жълтица, дълго ще проверява със зъби дали не е фалшива, подхвърлиш ли му чувал с фалшиви монети – грабва ги, без да проверява. На това се крепи – как я нарече преди малко?

ПАЗАЧЪТ. Демокрац... *(Недоизрича, оглежда се.)*

СОКРАТ. Демагогията, храбри ми пазачо, на това се крепи. Ти си прав...

ПАЗАЧЪТ. Не съм прав!

СОКРАТ. Как да не си, нали преди малко каза...

ПАЗАЧЪТ. Нищо не съм казвал!

СОКРАТ. За Аристофан...

ПАЗАЧЪТ. За него – може.

СОКРАТ. Та прав си, казвам, верни ми пазачо, че този смешник Аристофан с пръдните на комедиите си запуши ушите на атиняните да не чуват моите истински думи, а управниците винаги са обичали смешниците. Понеже демокрация, демокрация, ама всеки демагог, сиреч всеки народен водач – нали това значеше някога тази дума?

ПАЗАЧЪТ. Карай нататък.

СОКРАТ. Та казвам, всеки демагог говори за демокрация, а се сънува цар, и Перикъл даже, а цар без шум не може, та затова всеки от тях котка по някой друг Аристофан...

ПАЗАЧЪТ. Ти против демокрацията не говори... *(Оглежда се.)*

СОКРАТ. Аз не говоря против демокрацията, а против лошата демокрация.

ПАЗАЧЪТ *(ходи нервно, оглежда се, ослушва се)*. А бе лесно ти е на теб – все едно ще пиеш отровата, можеш да си говориш каквото искаш...

СОКРАТ. Запомни от мен, пазачо, две неща.

ПАЗАЧЪТ. А бе няма ли да пропее този петел?

СОКРАТ. От добрата демокрация и от добрата монархия – предпочитай демокрацията.

ПАЗАЧЪТ. То е ясно.

СОКРАТ. Но от лошата монархия и от лошата демокрация – избери монархията.

ПАЗАЧЪТ *(стреснат)*. Хайде сега!

СОКРАТ. Щото един лош човек може да извърши много злини, а много лоши хора, събрани заедно, могат да извършат какво – повече или по-малко злини?

ПАЗАЧЪТ. Забранявам ти да говориш против демокрацията въобще!

СОКРАТ. Добре, демократични ми пазачо, няма да говоря, млъквам. *(Пауза.)* Що не ми гадеш чашата?

ПАЗАЧЪТ. Не може. Има си рег. Като пропеем петлите.

СОКРАТ. Събуди ме, разсъни ме, а сега...

ПАЗАЧЪТ. Не бе, Сократе, говори, ама не можеш ли да говориш за нещо друго? За Мирто например. Или за изкуството да си поговорим... Аз много обичам изкуството.

СОКРАТ. Да не би да пишеш?

ПАЗАЧЪТ. Откъде знаеш?

СОКРАТ. Стихове ли?

ПАЗАЧЪТ. По ми се угават мемоарите. *(Поведително.)* Всичко съм документирал. Освен това на всички, които съм ги... съм изваял по едно бюстче *(социалните статуйки)*, затвора съм напълнил с бюстчета. Теб ще те сложа на почетно място.

СОКРАТ. И пишеш, и ваеш?

ПАЗАЧЪТ. И пиша, и вая.

СОКРАТ. Учил ли си го моя занаят?

ПАЗАЧЪТ. Кой занаят?

СОКРАТ. Ваятелството.

ПАЗАЧЪТ. Не съм. Но не вреди никому.

СОКРАТ. Кой знае...

ПАЗАЧЪТ. Що ме плашиш сега?

СОКРАТ. Ако някой, без да е учил, започне да вае статуи... *(прави пауза, пазачът чака напрегнато)* – бедата не е голяма.

ПАЗАЧЪТ. Нали?

СОКРАТ. Така че няма нищо страшно.

ПАЗАЧЪТ *(радостно)*. Нали!

СОКРАТ. Но ако някой невежа започне да управлява държавата – как мислиш, благородни ми пазачо, бедата същата ли е, или е по-голяма?

ПАЗАЧЪТ *(след пауза)*. Ти това на Аним каза ли го?

СОКРАТ. Казах му го.

ПАЗАЧЪТ. Ами какво се чудиш тогава, че си тук...

СОКРАТ. Тиранинът казва: „Аз“ – и рано или късно плаща за делята си, нали така? А делята, Аним например, казва: „Ние.“ Ако се случи нещо добро – той е героят, закичва главата си с лавър. Ако обаче излезе нещо лошо – вика в Народното събрание: вие нали гласувахте? Аз се подчиних на мнозинството!

ПАЗАЧЪТ. Стига, Сократе!

СОКРАТ. А гласувалото мнозинство казва какво?

ПАЗАЧЪТ. Млъкни, моля ти се...

СОКРАТ. Не, пазачо, никой от гласувалите не казва: „Аз ли?“ Всеки казва: „Ние“, сиреч – всички останали и аз, но какво съм аз пред „ние“? И тръгва тя...

ПАЗАЧЪТ *(все по-тревожен)*. Какво стана с тези петли?

СОКРАТ. Защото, когато всеки се крие зад това „ние“...

ПАЗАЧЪТ *(в паника)*. Измряха ли, мамка им!

СОКРАТ. ... тогава се вършат най-големите несправедливости, понеже никой не носи никаква отговорност.

ПАЗАЧЪТ *(изопва се и издава вик)*. Кукуругуууу!

СОКРАТ. Това им казах и в съда...

ПАЗАЧЪТ *(още по-силно)*. Кукуругууууу!!

СОКРАТ. И затова ме осъдиха.

ПАЗАЧЪТ. Кукуругууууууу!!!

СОКРАТ *(изчаква го да млъкне)*. Ей, какво ти става?

ПАЗАЧЪТ *(ослушва се)*. Не щат. Друг път като направя така – подлъгват се и пропяват.

СОКРАТ. Да опитаме заедно.

ПАЗАЧЪТ. Подиграваш ли се?

СОКРАТ. Щом се налага. Нали такъв е редът – докато не пропеем... *(Кима към чашата.)*

ПАЗАЧЪТ. Да, не мога да ти я дам. Извинявай.

СОКРАТ. Моля ти се. Хайде – три, четири!

Двамата кукуригат. Ослушват се. Нищо.

ПАЗАЧЪТ. Не щат, мамка им проста!

СОКРАТ. Ония пропяха...

ПАЗАЧЪТ. Кои?

СОКРАТ. В съда. След Анит и Мелет.

ПАЗАЧЪТ. Недей бе, Сократе.

СОКРАТ. Край, млъквам. *(След пауза.)* А тия, мамка им проста, не щат...

Пазачът се разхожда край решетката, назад-напред, назад-напред – равномерно като махало, стъпките му цъкат като часовник. Сократ седи на пейката, обронил глава. Дълго мълчание.

СОКРАТ. Не, аз наистина започвам да мисля – заслужава ли този народ да умирам заради него... *(Дълга пауза.)* Мислех си, че познанието прави човека по-справедлив. А щом човекът може да се промени, значи, мислех си – и гържавата може. А каква е истината? Какво постигнах за 50 години? Кого направих по-добър, щом точно сега Атина е в най-големия си упадък? Какво ѝ помогнах и Перикъл, Софокъл, Еврипид, Фигий?... Не, не, първият признак, че една гържава загнива, е когато престане да различава добрите си граждани от лошите. Всички се бият в гърдите и всеки вика: аз съм честен! И Мелет е честен, макар че ме оклевети, и Анит е честен, макар че подкупи съдиите с по три обола – и те пропяха, Боже, за половин грахма, за два грама сребро! – все честни хора...

ПАЗАЧЪТ. Баят се петлите, измъчва се старецът...

СОКРАТ. Трийсетте тиранни ме гонеха, забраниха ми да говоря, добре, свалихме тираните, сега е демокрация, нали, говоря същото – осъдиха ме, заедно говоря. Нали истината говорех и тогава, и сега? Нали като разобличавах гемагозите, че лъжат – правех го за доброто на Атина, на гражданите, на мнозинството – защо това мнозинство ме осъди?

ПАЗАЧЪТ. Мене ли питаш?

СОКРАТ. Пазачо, никога в Атина не е имало толкова много честни хора!

ПАЗАЧЪТ. Веднъж Перикъл посети затвора, всички започнаха да викат, че са невинни. Само един каза, че е престъпник. „Какво правиш тогава между тези честни хора? – попита Перикъл. – Изгонете го веднага оттук!“ *(Дълга пауза.)* Ти, вярно ли е, че на младини си бил каменогелец?

СОКРАТ. Бях. Чирак на Фигий бях.

ПАЗАЧЪТ. Да беше си дялал камъка, той мълчи. А ти хората си взел да дялаш – кой е луг да търпи?

Сократ се извързва към пазача, вика едно необяснимо „Ха!“, живва целият, лицето му се развеселява, смее се, тръшкайки се по земята. Пазачът го гледа недоумяващо.

ПАЗАЧЪТ. Чална ли се бе, човек?

СОКРАТ *(през смях)*. И какво, викаш, каза Перикъл? „Какво правиш между тези честни хора?“, а?

ПАЗАЧЪТ. „Изгонете го, вика, веднага оттук!“

СОКРАТ *(превивайки се от смях)*. Стига бе!

ПАЗАЧЪТ. Да бе! *(Започва и той да се смее.)*

СОКРАТ. И какво – изгонихте ли го?

ПАЗАЧЪТ. Ами да, изгонихме го!

СОКРАТ. А стига бе! Ей тъй, взехте и го изгонихте: къш! къш!

ПАЗАЧЪТ. Да бе! Отключих му решетката и викам: къш, бягай бе!

СОКРАТ. „Къш, бягай бе!“ – на престъпника?

ПАЗАЧЪТ. Къш, бягай бе, викам му, а той не ще!

СОКРАТ. А стига бе!

ПАЗАЧЪТ. Да бе! Насила го изритах, да умреш от смях!

СОКРАТ *(все по-неудържимо се смее)*. А той – не ще!

ПАЗАЧЪТ *(залива се от смях)*. Ами, не ще – гухна като... пръдня!

СОКРАТ. Стига бе!

ПАЗАЧЪТ. Ха стигни я ге!

СОКРАТ. Значи избяга, викаш?

ПАЗАЧЪТ. Избяга не, ами... Че кой е луд да стои в затвора!

СОКРАТ. А ти?

ПАЗАЧЪТ. Аз ли? Бягай, викам...

СОКРАТ. Дето викаш, добре! А що стоиш?

ПАЗАЧЪТ. Къде?

СОКРАТ. В затвора.

ПАЗАЧЪТ *(спира да се смее)*. Как защо?

СОКРАТ. Защо?

ПАЗАЧЪТ. Щото ме пазя.

СОКРАТ. Мене ли? Защо?

ПАЗАЧЪТ. Да не избягаш, много просто.

СОКРАТ. Да избягам ли? Защо?

ПАЗАЧЪТ. Защото всеки, който е зад решетката, иска да избяга.

СОКРАТ. Тъй ли? Тогова ти защо не бягаш?

ПАЗАЧЪТ. Що трябва да бягам аз?

СОКРАТ. Защото си зад решетката.

ПАЗАЧЪТ. Ти си зад решетката.

СОКРАТ. Тъй ли? Я гледай! От моя гледна точка – ти си зад решетката, ей ме на!

ПАЗАЧЪТ. Ти си зад решетката!

СОКРАТ. Ти си зад решетката!

ПАЗАЧЪТ. Ти си зад решетката!

СОКРАТ. Ти си зад решетката!

ПАЗАЧЪТ. Аз – зад решетката? *(Смее се пресилено.)* Утре като разкажа из Атина, че Сократ е оглупял преди смъртта си, ще умрат от смях... Не ми

падай в очите, Сократе, запази хладнокръвие, голяма работа – една чаша... *(Шепне.)* Аз тайно ти гонех една бучка захар – да си подсладиш отровата. Аз много те уважавам.

СОКРАТ. Къш! Къш! Бягай, затворнико!

ПАЗАЧЪТ. Ти си затворник! Аз съм свободен!

СОКРАТ. Като си свободен – що стоиш в затвора, бягай! *(Смее се.)* Що не бягаш?

ПАЗАЧЪТ. Щото ме пазя.

СОКРАТ. Мене ли? Защо?

ПАЗАЧЪТ *(ядосано)*. Да не избягаш! Много ясно!... Забранявам ти да се смееш!

СОКРАТ *(смее се все по-силно)*. Значи ти ме пазяш да не избягам и не можеш да избягаш, докато аз не избягам, а аз не мога да избягам, понеже ти ме пазяш да не избягам, а докато аз не избягам, не можеш да избягаш и ти, понеже ме пазяш да не избягам, следователно ти не можеш да избягаш, докато не избягам аз. *(Спира да се смее.)* Схващаш ли?

Пазачът се разхожда край решетката, мисли напрегнато, послушва се дали някой не иде, взира се някъде далече назад.

ПАЗАЧЪТ. Ами ако взема да те пусна, а?

СОКРАТ. Недей! *(Смее се.)* Ще те вкарат в затвора!

ПАЗАЧЪТ. Лош човек си ти, Сократе.

СОКРАТ. Не бе, само си представих оглупелите физиономии на архонтите, като си чуят думите: оня от затвора го вкарайте в затвора!... Ами че ти можеш да сацисаш цялата юриспруденция! Няма логика, ще каже юриспруденцията, как така от затвора в затвора, щом тия, дето са на свобода, ги вкарваме за наказание в затвора, значи този, който

е в затвора, трябва да го изкараме на свобода – за наказание! Ами то наистина, както си си свикнал тука 50 години – спокойночко, тъмничко, лете не препича, зиме не дука, и обществото ти отбра̀но, щото тук случаен човек не влиза... *(Сериозно.)* Човече, не ти ли омръзна?

ПАЗАЧЪТ. Кое?

СОКРАТ. Да пазиш.

ПАЗАЧЪТ. Омръзна ми. Беше ми омръзнало. После свикнах. Навикът освобождава.

СОКРАТ. Освобождава ли? От какво?

ПАЗАЧЪТ. Да не мислиш.

СОКРАТ. Глупак!

ПАЗАЧЪТ. Глупак, понеже съм пазач, нали? Ако бях философ, гумите ми нямаше да бъдат глупави, нали? „Навикът освобождава от мисленето“? О, колко мъдро! – ще го повтарят ораторите...

СОКРАТ. Да бе, има нещо. Навикът осво...

ПАЗАЧЪТ. Ако съм стратег, посоча ли с пръст натам – десет хиляди войници ще се покатерят, без да мислят, по стените на Сиракуза; ако съм цар, посоча ли насам – 300 безумци ще запушат с телата си Термопилите... А с този пръст сега мога само да се почеша по задника, понеже съм пазач. Човек е според положението си, Сократе. Защото пазач, мислят си, става кой? – Глупакът.

СОКРАТ. Чакай сега...

ПАЗАЧЪТ. Но ти, дето все мислиш, помислял ли си някога – а как се става пазач? А?

СОКРАТ. Как се става пазач?... Кълна се в кучето си, не съм помислял!

ПАЗАЧЪТ. Или си мислиш – майка ми ме роди, татко ме вдигнал към слънцето, целунал ме по челото и рекъл: сине, за честта на рога и родината стани пазач в затвора на Атина! И аз раста с тази

мисъл, с тази победа, другите деца си играят на герои, един се прави на Темистокъл и разбива персите, друг се прави на цар Дарий и разгромява гърците, а аз се правя на пазач, бера бучиниш по бунущата, бъркам го в консервени кутии и тровя с него птичките. После един тръгва да учи философия в школата на Анаксагор, друг изучава числата в школата на Пифагор, трети при Фигий се учи да вае, четвърти подражава на Есхил, всеки усъвършенствува мозъка и душата си, за да стане достоен гражданин на Атина... аз обаче – не, аз ограничавам мозъка си, убивам душата си, мацкам в себе си всяко влечение по красивото и възвишеното, упражнявам се да не мисля и да не чувствам, защото какъв пазач ще излезе от човек, който мисли и чувства, а моята мисия е да стана образец пазач в образцовия затвор на образцовата атинска държава! Все някой трябва да трови враговете на държавата, нали?... И когато идва уреченият ден, аз падам на колене пред деветимата архонти, ближа им сандалите и моля: направете ме пазач на затвора, но преди това ме унижете пред всички, публично, стъпчете ме, ей я на жена ми, погаврете се с нея ей тук, пред очите ми, всички поред, унижете ме докрай, за да озлобея, да озверей, иначе какъв пазач на затвора ще бъда, ако не възненавидя всяка издънка на човешкия род, щото знам ли на кого ще се наложи да давам отрова, може някой свестен човек да се случи, как ще му подам отровата, ако не съм намразил всичко човешко, всичко възвишено, затова – унижете ме, и ти, философе, унижи ме и ти, иначе как след малко ще ти дам отровата... *(Пада зад решетката на колене.)*

СОКРАТ. Хайде, стани. *(Обръща се, да не го гледа.)* Ти тая сценка на всички ли я разиграваш?

ПАЗАЧЪТ *(става, изтупва си коленете)*. Защо?

СОКРАТ. От съчувствие човек по-лесно изпива чашата, нали?

ПАЗАЧЪТ. Как позна? *(След пауза.)* Това е хватка на моя учител.

СОКРАТ. На кого?!

ПАЗАЧЪТ. На моя учител.

СОКРАТ. Ама да не би да има школа за тая работа? *(Пазачът кима.)* Не знаех... Човек се учи, докато е жив. *(Поглежда към чашата.)* Ти атинянин ли си?

ПАЗАЧЪТ. От Ефес съм, Сократе, от Йония.

СОКРАТ. Родината на Анаксагор?

ПАЗАЧЪТ. Да, родината на твоя учител Анаксагор и на неговия учител Анаксимен, и на Анаксименовия учител Анаксимандър, от Йония съм, родината на твоя любим художник Паразий, на Перикловата жена Аспазия, на великите поети Анакреон и Арктин, родината на мъдреца Талес и на безсмъртния Омир, и Хераклит е от Ефес, Сократе, там, край брега на Каустрос, той изрече своето велико: панта рей!... Най-умните хора са родени в Йония. Велика беше Йония, докато Атина я включи в Атинския морски съюз, уж да я защитава от персите. И всичко изтече в Атина – и златото, и мъжете, и мраморът горе на Акропола е от Йония. Нищо в Атина не е от Атина. Крадат. Демокрит ходи при халдеите във Вавилония и подочу там нещо за атомите, обаче попитай гнес и децата: кой измисли атомите? – Демокрит! Питагор донесе от Египет геометрията, а сега какво? – Питагорови теореми! И атинянинът вярва, стига да го излъжеш, че е измислено в Атина, на всичко вярва. Когато бях в Персия, видях нужник, но понеже като гойдох тук, им казах, че съм го видял в Персия – не, не го щат, атинянинът бил свободен човек и си серял, където си щял, а не в някаква си там гунка. Ако бях излъгал като Питагор и Демокрит, че аз съм

го измислил, Атина щеше да се прочуе през вековете с това изобретение повече, отколкото с пръдливите комедии на Аристофан. Неёсе.

СОКРАТ. Добре де, като плачеш толкова за Йония, какво правиш в Атина, що не си стоиш в Йония?

ПАЗАЧЪТ. Бях осъден, Сократе, за измяна на родината, защото организирах заговор за освобождаването на Йония. Схващаш ли? И ме докараха тук.

СОКРАТ. Тука ли?

ПАЗАЧЪТ. Тука. В същата килия, на същата пейка сегях, на която сега седиш ти. Сегях и чаках да пропоят трети петли.

СОКРАТ. И като пропяха?

ПАЗАЧЪТ. Пазачът ми подава чашата, взря се в очите ми и рече: А бе, момче, не ти ли е мил животът? Мил ми е, рекох. Ами има един начин да не пиеш отровата, вика.

СОКРАТ. Какъв начин?

ПАЗАЧЪТ. Ами да я даваш, вика, на другите да я пият.

СОКРАТ. Как така на другите?

ПАЗАЧЪТ. Ами като мене, вика. Не искам, викам. Ами като не искаш – тогава пий! И това не искам, викам. Жена, вика, имаш ли? Имам. Я, вика, я повикай тук. Искаш ли, вика на жена ми, да спасиш мъжа си? Тя вика: искам. Запретни си, вика, неплоса, а сега запретни и хитона и се наведи, а така... а ти, вика на мене, гледай. Аз креях, стисках зъби да не крея, изпопроших ги всичките и креях, а той викаше: креци, креци, докато аз свърша – ти ще си готов, щото първото условие да станеш палач е да те унижат, за да озверееш, озверееш ли, няма да викаш: не искам да троя, ще тровиш, вика, аз съм минал по същия път, мамка им и хора, колкото под те

унижават, по-добър палач ставааш, но за да станеш съвсем добър – я ела сега ти тук, наведи се, а така... а на жена ми вика: гледай! Що го мразя аз Аристофан – били сме педераста, давали сме си били задника на всяка власт. Ние сме над всяка власт! Тук, като изключим тебе и някой друг, все хора на властта идат. Че аз и Перикълчо, на Перикъл сина, отрових. Той плаче, аз му викам: къде си тръгнал с това име бе, момче, кой ще ти прости, че баща ти е бил велик човек? Ами по времето на Трийсетте тирани Критий тиранина знаеш ли колко народ ми прати тук само за 10 месеца? 1500 атиняни – най-вигните, и повече от 3000 преселници – най-богатите, по 15, по 20 човека на ден... изскубах бучиниша из цяла Атика, стръкче не остана. После пък – хайде, давай на тираниите и на приятелите на тираниите, не знаех, че тираниите имат толкова много приятели, слузах чак до Епидавъра да търся бучиниш. Сега, ако се спазва традицията, скоро ще трябва да посрещам тези, които пратиша тебе тук. Затова съм стрил бучиниш и за Мелетчо, и за Анитчо, да съм си готов.

СОКРАТ (*след пауза*). Богата е Гърция на бучиниш, ще стигне за всички...

ПАЗАЧЪТ. Ако не стигне – го Тракия ще прескоча, трябва да стигне. Там, казват, имало много бучиниш... Тъжно, нали?

СОКРАТ. Дето сами да отглеждаме палачите – това е най-тъжното, ще ти кажа.

ПАЗАЧЪТ. Както казва един народ на север: каквото човек сам си направи, никой не може да му го направи. Така е и с гържавата.

СОКРАТ. С гържавите е още по-зле. Каквото един човек може да развали в една гържава, целият народ не може да го поправи.

ПАЗАЧЪТ. Критий не беше ли твой ученик? (*Сок-*

рат кима.) Ти ли го изучи да стане най-страшният тиранин, какъвто не помни до днес светът, ти ли го подучи да изтрепе най-свестните мъже на Атина?

СОКРАТ. Аз го учех, че човекът е над всички небесни и земни неща, но той разбрал човек в единствено число – себе си.

ПАЗАЧЪТ. Знаеш ли с какви думи изпращаше Критий осъдените? „Отлични човече, им викаше, не се ли срамуваш, че си полагал грижи само за богатства, слава и власт, а за душата си не си се погрижил – както казва моят учител Сократ...“ Казвал ли си такова нещо?

СОКРАТ. Казвал съм.

ПАЗАЧЪТ. „Нали вярвате на Сократ, викаше им Критий, затова сега палачът ще помогне на душите ви да се освободят от бремето на тялото, защото, както казва Сократ, зает с грижите за тялото си, човек няма време да мисли... а бремето на богатството ви ще поема аз!“ Е, как бе, Сократе, да не те мразят хората? Ами Алкивиад, любимият ти ученик, дето любовник даже ти бил, на какво го научи – да поведе войските на Спарта срещу родната си Атина, ти ли го научи? Че аз да съм те отровил отдавна...

Мълчание.

СОКРАТ. Запомни ми думата, пазачо – от тебе вече пазач не става.

ПАЗАЧЪТ. Хайде бе!

СОКРАТ. Не се ли чуваш, че говориш неща, за които преди не си и помислял? Не че не си ги знаел, знаел си ги, човек се ражда знаещ, но после забравяме вроденото си знание за справедливост и подлост, за грозното и за прекрасното. Разговаряйки с мен, ти си припомни тези забравени неща. И това е само началото. Отсега нататък ще тръгне тя!

ПАЗАЧЪТ. Ще тръгне тя! Пропее ли петелът – ще млъкнеш завинаги. И утре мога да кажа каквото си искам, че си говорил.

СОКРАТ. Можеш.

ПАЗАЧЪТ. Как ще докажеш, че не си го говорил, една дума не си записал, само дрънкаше по площадите, отде ще знаят хората какво си говорил, всичко могат да кажат, че си говорил.

СОКРАТ. Могат. И ти можеш, покрай другото, да кажеш каквото си искаш, покрай това, което си запомнил от мен, ще прибавиш и своето, но то ще бъде продължение на това, което аз не съм договорил, аз съм вече в тебе, пазачо!

ПАЗАЧЪТ. Хайде бе!

СОКРАТ. Не от глупост не записах аз нито една своя дума, книгите могат да се горят, както изгориха книгите на Протогор, но можеш ли да изгориш всички хора, в които съм влязъл? Те ще повтарят моите думи, ще ги записват върху хартия и камък, ще ги дописват, но тези думи вече няма да бъдат кротки като моите, а ще ги напълнят с омраза и гняв заради смъртта ми. Записаното никога не може да стане повече, отколкото е записано, нито по-гневно; една идея умира, ако не се преоблича с думите на времето си, записаните думи са като препарираните птици, трудно летят, а и молците на времето ги сяждат бърже. От незаписаната идея човек взема само хубавото, ценното, ненужното отпада лесно, забравя се, идеята се преражда чрез думите на всеки човек и всеки има чувството, че той е родил идеята и е готов да се бие и да мре за тази своя идея. Какво е говорил Сократ за човека, никой няма да знае, но всеки ще знае, че Сократ пръв е заговорил за човека и отсега нататък ще се надпреварват да говорят за човека и срещу всяка несправедлива власт ще издигат Сократовата идея за човека... Ей така ще ме досъчиняват

хората, ще ме доизкусуряват, ще ме правят такъв, какъвто им се иска да бъде. Една друго момче от Назарет ще се сети за същия номер след 399 години – и ще успее, ти казвам, може и Господ да стане. Защото Господ не пише, ние му измисляме думите. Ето това сбъркаха моите съдии – че не ме оставиха да умра безславно от старост, а насила искат да ме направят безсмъртен, като ме убиват.

ПАЗАЧЪТ (*слушал го е захласнат*). Сократе, ти трябваше да се родиш в Йония!

СОКРАТ. Добре де, какво да направя сега, като съм се родил в Атина?

ПАЗАЧЪТ. Защо не избяга в Йония, Сократе? В най-свободолюбивата държава на света!

СОКРАТ. В Йония ли? Защо да бягам в Йония, като всички бягат от Йония в Атина? И философите ви, и поетите ви, и художниците ви – бягат от най-свободолюбивата държава. Що така?

ПАЗАЧЪТ (*засегнат*). Защото са свободни да ходят където си щат!

СОКРАТ (*заядливо*). А защо все в Атина щат? И Анаксагор дойде, и Паразий, и Аспазия... защо, пазачо? (*Пазачът се разхожда нервно край решетката.*) Ами като млъчиш, аз ще ти кажа: защото Атина е най-демократичната държава, затова!

ПАЗАЧЪТ. А защо точно в тази най-демократична Атина осъждат философите, поетите и художниците? Анаксагор осъдиха ли тук на смърт, ама добре, че успя да избяга. И Протагор избяга от Атина, нали, защото го осъдиха на смърт! Ами божествения Фигий, славата на Атина? Ей тук умря, тук, в атинския затвор, умря от срам, че го оклеветиха и осъдиха уж за злоупотреба... Ами тебе бе, най-мъдрият сред мъжете на Елада – не те ли осъди на смърт твоята най-демократична Атина, а?

СОКРАТ. Демокрацията на Атина трябва да бъде нащрек, докато съществува заплахата от Йония!

ПАЗАЧЪТ. В Йония не може да има пълна свобода, докато съществува хегемонията на Атина!

СОКРАТ. Ний сме длъжни да защитим независимостта на държавите в Елада!

ПАЗАЧЪТ. Ний ще подкрепим борбата за независимост на държавите в Елада!

СОКРАТ. Атина ще стъпче Йония, ако тя продължава да застрашава мира!

ПАЗАЧЪТ. Йония ще срине Атина, ако тя не престане да ни заплашва с война!

Двамата пробират ръце през решетката, хващат се за гушите. Душат се.

СОКРАТ. В името на свещените права на народите!

ПАЗАЧЪТ. В името на свещените народни права!

Млъкват, гледат се, оглупели. След малко отвън се чува шум и женски вик:

„Какво ми размахваш под носа този меч, пръч такъв, ще те цапна по мутрата!“

СОКРАТ. Оп-на, Ксантипа уге! *(Изтичва на пръсти до пейката.)* Не я пускай! Има да реве... *(Завива се презглава с хитона.)*

ПАЗАЧЪТ. Не ми се вижда да реве.

СОКРАТ *(изпод хитона)*. Още по-зле. Изгони я!

ПАЗАЧЪТ. Ти се опитай да я изгониш...

Връхлита Ксантипа. Свирена и красива.

КСАНТИПА. Къде е шантавият ми мъж?

ПАЗАЧЪТ. Шантави много. Кого търсиш?

КСАНТИПА. Най-шантавия.

ПАЗАЧЪТ. Сократ ли?

КСАНТИПА. Как позна?

ПАЗАЧЪТ. Той днес не приема.

КСАНТИПА. Какво?

ПАЗАЧЪТ. Каза да не пускам никого.

КСАНТИПА. Хич не ме интересува какво е казал.

ПАЗАЧЪТ. Не може. Върни се назад!

КСАНТИПА. Я ела насам бе, свиньо ефеска!

ПАЗАЧЪТ. Кой? Аз ли?

КСАНТИПА. Ти, ти! Точно ти ми трябваш...

ПАЗАЧЪТ. Отгде знаеш, че съм от Ефес?

КСАНТИПА. Всичко знам аз. *(Пъха в ръцете му кесия.)*

ПАЗАЧЪТ *(престорено)*. Какво е туй?

КСАНТИПА. Половината.

ПАЗАЧЪТ. Не, не! *(Подава ѝ кесията.)*

КСАНТИПА. Я не се прави на жена, дето уж и е за първи път... Бързо, че архонтите угам!

ПАЗАЧЪТ. Аз главата си залагам – как така половината?

КСАНТИПА. Другата половина – като отплава корабът. Както е уговорено.

ПАЗАЧЪТ. А бе уговорено, ама... да не се наложи аз... *(Жест, че пие чашата.)*

КСАНТИПА. Глупак! Атиняните ще ти гизнат паметник, че си спасил Сократ!

ПАЗАЧЪТ. Е, няма нужда чак де... *(Отключва решетката.)*

КСАНТИПА *(влиза в килията, ръга Сократ)*. Хайде, мъжленцето ми, ставай!

СОКРАТ *(прави се на току-що събуден)*. Пропя ли петелът?

КСАНТИПА. Ставай, да не пропея аз!
СОКРАТ. Понеже ний тук чакаме да пропеят петлите...

КСАНТИПА. Има да чакаме. Всички петли сме изклали наоколо.

ПАЗАЧЪТ. Охо, заговорче значи?!

КСАНТИПА *(на Сократ)*. Събличай хитона!

ПАЗАЧЪТ. Де го Платон? Нали Платон трябваше... *(Скрива кесията.)*

КСАНТИПА. Заклучил се, прави се на болен.

СОКРАТ. Ще напредне много това момче, ви казах. Правилно постъпва.

КСАНТИПА. Пъзльо! Обаче не познава Ксантино.

СОКРАТ. Ако гоїде – каква полза за мен и за него? Никаква. Само ще си навлече омразата на Ани. Ако не гоїде – аз пак няма да имам никаква полза, но той ще има, защото няма да му се случи нищо лошо, значи той ще има полза. При втория случай поне единият от нас печели нещо, а това значи е по-добро, отколкото да не печели никой от двамата ни. Така че правилно е постъпил, като не идва. А ти защо си дошла?

КСАНТИПА. Сваляй хитона, после ще ти обяснявам!

СОКРАТ. Хитона ли?

КСАНТИПА. Хитона. Сваляй го!

СОКРАТ. Ксантино, кобилке моя, да не си решила...

ПАЗАЧЪТ. Сваляй го бе!

КСАНТИПА. Решила съм. Събличай се!

СОКРАТ. В последния ми час... сети се. *(Ксантина изхлузва през главата му хитона. Сократ прикрива с ръце срамотиите си.)* Не ме прави за смях, Ксантино...

КСАНТИПА. Хич не ми е го смях. *(Понечва да си съблече пеплоса, но спира очи на пазача, сваля пла-*

ща от раменете му и го хвърля на Сократ.) Нахлузвай това! *(Към пазача.)* А ти навличай този парцал! *(Хвърля му Сократовия хитон.)*

СОКРАТ. Тая няма да стане. *(Иска да свали плаща.)*

КСАНТИПА *(прегръща го)*. Анаксагор, учителят ти, избяга навремето в женски грехи, ти поне ще избягаш с достойнство!

СОКРАТ. Какво достойнство – като пазач!

КСАНТИПА. Че какво – мъжка работа.

ПАЗАЧЪТ. Мъжка я, не е като... *(Презрително.)* Фи-ло-соф!

КСАНТИПА *(оглежда Сократ, заметнат с плаща на пазача)*. Отива ти, ще знаеш...

ПАЗАЧЪТ *(навлича Сократовия хитон)*. Ей, мене да не вземат да ме вземат за Сократ...

СОКРАТ. Да проживееш целия си живот гордо и честно като философ и да го завършиш като пазач – това ли ти наричаш достойнство?!

КСАНТИПА. Това е преходен етап, Сократчо. Утре, в Йония, ако искаш, пак се маскирай с парцалите си.

СОКРАТ. В Йония ли? *(Сочи Пазача.)* Той да си ходи в Йония!

ПАЗАЧЪТ. Ами аз ще си ходя. Заедно заминаваме за Йония, Сократе.

КСАНТИПА. Корабът чака. Бързо, че току-виж дошли архонтите!

СОКРАТ. Кораб ли? Какъв кораб?

ПАЗАЧЪТ. Аз ще го водя, понеже знам пътя за Йония.

СОКРАТ. Да избягам в Йония, при враговете на Атина?! Ами че утре всички ще се присмиват на Атина – значи Йония е по-добра от Атина, щом Сократ бяга от Атина в Йония!...

ПАЗАЧЪТ. По-добра е. Ще ни посрещнат с цветя и овации.

СОКРАТ. Не, за нищо на света!

КСАНТИПА. Какво ѝ е доброто на Атина, щом те осъди на смърт!

СОКРАТ. Нали съдът ми предложи изгнание, аз сам избрах смъртта. „Тогава се перчеше, че предпочитайш смъртта, а сега бягаш като голен роб!“ – ще ми рече всеки и с право ще ми го рече!

КСАНТИПА. Ти не разбираш ли, че си осъден несправедливо?

СОКРАТ. А по-добре ли щеше да е, ако бях осъден справедливо?

КСАНТИПА. Стига си философствувал, омръзнало ми е!

ПАЗАЧЪТ. В Йония ще философствуваш, колкото си щеш. Сега да бягаме на кораба!

СОКРАТ. Ако избягам, ще излезе, че наистина са ме осъдили справедливо, как не разбираш! Ако умра, смъртта ми ще изобличи закона или тези, които са нарушили закона. Затова по-полезно е за Атина да умра!

КСАНТИПА. Ама ти какво си мислиш, че ще си оставя децата сираци ли – заради вашите вълшави закони, които всеки си ги преобръща, както му отърва? Какво ме интересува мен кое щяло да бъде по-полезно за Атина – тя интересува ли се какво ще правя аз без мъж с три деца на ръцете?

СОКРАТ. Правилно не ви дават граждански права на жените, защото сте аполитични!

КСАНТИПА. Бе ний да вземем властта – ще ви оправим!

СОКРАТ. Ей го на Аристофан, пазачо, чу ли го? Пусна им мухата: „Лизистрата! Жените в Народно събрание!“ Горко на Атина!

ПАЗАЧЪТ. А бе, талантлив е човекът...

КСАНТИПА. А и оная кучка Мирто вече реже косите си...

СОКРАТ (*трепва, нежно*). Реже ли ги?

КСАНТИПА. Реже ги, в знак на траур, тя вече те погребва, кучката му с кучка, но аз нямам намерение да те погребвам... (*Дърпа Сократ, изкарва го от татък решетката.*) В края на краищата аз те обичам, дъртак такъв, иначе щях ли да ти търпя шуротиите толкова години, да се шляеш от сутрин до вечер по площадите и по пазарищата, а нощем при хетерите – не, философи били те, хубостниците!

ПАЗАЧЪТ (*губи търпение*). Ей, стига сте се дърлили, аз главата си съм заложил...

КСАНТИПА. А бе жените – ваши, хетерите – ваши, момчетата – ваши, че за нас какво остана? Аз и оная кучка Мирто сама ти я докарах вкъщи, мислиш си, че не знаех нищо ли, глупако, но не исках да се търкаляте из горичките и да ме правите за смях пред гечурлигата на Атина...

СОКРАТ. Ксантинке, кобилке моя...

КСАНТИПА. Твоя ли? Запомни ми думата, ей Богу, само да те измъкна веднъж от тук – ще преспя с първия срещнат, пред очите ти ще се въргам с него, то само за това си струва да те измъкна от тук – да те видя как ще се пулиш и как (*цитира го с убийствена ирония*) душата ти ще се издигне над страстите на тялото...

СОКРАТ. Не ме разсмивай, кобилке моя...

Чуват се тежките стъпки на архонтите.

КСАНТИПА. Архонтите!

ПАЗАЧЪТ. Сега я втасахме...

КСАНТИПА. Вземи меча и се прави на пазач! (*Ти-*

ка меча на пазача в ръцете на Сократ.) Разхождай се, ето така... (Към Пазача.) Сократе, така ли се разхожда пазачът?

ПАЗАЧЪТ. Точно така. Напред-назад, напред-назад... (Показва.)

КСАНТИПА (на Пазача). Ти лягай там (сочи му дървената пейка) и се завиѝ презглава! (На Сократ.) Хайде, напред-назад, напред-назад!

СОКРАТ (понеичва да свали плаща). Не! Аз няма да...

КСАНТИПА. Шшшшшшш! Нито гък! Ти какво искаш – да разберат архонтите ли? И знаеш ли какво ще стане тогава? Ти все едно ще си пиеш отровата, а аз – знаеш ли какво ще направят те с мене? Или искаш децата ни да останат кръгли сирачета, това ли искаш? Добре. (Вика.) Архонтиии!

ПАЗАЧЪТ. Ей, тихо там! Аз главата си съм заложил...

КСАНТИПА (разплаква се). Помисли за децата си, Сократе!

СОКРАТ. Добре, добре, не реви... (Загръща се с черния плащ, започва да се разхожда напред-назад). Само не реви, че се изприщвам...

ПАЗАЧЪТ (легнал на пейката, загърнал се с парцаливия хитон на Сократ). Ксантипо, ела тук, архонтите да не видят, че разговаряш с пазача, ела при мене, уж съм Сократ... (Ксантипа тръгва към него.) Извади ключа и заключи отвътре, за по-сигурно, а така... Дай ми сега ключа. (Ксантипа му подава ключа, той я хваща за ръката и я дърпа към себе си.) Легни, легни го мене, уж съм Сократ... а така, ама по-достоверно легни, да не се усъмнят архонтите... Сократе, а ти ни пази... разхождай се, какво зяпаш! А така... А ти, кобилке моя, така ли ти викаше оня, запретни си неплоса...

КСАНТИПА. Ей, какво правиш?

ПАЗАЧЪТ. За по-голяма достоверност, кобилке моя... (Запретва ѝ неплоса.)

СОКРАТ. Ей, какво правиш там?

ПАЗАЧЪТ. Я си гледай работата, пазачо! Аз имам право на последно желание и последното ми желание е да спя с жена си... ох, ела, ела, кобилке моя...

СОКРАТ. Това е моята жена!

ПАЗАЧЪТ. Ама виѝ съвсем се самозабравихте бе! И жените ли искате да ни вземете? (Патетично.) Живота ми можете да вземете, но жена ми – не! (Смее се издевателски, стъпките на архонтите приближават.) Загаси светилника бе, глупак, да не видят архонтите! (Сократ механично се подчинява, духва светилника. Пазачът действа в тъмното.) Ела, ела, кобилке моя... съвсем достоверно трябва...

КСАНТИПА. Пусни ме, свиньо мръсна!

ПАЗАЧЪТ. Свиньо, ама децата – кръгли сирачета...

КСАНТИПА. Аз ти платих!

ПАЗАЧЪТ. Пари аз не ща, аз съм безкористен... (Хвърля кесията.) Ох, какво напупах...

КСАНТИПА. Пусни ме, ще викам!

ПАЗАЧЪТ. Ами викай, викай, да чуят архонтите... А бе какво си играя аз!

КСАНТИПА. Ох, Сократе!

ПАЗАЧЪТ. А такааа... ох!

СОКРАТ. Пусни я! Звяр! (Тресе решетката.)

ПАЗАЧЪТ. Я тихо там! Хубаво ли е, кобилке моя? Ох, давай сега!

КСАНТИПА. Олеле, Сократе!

СОКРАТ. Пусни я, дивак! Чуваши ли, пусни я!

ПАЗАЧЪТ. Кажу ми на моя да не вреши... ох, ох!

КСАНТИПА. Ох, ох, олеле... олеле, Сократе! Ох...

СОКРАТ. Какво олеле ма, бягай!

КСАНТИПА. Ох!... Ох!...

ПАЗАЧЪТ. Ох, давай... давай, кобилке моя!

СОКРАТ *(побеснял, тресе решетката, крещи)*.

Пусни я! Изверг! Изрод! Пусни я!

ПАЗАЧЪТ. Викай, викай, така ми е по-хубаво...
ох, кобилке моя!

СОКРАТ. Ще викам!

КСАНТИПА. Ох, Сократе, недей... ще чуят архонтите, ох...

СОКРАТ *(крещи)*. Пусни я, ще те убия! И двамата ви ще убия!

ПАЗАЧЪТ. Ох, давай, кобилке моя, давай, давай, ох, ох, ох, че хубаво било да си Сократ.

СОКРАТ *(рухва до решетката, риде)*. Пазачо, недей... моля ти се, пазачо...

КСАНТИПА. Сократе... Сократе...

ПАЗАЧЪТ. И моя гъртак те сменил с оная пачавра Мирто, ох, кобилке моя, давай, давай, юруш... а ти, пазачо, пази...пази... пази... пази...

Стъпките на архонтите се отдалечават. Тъмно е, блещука само светилникът в гръното. Тишина. Сократ се изправя, бавно отива към чашата, взема я, дълго гледа тъмната отрова... Сянката на Ксантипа се надига, оправя си неплоса, отива към решетката, отключва я, излиза, спира до Сократ, който гържи чашата и гледа тъмната отрова.

КСАНТИПА *(глухо)*. Сократе. Да вървим.

СОКРАТ *(без да я погледне, глухо)*. Ти върви...
Благодаря ти за живота.

КСАНТИПА. Сократе...

СОКРАТ *(с горчив смях)*. Какъв Сократ?... *(Рязко.)*

Върви си, ти казах! *(Ксантипа прави няколко крачки, спира.)* Намери един петел! Жив! И го донеси.

Ксантипа бавна се отдалечава. Сократ продължава безмълвно да съзерцава чашата.

ПАЗАЧЪТ *(лежейки възник ни пейката)*. Хубаво нещо било да си Сократ.

Сократ извърща глава към пазача, гледа дълго натам, оставя бавно чашата на мястото ѝ.

ПАЗАЧЪТ. Тялото ѝ гладко и гъвкаво, докоснеш ли го – тръпне като кобилка, кога на корема ѝ кацне муха, тръпне, тръпне, а гърдите ѝ твърди и палави, не мож ги хвана, само зърната им те къват по пръстите като човчици на пиленца, къват, къват...

Докато Пазачът говори, Сократ отива към отворената врата на решетката, изважда ключа, който стърчи отвътре, затваря бавно вратата, пъха ключа от външната страна, заключва и изважда ключа.

ПАЗАЧЪТ. Запали светилника, пазачо!

Сократ мълчаливо отива до светилника в гръното, взема огън с борина, пали светилника до решетката. Чашата с отрова блесва на светлината. Сократ дълго я съзерцава.

СОКРАТ. Ами ако някой не ще да я пие?

ПАЗАЧЪТ. Кое? А, отровата ли? Имало е такива случаи... Ти що питаш?

СОКРАТ. Питам.

ПАЗАЧЪТ. Ами като не ще – налага се насила.

СОКРАТ. Как насила?

ПАЗАЧЪТ. Сваляш го, заклещваш му главата с колене, а с меч му разчекваш ченето. И наливаш.

СОКРАТ. Аха...

Наметнат с черния плащ, Сократ се разхожда край решетката напред-назад, напред-назад – равномерно като махало, стъпките му цъкат като часовник; в едната си ръка размахва огромния ключ, изпод плаща му виси мечът, проблясва от време на време.

ПАЗАЧЪТ. Архонтите заминаха ли? *(Сократ не отговаря.)* Тези статуйки ще им ги остава за спомен. Атина е дала повече жертви тук, отколкото на бойното поле. Схващаш ли?

СОКРАТ *(разхождайки се)*. Заклещваш му, викаш, главата с колене...

ПАЗАЧЪТ. Случвало се е, какво да правиш?

СОКРАТ. Заклещваш му, викаш, главата с колене, а с меч му разчекваш ченето...

ПАЗАЧЪТ. Перикълчо, синът на Перикъл, като сега го помня. То пък ченето му крехко – фрас, строши се.

СОКРАТ. Разчекваш му, викаш, ченето с меч – и наливаш. Ако не ще.

ПАЗАЧЪТ. Не ще, ами. Що, вика, ме изпратиха тук? Нали победих спартанците при Аргенузките острови. Победил си ги, скъпи, ама си забравил да погребеш мъртвите, почести не си им отдал.

СОКРАТ. Важното е, викаш, да приказваш по-малко, защото говоренето затопля човека, а това пречи на отровата да действа...

ПАЗАЧЪТ. Ако не беше победил, нямаше да го

осъдят, нали? После се оказа, че сбъркали. Те и за Сократ така ще кажат: сбъркахме!

СОКРАТ. В такъв случай, викаш, се налага на човек, дето много приказва, да му наливаш дъва, че и три пъти...

ПАЗАЧЪТ. А бе хич не са сбъркали – кого не сте утрепали от завист? Издигне ли се някой с една глава над другите – сечи я! Понеже сме демокрация и всички трябва да бъдем равни. Тъй че правилно си решил да бягаш.

СОКРАТ. Що герои са минавали оттука, викаш, срещу цели гържави са се изправяли, срещу цели армии – не трепват, викаш, ама изправят ли се тук пред чашата – мамо мила, викаш...

ПАЗАЧЪТ. Нищо не викам. Бягай, накъдето ти видят очите!

СОКРАТ. Мамо мила, викаш, ела ги виж – изправят ли се пред чашата, тресат се, викаш, да умреш от смях! *(Смее се изкуствено.)*

ПАЗАЧЪТ. Ей, какво ти става бе, човек? Що не бягаш?

СОКРАТ *(спиращ се, гледа го)*. Да бягам ли? Защо?

ПАЗАЧЪТ. Иначе ще убият и дъвама ни. Бягай!

СОКРАТ. Ти за мене грижа не бери. Ами да видим какво ще правим с чашата.

ПАЗАЧЪТ. С чашата ли?

СОКРАТ. С отровата в чашата. С бучиниша.

ПАЗАЧЪТ. Да го пие, който ще! *(Става.)*

СОКРАТ. Ами ако не ще?

ПАЗАЧЪТ. Кой... ако не ще? *(Отива към решетката.)*

СОКРАТ. Ти, кой.

ПАЗАЧЪТ. Аз ли? *(Мъчи се да отвори вратата на решетката.)* Ей, къде е ключът?

СОКРАТ. Разчекваш му, викаш, ченето с меч... *(Вади меч.)*

ПАЗАЧЪТ *(тресе решетката)*. Ей, човече, не си играй! Дај ключа!

СОКРАТ. Хубаво нещо било да си Сократ, а? *(Смее се.)* Сега ще видиш колко е хубаво. Аз такава гоза ще ти забъркам, че няма да се освестииш и на оня свят! Очите ти ще изхвъркнат като на смачкана жаба, ще се сгърчиш като червей на възлен, като теменужка ще посинееш... *(Имитира го.)* Отстъпвам ти моята бучка захар, да си подсладиш отровата, аз много те уважавам...

ПАЗАЧЪТ *(внезапно спокоен)*. Добре, дај чашата.

СОКРАТ. „Дај чашата!“, а? *(Мъчи се да се смее издевателски, криви се, имитирайки го.)* Че много бързаш бе! Що бързаш?

ПАЗАЧЪТ *(патетично)*. Да проживееш живота си като палач и да умреш като герой – е по-добре, отколкото обратното! Дај чашата, пазачо!

СОКРАТ. А, тука си има рег. Ще почакаш. Има си правилник – още не е пропял петелът. Тук да не сме диваци – фрас, отсекай ти главата и край. Тук е цивилизация. Отрова. Трябва да се мисли. Като нагълташ отровата – пак да има време да мислиш. Най-страшното е да мислиш. За смъртта.

ПАЗАЧЪТ. Така, така... Много добре.

СОКРАТ. Ще видиш ти гали е добре.

ПАЗАЧЪТ. Добре се развиваш, казвам. Добър пазач ще излезе от тебе. Ще умра спокойно.

СОКРАТ. Спокойно ли? Спокойно цял да умре! Че как ще умреш спокойно бе, палач такъв, мародер! Че кой изтрови онези 5000 души по времето на тиранина Критий?

ПАЗАЧЪТ. 4500.

СОКРАТ. За 500 прави въпрос, убиецът му с убиец!

ПАЗАЧЪТ. Аз за всеки човек правя въпрос. Човек е наг всички небесни и земни неща.

СОКРАТ. За човека правел той въпрос, извергът! А защо измъкваше от вкочанясалите им пръсти златните пръстени? Критий им присвояваше земите и къщите, ти им измъкваше пръстените, измъкваше ги, нали?

ПАЗАЧЪТ. Измъквах ги. За да нямам съблазън душите им към земните неща. Схващаш ли?

СОКРАТ. Циник! На тебе една смърт ти е малко!

ПАЗАЧЪТ. Така, така, започваш да озверяваш...

СОКРАТ. Такива злодеи трябва да се заличават и от този, и от онзи свят, имената им трябва да се изчегъртват – човечеството да не знае, че е раждало такива изверги! Развратник – ще изнасилва чужди жени!

ПАЗАЧЪТ. Жените на пазачите.

СОКРАТ. Жените на кого?

ПАЗАЧЪТ. На пазачите. За да озверят. Да възненавидят всичко човешко. Иначе няма да си вършат работата както трябва. Я си представи, че ти пратят тук някой свестен човек – как ще му дадеш отровата, ако не си озверял?

СОКРАТ. Как няма да озверее? Ти уби и сина на Перикъл, нали? Ти и самият Перикъл щеше да убиеш на граго сърце, нали?

ПАЗАЧЪТ. Щях. Е, и?

СОКРАТ. Великия Перикъл?!

ПАЗАЧЪТ. А той колко изтрепа във великите си войни? На кого са нужни тези войни? На човека ли? Не, отлични ми пазачо, на великите ти перикловци са нужни те, иначе как ще станат велики, ами че то с копане и оране велик не се става. Защо, мислиш, беше разрушена навремето Троя – за да си напише Омир „Илиадата“ ли? Че то аслъ това е единствената пол-

СОКРАТ. Кое?

ПАЗАЧЪТ. Закона.

СОКРАТ. Кой закон? Ей така ще му заклеция главата...

ПАЗАЧЪТ. Според който трябва да пишат поетите и комедиографите.

СОКРАТ. Тъй ли? Какво гласи този закон?

ПАЗАЧЪТ. Бог не е причина за всичко, а само за доброто. Схващаш ли?

СОКРАТ. Схващам. А с меча ще му разчекна ченето...

ПАЗАЧЪТ. Чакай, какво чак толкова ти е направил човекът?

СОКРАТ. Ще говори против демокрацията!

ПАЗАЧЪТ. Доколкото си спомням, против мене говореше.

СОКРАТ. Против мене говореше!

ПАЗАЧЪТ. Против мене говореше!

СОКРАТ. Да, и против тебе говореше. А щом говори против пазителите на демокрацията, значи говори против демокрацията! Двойна гоза ще му налея, да го видя как ще говори...

ПАЗАЧЪТ. Говори, но спазва закона.

СОКРАТ. Кой закон бе?

ПАЗАЧЪТ. За боговете.

СОКРАТ. Щом говори против демокрацията, значи говори против боговете!

ПАЗАЧЪТ. Обаче боговете май не са демократи.

СОКРАТ. Как да не са?

ПАЗАЧЪТ. Иначе нямаше да са богове. Едното с другото май не върви.

СОКРАТ (замисля се). Да, трудно е да се каже, че Зевс е демократ.

ПАЗАЧЪТ. Прометей нещо либералничеше, даде

божествения огън на хората, ама го приковаха на Елбрус за тая работа.

СОКРАТ. Мани го моя народняк! Позъор! Да виси там! Ще краде огъня от Зевс, за да го даде на кого? (Презрително.) На хората! На ония, гето за половин грахма...

ПАЗАЧЪТ. Ти съвсем деградира бе! Пазач, пазач – ама бива ли чак толкова? Ама то аслъ: каквато гържавата – такива и пазачите ѝ...

СОКРАТ. Ти против атинската гържава ли говориш, робе йонийски?

ПАЗАЧЪТ. Че Атина ако беше истинска демокрация, трябваше да почита Прометей, а не оня гърт курварин и отцеубиец Зевс.

СОКРАТ (вади меча). Ти хулиш и Зевса?

ПАЗАЧЪТ. Че нали Зевс удуши баща си, за да се качи на Олимп! И вие в Атина се душите един друг, всеки гледа да докопа властта, не бе, не за себе си го правите – все за благо на народа го правите... Бедният атински народ!

СОКРАТ. Атинският народ може да е беден, но е свободен!

ПАЗАЧЪТ. Искаш да кажеш: свободен е да бъде беден. Както Аниг пък е свободен да бъде богат, нали така? Това ли е атинската ви демокрация?

СОКРАТ. Забранявам ти да говориш против демокрацията!

ПАЗАЧЪТ. О, ти вече ми забраняваш, пазачо! Ама то работата на пазача е да забранява, нали, отлични ми пазачо?

СОКРАТ (вбесен). Забранявам ти въобще да говориш!

ПАЗАЧЪТ (смее се). Е, ти се престараваш...

СОКРАТ. Аз съм длъжен да пазя демокрацията от хулни думи!

ПАЗАЧЪТ. О, ти вече пазиш...

СОКРАТ. Мълчи, ти казвам! *(Вдига меча.)*

ПАЗАЧЪТ *(все по-неудържимо се смее)*. Ами ако не ща? Какво ще ми направя, ако не искам да мълча? Ще ме заколиш ли, като варварите? Ами хайде, това е къде по-приятно, отколкото... *(Сочи чашата.)* Хайде, нъ, сечи! *(Навира главата си през решетката.)* Сечи, пазачо на атинската демокрация!

СОКРАТ *(блъска му назад главата)*. Махни си противната зурла, свиньо ефеска! Все едно ще умреш, ти какво си мислиш...

ПАЗАЧЪТ. Истинският мъж не мисли дали ще умре, или ще оживее, мисли единствено дали постъпва справедливо или не!

СОКРАТ. Това са мои гуми! Плагуам!

ПАЗАЧЪТ. Твои ли? Смяташ ли, че това могат да бъдат гуми на един пазач?

СОКРАТ. Кои е пазач бе?

ПАЗАЧЪТ. Който пази. А в случая пази кой?

СОКРАТ. Слушай... *(Оглежда се, ослушва се, отключва решетката.)* Хайде...

ПАЗАЧЪТ. А, не. Всеки си е на мястото. „Дори да ми кажат сега: Хайде, Сократе, пускаме те..."

СОКРАТ. Стига си грънкал, пускам те – къш, къш!

ПАЗАЧЪТ. „... пускаме те, но при едно условие – да не говориш..."

СОКРАТ. Млъквай и изчезвай, иначе... *(Мъчи се да го изтика навън.)*

ПАЗАЧЪТ. „... иначе ще бъдеш убит – ако ми кажат така, аз ще отговоря: Благодаря ви сърдечно, мъже атиняни, и ви обичам, но няма да ви послушам и докато гишам и ми е възможно, няма да престана да говоря истината.“ Хайде, подай ми чашата.

СОКРАТ. Лесно е да си приказваш тук – защо не излезеш да говориш пред народа публично?

ПАЗАЧЪТ. Нали затова съм тук – защото говоря.

СОКРАТ. Гледай го самозванеца!

ПАЗАЧЪТ *(продължава речта)*. „Но аз искам да ви предскажа и какво ще стане по-нататък. Аз изричам, о вие, които ме убихте: след моята смърт вас ще ви постигне много по-голямо наказание от това, което ми наложихте, смърт. Вие направихте това с мисълта, че ще се отървете да не се изследва животът ви – тъкмо обратното ще стане, казвам ви. Повече ще станат тези, които ще ви изследват – и те ще бъдат по-мъчни, понеже ще бъдат по-млади и по-безмилостни – и вие повече ще негодувате и все повече ще убивате... *(Сократ слуша все по-прехласнато.)* Но ако мислите, че като убивате все повече, ще попречите да се явят други да ви порицават за несправедливия ви живот – лъжете се!“... И това ли са твои гуми?

СОКРАТ. Аз си го мислех това същото навремето, но не посмях да го кажа...

ПАЗАЧЪТ. А не си ли помислял, навремето, че повече така не може?

СОКРАТ. Аз ли? *(Оглежда се, шепне.)* Аз винаги съм говорел за усъвършенствуването на човека.

ПАЗАЧЪТ. Тъй ли? И как ще стане тази работа?

СОКРАТ. Сега... ако някой те попита: кое е най-голямото богатство за човека – какво ще отговориш? Парите? Надявам се, няма да изречеш подобна глупост. Здравето? И вълът е здрав, но какво от това... А, не ти сигурно ще извикаш: свободата! Красиво звучи, но нищо не означава. Тираните имат най-голяма свобода, но прави ли ги тя свършени хора?...

Или, не дай Боже, ще кажеш: труда? Е, добре, отговори ми тогава: защо природата е нагарила единствено човека на тази земя и в цялата Вселена с този мозък – а, защо? За да копаем и да чукаме камъни ли? Че за това много мозък не трябва... Човекът е създаден да мисли! Да прониква с мозъка си в далечината на космоса и в дълбочината на материята, в законите на числата и в загадките на собствената си душа. А за да върши всичко това – какво му е необходимо? Свободно време! Аз през целия си живот се стремях и успях да се сдобия с това най-голямо богатство за човека – всичкото ми време да е свободно време! Няма по-големи нещастници от ония, дето се бият в гърдите и се хвалят, че от много работа нямали минута свободно време и дори се опитват, невежите му с невежи, да порицават публично естествения стремеж на човека да не работи. Защото човек работи – защо? За да яде, нали? Яде пък, за да живее. Живее, за да работи. Работи, за да яде... И кръгът се затваря, умираме бавно или изведнъж и накрая всеки се пита: а за какво беше всичко, за това ли гождохме на тоя свят – само за да работим ли? Не, мили мой, човек работи не по призвание, а по принуда, понеже не сме го измислили още – как да се препитаваме, без да работим или без да воюваме – защото причината и за войните е същата, нали? Но нашите потомци ще го измислят! И само тогава – когато цялото време на човека бъде време за мислене, – само тогава човекът ще може да се усъвършенства все повече и повече, за да постигне накрая истинското съвършенство на човека!

ПАЗАЧЪТ. На кой човек?

СОКРАТ. На всички. В това е залогът на прогреса.

ПАЗАЧЪТ. Значи: все по-съвършени гемагози, все

по-съвършени роби, все по-съвършени пазачи – така ли? Ега ти прогреса!

СОКРАТ (*ядосан*). Ти какво бе – като Аристофан ли: назад към олигархията, не, още по-назад – към матриархата, назад към първобитнообщинния строй, така ли? Сложил си човекът очите на задника и напред към маймуните! Ега ти прогреса!

ПАЗАЧЪТ. А, не като Аристофан. Напред трябва да се гледа.

СОКРАТ. Само така – напред! Към процъфтяването на робовладелческия строй!

ПАЗАЧЪТ. Че той не прецъфтя ли вече?

СОКРАТ (*стреснат*). Кои?

ПАЗАЧЪТ. Робовладелческият строй. Не може да е вечен, я!

СОКРАТ. Как тъй да не е вечен?

ПАЗАЧЪТ. Няма логика.

СОКРАТ. Каква логика?

ПАЗАЧЪТ. След първобитнообщинния строй гојде робовладелческият, нали така? Значи след робовладелческия строй трябва да гојде друг. Панта реј. Учи се да мислиш логически.

СОКРАТ. Друг ли? Как така друг?... Виж, това не бях си го помислял!... Какъв друг?

ПАЗАЧЪТ. По-прогресивен. Без роби.

СОКРАТ. Как тъй без роби? А кои ще работи, за да мислим?

ПАЗАЧЪТ (*патетично*). Робството е позор за човека. По-добре смърт, отколкото роб!

СОКРАТ. Ще ги изтрепем значи робите. Сетне?

ПАЗАЧЪТ. Ще гојдат рицарите.

СОКРАТ. Кои?

ПАЗАЧЪТ. Рицарите.

СОКРАТ. Какви са тия?

ПАЗАЧЪТ. Рицари.

СОКРАТ. Не съм чувал.

ПАЗАЧЪТ. Какво да те правя, като не четеш научна фантастика. *(Обяснява.)* Рицар – това е благороден човек, галантен към дами, човек на честта и на жеста, който поставя мечта си в услуга на правдата и на онеправданите. *(Мечтателно.)* Ех!...

СОКРАТ. Значи всички ставаме рицари?

ПАЗАЧЪТ. Рицари – това е най-малкото.

СОКРАТ. Тъй ли? Какво повече?

ПАЗАЧЪТ. Барон например – още по-благородно.

СОКРАТ. Барон ли? Стига бе!

ПАЗАЧЪТ. Обаче не стига. Има още по-благородно.

СОКРАТ. Още по-благородно? Какво по-благородно?

ПАЗАЧЪТ. Граф.

СОКРАТ. Граф ли? Граф Сократ? Много ми харесва. *(Мечтателно.)* Граф Сократ... ех!

ПАЗАЧЪТ. Не бързай, има още. Маркиз.

СОКРАТ. Мене граф по ми харесва. Не ще маркиз.

ПАЗАЧЪТ. Ами княз? Как ти се вижда княз Сократ?

СОКРАТ. Хубаво звучи, ама... А бе на мене граф ми стига.

ПАЗАЧЪТ. Значи за цар въобще да не говорим.

СОКРАТ. А, за цар не ще и да чуя! Аз съм демократ.

ПАЗАЧЪТ. Виж сега какво... *(Оглежда се, шепне.)* Тази дума да не я чувам!

СОКРАТ. Коя?

ПАЗАЧЪТ. Последната.

СОКРАТ. Демо...

ПАЗАЧЪТ *(прекъсва го)*. Нея.

СОКРАТ. Защо?

ПАЗАЧЪТ. През феодализма *(почти беззвучно)* демокрация няма.

СОКРАТ. Как тъй няма?

ПАЗАЧЪТ. Понеже по същество демос не съществува, значи и *(изговаря демокрация само с движение на устните си)* няма. Схващаш ли?

СОКРАТ. Няма демос? А, схващам: понеже всички сме рицари, барони, графове...

ПАЗАЧЪТ. Точно така. А бе ти много бързо взе да схващаш.

СОКРАТ *(все по-мечтателно)*. Значи няма да бъдем някакви си прости граждани, а графове, маркизи, князе...

ПАЗАЧЪТ. Романтично, нали?

СОКРАТ. Какво е?

ПАЗАЧЪТ. Романтично. *(Обяснява.)* Ще мечтаят, значи, хората.

СОКРАТ. Ще мечтаят ли? За какво ще мечтаят?

ПАЗАЧЪТ. Ами простите като теб – да станат рицари.

СОКРАТ. Аа! А рицарите ще мечтаят да станат барони.

ПАЗАЧЪТ. Точно така. Бароните пък – да станат графове.

СОКРАТ. Графове – да станат маркизи. Маркизите – князе.

ПАЗАЧЪТ. Князете пък – царе...

СОКРАТ. А царете? За какво ще мечтаят царете?

ПАЗАЧЪТ *(в затруднение)*. Царете ли? Хм... Царете пък ще мечтаят да станат прости хора.

СОКРАТ. Гледай ти каква романтика! Какво съвършенство!

ПАЗАЧЪТ. Да! И понеже всички ще мечтаят – няма да има нужда нито от поезия, нито от философия, от никакво изкуство няма да има нужда!

СОКРАТ. А, не съм съгласен! Без изкуство не може.

ПАЗАЧЪТ. Ти какво искаш – да се извъди пак някой Аристофан и да развали романтиката с пръдните си!

СОКРАТ. Няма да я развали. Изкуството ще бъде друго.

ПАЗАЧЪТ. Друго ли?

СОКРАТ. Друго. Романтично. Пълно с мечти и блянове.

ПАЗАЧЪТ. Ами Еврипид, ами Софокъл – твоите приятели?

СОКРАТ. Мани ги тези мизантропи, няма да има трагедии!

ПАЗАЧЪТ. Що, нека има, що да няма трагедии. Но това трябва да бъдат радостни трагедии. А комедиите ще бъдат сериозни.

СОКРАТ. Как така сериозни? Че как ще се смеят тогава хората?

ПАЗАЧЪТ. Няма да се смеят. Всичко ще бъде наред – на какво да се смеят?

СОКРАТ (*оглежда се, шепне*). Слушай... а няма ли да бъде малко скучничко?

ПАЗАЧЪТ. Може. Но ще бъде хубаво.

СОКРАТ (*прехласнат*). Скучно и хубаво, ех!...

ПАЗАЧЪТ. И всички ще мечтаят!...

СОКРАТ. Че за какво има да мечтаят, като е толкова скучно и хубаво?

ПАЗАЧЪТ. Ами да стане още по-скучно и хубаво!

СОКРАТ. И кога ще настъпи това романтично време?

ПАЗАЧЪТ. Скоро, скоро...

СОКРАТ (*съвсем прехласнат*). Ех! Значи феодализмът е нашето светло бъдеще, ех!... Знаеш ли, Сократ ми звучи малко просташки. Не е ли по-романтично граф Атински?

ПАЗАЧЪТ. По-романтично е.

СОКРАТ. Нали? А Сократ...

ПАЗАЧЪТ. Мани го Сократ – само неприятности.

СОКРАТ. Не, не че нещо такова ге, но... нищо не искам да ме свързва с мрачното минало!

ПАЗАЧЪТ. Правилно, графе Атински.

СОКРАТ. Нали? А ти какво си избра?

ПАЗАЧЪТ. Какво да избира?

СОКРАТ. Княз сигурно, а? Княз Йонийски!

ПАЗАЧЪТ. Не.

СОКРАТ. А какво?

ПАЗАЧЪТ. Сократ.

СОКРАТ. Сократ ли?

ПАЗАЧЪТ. Философът Сократ ми стига. (*Патетично.*) През цялата си многовековна история народът на Йония се е борил само за едно звание: свободен! Аз нямам причини да се различавам от своя народ и като него нямам нужда от други звания и титли. Философът Сократ ми стига – и аз ще изпия горчивата чаша, която ми е отредена.

СОКРАТ. Какъв Сократ си ти бе, пазач с пазач! Аз съм Сократ!

ПАЗАЧЪТ. Сериозно? Ти ли бе, графе Атински? Я не ме разсмивай. Жалък самозванец!

СОКРАТ. Ти си самозванец! Сократ бил мой, пазачът му мръсен! Че откога бе?

ПАЗАЧЪТ. Винаги съм бил Сократ, а кой е пазач – то се вижда. Вчера се опита да узурпираш името ми, като чрез измама зае насила моето място, че дори и жена ми искаше да изнасилиш.

СОКРАТ. Аз – жена ти? Кога?

ПАЗАЧЪТ. Вчера. Не помниш ли, изкуфелий ми пазачо? Ела, вика, да попазиш временно, пък аз хем да си почина малко, хем да видя какво е да си Сократ.

СОКРАТ. Лъжец!

ПАЗАЧЪТ. И налетя на Ксантупа.

СОКРАТ. На кого?!

ПАЗАЧЪТ. На жена ми.

СОКРАТ. На жена ти?!

ПАЗАЧЪТ. И рушвет ми пробута за тая работа, но тя не ти бутна. (*Подхвърля му кесията.*) Дръж!

СОКРАТ. Вземи си мръсните пари! (*Подритва му кесията.*)

ПАЗАЧЪТ. Виж, днес жената направо си гоиде при мене.

СОКРАТ. Мръсен лъжец!

ПАЗАЧЪТ. Защо се ядосваш, ако лъжа? (*Подритва му кесията.*) Кесията е твоя, нали?

СОКРАТ. Как няма да се ядосвам бе, лъжецо гнидав?

ПАЗАЧЪТ. Е, ама ти съвсем изпростя...

СОКРАТ. Иска да узурпира името ми – аз да не се ядосвам!

ПАЗАЧЪТ. Да ти узурпирам името ли? Кое име?

СОКРАТ. Моето, кое!

ПАЗАЧЪТ. Кое беше твоеето име?

СОКРАТ. Как кое бе? Сократ!

ПАЗАЧЪТ. Сократ ли? Че ти нали се отрече от него преди малко?

СОКРАТ. Кой се е отрекъл?

ПАЗАЧЪТ. Виждаш ли кой е лъжец, графе Атински?

СОКРАТ. Чакай сега...

ПАЗАЧЪТ. Няма какво да чакам. Отрече ли се, или не се отрече? (*Сократ не отговаря.*) Така. А кой се отрече така лесно от името си, ако то наистина е негово?

СОКРАТ (*объркан*). Аз не съм се отрекъл...

ПАЗАЧЪТ. Е, хайде сега...

СОКРАТ. Не съм се отричал! Аз само така...

ПАЗАЧЪТ. Да ге.

СОКРАТ. А бе нали мечтаехме, как не разбираш!

ПАЗАЧЪТ. Аз те разбирам. Цял ден ходиш напред-назад, напред-назад, самота, мрак, мухъл, плъхове... какво друго ти остава, освен да мечтаеш, че я си Фигий – и дялкаш, тези бездарни бюстчета...

СОКРАТ. Ти ги дялкаш!

ПАЗАЧЪТ (*продължава невъзмутимо*)... или че си Сократ.

СОКРАТ. Сократ съм!

ПАЗАЧЪТ. Защо не, романтично е. Мечтай, пазачо! (*Сократ го гледа онемял през решетката.*) Тази униформа много ти отива, ще знаеш... Какво си ме зяпнал – пази, разхождай се, напред-назад, напред-назад... според както повелява правилникът, хайде!

Сократ сваля черния плащ, хвърля го, близа през отдавна отворената врата на решетката и тръгва с насочен меч към Пазача.

СОКРАТ. Събличай ми хитона! (*Пазачът го съблича, оставя го на пейката.*) Така. А сега – излизай!... Излизай оттук, ти казвам! (*Тика го с острието на меча.*) Излизай, иначе ще те разпоря!

ПАЗАЧЪТ *(отстъпвайки, крещи)*. Помощ!... Помощ! Ще ме заколи! Той ще ме заколи! Помощ!

СОКРАТ *(издевателски)*. Що викаш? Нали искаше да умреш бе, Сократе? Що викаш? *(Опира острието на меч в пъпа му.)*

ПАЗАЧЪТ. Махни този меч! Дай ми чашата!

СОКРАТ. Чашата ли? Така по-бързо ще свършим...

ПАЗАЧЪТ. Гади ми се от кръв! Дай чашата!

СОКРАТ *(продължава да го тика с острието на меч)*. Гадело му се от кръв на палача му с палач... е, това не бях чувал! Затуй ли изобрети бучиниша, понеже ти се гадело от кръв... *(Ръгва го в бедрото.)*

ПАЗАЧЪТ *(пада, гледа с ужас кръвта, лази пред Сократ)*. Моля ти се, недей... Дай ми чашата!

Втурва се Ксантипа, разчорлена и обезумяла, с петел под мишница.

СОКРАТ. Чашата ли?!... Да знаех, откога да съм ти пролял кръвчицата... *(Вдига с две ръце меч над палача – да го прободне.)*

КСАНТИПА. Не го убивай!

Ксантипа пуска петела, хвърля се към Сократ, изтръгва меч от ръцете му.

СОКРАТ. А, жалиш го, значи...

ПАЗАЧЪТ. Ще ме жали, разбира се.

КСАНТИПА. Не искам смърт! Да бягаме – архонтите идат!

ПАЗАЧЪТ. Кобилке моя...

СОКРАТ. Твоя ли? Е сега вече ще те удуша... *(Хвърля се върху Пазача, сграбчва го за гушата.)* Мръсник! Ще позориш името на Сократ...

ПАЗАЧЪТ. Подлец! *(Сграбчва Сократ за гушата.)* Ще те удуша... да не скверниш името на Сократ!

КСАНТИПА. Не искам смърт! Спрете!

СОКРАТ. Змийо йонийска, ще те удуша... в името на Атина!

ПАЗАЧЪТ. Атинска хиено... в името на Йония трябва да бъдеш удушен!

Въргальт се по земята, стискайки се един друг за гушите.

КСАНТИПА. Докога, о богове? Докога ще се избиват хората? Кой пося в гушата на човека тази смъртна ненавист към човека? Мъже, какво струват вашата философия и поезията ви, и знанията ви за природата и космоса, когато вие се избивате един друг като животни? Не, защо обиждаме животните – вълкът не убива вълк, змията не удушава змия, животните не убиват себеподобните си – само хората убиват хора. Защо? Нали всеки поотделно е добър, обича и гали децата си, всеки се възмущава от убийството, извършено от другите, никой не иска война, всички говорим за мир – а няма нито ген мир на тази земя и войните не спират, не спира безсмисленото самоизтребление на човечеството – вече толкова векове... и ще продължи ли още? Докога? Докато останат на земята двама души – но и те ще се вкопчат един друг за гушите като тези двамата тук и няма да намерят покой под това небе, докато не се удушат един друг. Това ли е великата мисия на единственото разумно същество във Вселената – единственото, което няма разум да запази себе си? А може би човекът наистина няма място на тази

земя – щом себе си не жали, той не ще пожали и земята, и другите същества на нея?... Преди да създадем рало – изковахме меч, преди да замесим хляб – забъркахме отрова, преди да си направим крцле, за да летим – направихме стрели, за да убиваме. Защо? Убиваме в името на живота, воюваме в името на мира, демагогстваме в името на народа, тиранизираме в името на свободата – хора, докога?

Ако не е обхваната от всемирно отчаяние, ако е ядосана или вбесена, Ксанטיפа сигурно ще произнесе друг монолог:

КСАНТИПА (*гледа ги как се душат, започва да ги насъсква като кучета*). Дръж! Дръж, Сократе! Угуши го! Сократе, гръж, гръж! (*Смее се, към публиката*.) Виждате ли ги тези идиоти? Виждате ли ги тези балкански лъбове, вкопчени в смъртоносна битка? И знаете ли за какво се бият? Ами защото не могат да разрешат кой е по-велик. Защото на този проклет Балкански полуостров всички мъже са велики. Велики философи, велики поети, велики политици, велики палачи, велики посерковци – и решават ме все велики проблеми, великите проблеми на гържавата, свръхвеликите проблеми на света, супервеликите проблеми на Вселената. Мислите им са велики. Делата им са величествени. Чувствата им са величави. Лъжите им са величайши. Пишките им са великански. Държавите им – и те са от велика по-велика. И понеже не могат да разрешат великия въпрос – коя гържава е по-велика, трепят се една друга колко века вече – все велики патриотични войни... Тези наши балкански грисливи лъбове за нищо друго не са способни, освен да се правят на велики и да се трепят един друг. Виж, това

наистина го могат. Хубаво се трепят. Нямам равни в света. Непостижими са в трепането! Трепят се един друг от памтивека и ще се трепят векове – докато на осрания им Балкански полуостров останат само два мъжки маймуняка, но и те ще се вкопчат един друг за гушите ей като тия двамата тук и няма да намерят покой под това пикливо балканско небе, докато не се утрепят един друг. И на Балканския полуостров ще настане велика тишина... А на нас, клетите балкански жени, не ни остава нищо друго, освен да им теглим по една майна и да се пръждосаме в бардаците на Копенхаген...

Двамата мъже са спрели да се душат, гледат прехласнато Ксанטיפа.

СОКРАТ. Гледай я ти Ксанטיפа!

ПАЗАЧЪТ. Браво, Ксанטיפо!

СОКРАТ. Моята умна женичка... (*Прегръща я.*) Четеш ми сякаш мислите.

ПАЗАЧЪТ. Моята мъдра женичка... (*Прегръща я.*) Чух сякаш себе си.

СОКРАТ. Махни си мръсните ръце, пазачо!

ПАЗАЧЪТ. Ти си махни ръцете, пазачо мръсен!

ДВАМАТА. Кой е пазач бе? Аз съм Сократ!

ПАЗАЧЪТ. Ти ли бе? Я не ме разсмивай... Махни си ръцете!

Притискат Ксанטיפа все по-плътено всеки към себе си.

СОКРАТ. Махай си ръцете, ти казвам!... Ксанטיפо, кажи му кой е Сократ!

ДВАМАТА. Кажи му кой е Сократ, Ксанטיפо!

Мълчание. Двамата се гледат свирено над главата на Ксанטיפа, тя се губи в прегръдките им.

СОКРАТ *(нежно)*. Моята вярна женичка ще каже...

ПАЗАЧЪТ *(много нежно)*. Моята честна женичка ще каже...

Мълчание. Двамата бавно се отгрълват, криейки ръцете си зад гърба. Ксанטיפа се свлича на земята.

СОКРАТ *(ужасен)*. Тя е мъртва!

ПАЗАЧЪТ *(още по-ужасен)*. Мъртва?!

СОКРАТ *(свирено към Пазача)*. Ти!

ПАЗАЧЪТ *(още по-свирено към Сократ)*. Ти!

СОКРАТ. Ти си я удушил, за да не каже кой е Сократ!

ПАЗАЧЪТ. Ти я удуши, защото знаеше, че ще каже кой е Сократ!

ДВАМАТА *(един на друг)*. Убиец!

СОКРАТ. Смърт!

ПАЗАЧЪТ. Смърт!

Петелът се измъква изпод трупа на Ксанטיפа и кукурига. Двамата се гледат стреснато. Петелът пак кукурига. Двамата мълчат. Петелът кукурига трети път.

ПАЗАЧЪТ *(тихо)*. Сократе, трети петли.

СОКРАТ. Трети петли, Сократе.

Чуват се тежките стъпки на архонтите.

ПАЗАЧЪТ. Време е.

СОКРАТ. Време ли е?

ПАЗАЧЪТ. Аз много те уважавам... *(Вади бучка захар, пуска я в чашата.)*

СОКРАТ. И аз. *(Вади бучка захар, пуска я в чашата.)* Няма да усетиш, че е отрова...

ПАЗАЧЪТ. Слушай...

Стъпките на архонтите се приближават.

СОКРАТ. Няма време. Ще си помислят, че Сократ...

ПАЗАЧЪТ. ... е страхливец ли?

СОКРАТ. А философите...

ПАЗАЧЪТ. ... умират спокойно. Погай...

СОКРАТ. ... ми чашата.

Двамата хващат чашата, ръцете им треперят.

ПАЗАЧЪТ. Внимавай, ще се разлее.

СОКРАТ. Внимавам.

ПАЗАЧЪТ. Прощавай.

СОКРАТ. И ти прощавай. И разкажи утре...

ПАЗАЧЪТ. Разкажи за последната нощ...

ДВАМАТА. ... на Сократ.

Пият заедно от чашата. Оставят я внимателно на земята. Стъпките на архонтите се отдалечават. Двамата започват да се разхождат мълчаливо – единият напред, другият назад, единият от едната страна на решетката, другият – от другата... Краката им натежават, крачките им стават все по-

бавни. Спират, лягат един до друг от двете
страни на чашата. Агония...
Единият се надига към другия.

ЕДИНИЯТ. Сократе! Сократе!

ДРУГИЯТ. Кажу, Сократе!

ЕДИНИЯТ. А знаеш ли, че и двамата можехме...
(Умира.)

ДРУГИЯТ. ... да не пием отровата ли? (Умира.)

Петелът обикаля около трите трупа, търси
нещо да клъвне, но няма. Качва се на чашата,
напъва се, снася в нея яйце, кукурига.

Завеса.

1986 г.

**ДУМИ
ЗА
СТЕФАН ЦАНЕВ**

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА

Стефан Цанев е роден на 7 август 1936 година в село Червена вода, Русенско. Завършва математическа гимназия в Русе, журналистика в Софийския университет и граматургия в Московския киноинститут, учи и право.

Работи като журналист една година, две години – в киното, а от 1967 до 2008 е бил граматург на различни театри: на Сатиричния театър в София (1967–1970), на Театър 199 и на Театъра на окръзите (1970–1973), на Театър „София“ (1973–1984), на Пловдивския театър (1984–1991), на Военния театър (1992–1996) и на Театър „София“ (1996–2008).

След събитията в Чехословакия през 1968 г. забраняват да се печатат неговите стихове – до 1976 г.; през 1984 г., заради спектакъла му „Любовни булеварди“, забранен лично от Тодор Живков, е уволнен и лишен от правото да работи в столицата, изпратен е в Пловдив, завръща се в София през 1990 г.

Издал е стихосбирките: *Часове* (1960), *Композиции* (1963), *Хроники* (1965), *Перигеи или най-голямото приближаване до земята* (1967), *Аз питам!* (1976), *Реквием* (1980), *Небесни премеждия* – избрани стихове (1986), *Сезонът на илюзиите* – любовни стихове (1988), *Спасете нашите души!* (1992), двояната стихосбирка *Стъпки по облаците* (1997) + *Парапети* (забранена през 1968), *Тринайсетият апостол* – превод на ранните футуристични стихове на Маяковски (2002), *Съзнатия на Бога* – избрани стихове (2003), *Птици* (2005);

поемите за деца *Анини приказки* (1976), повестта *Духът на баща ми* (1979), *Анини притчи* (1999);

книгите с есета: *Убийците са между нас* (1996), *Внимавайте с вятърните мелници* (1999), *Сънят на сенките* – книга за мъртвите (2003) и *Да убиеш вярата* (2006); романа *Мравки и богове* (2000), публичния дневник *Дяволите в ада ще ми ръкаплят* (2003), трактата за поетическото изкуство *Ars poetica* (2005) и *Български хроники* в 4 тома (2005–2009).

Написал е драмите: *Истинският Ивайло* (1962), *Бунтът на статуите* (1967), *Весела България* (1968), *Процесът против богомилите* (1968–1969), *9 заседания за спасяването на България* (с Георги Марков) (1969), *Разпята събота* (1971), *Цялата истина в понеделник* (1974), *Единайсетият час* (1977), *Любовни булеварди* (1982), *Животът – това са две жени* (1983), *В неделя Господ си почива* (1984), *Последната нощ на Сократ* (1986), *Тайната вечеря на Дякона Левски* (1987), *Страшният съд* (1988), *Другата смърт на Жанна д'Арк* (1989–1990), *Параноя* (1991), *Величието и падението на Стефан Стамболов* (1993–1994), *Тайното евангелие на Йоан* (1995), *Пир по време на демокрация* (1996), *Азът – това съм аз* (1997), *Конят на Александър Велики* (2003), *Всички луди ме обичат* (2004)

и пиесите за деца: *Джуджето и седемте снежанки + 1* (1975), *Двете Анчета* (1978), *Рицарят на печалния образ* (1978), *Най-чудното чудо* (1985) и *Певецът на северните морета* (2005).

Автор е на десетина нереализирани сценарии: *Няма свидетели!* (1960), *Зелени звезди* (1963), *Единайсетата Божа заповед* (1966), *Истинският Индже* (1966), *Хора без костюми* (1968), *Процесът против еретиците* (1970), *Любовни булеварди* (1973) и др.

Негови стихове са превеждани на всички европейски езици, на иврит, на арабски, на китайски, на монголски, а пиесите му, освен в България (над 120 постановки), са играни в още над 70 театра в 24 страни на Европа, Америка и Азия.

Последната нощ на Сократ е поставяна във Варшава, Лайпциг, Висбаден, Санкт-Петербург, Киев, Рига и Братислава (1988); в Кладно (Чехия), Шчечин (Полша), Вил-

нюс, Талин, радио Берлин, радио Прага (1989); Гьотеборг (Швеция) и в Гренобъл (Франция) – 1991; в Букурещ (1992); в Париж е поставяна два пъти (1992 и 1999); в Бордо (1994); в Никозия (1998), в Струмица (1999); в Измир (2004); в Бугапеща (2006); в Монреал (Канада) – 2007; Оулу (Финландия) и в Истанбул (2008);

Другата смърт на Жанна д'Арк е поставяна в Питсбърг (САЩ) и Монреал (1993); в Братислава, Прешов, Попрад (Словакия), Москва и радио Варшава (1995); в По (Франция) и в Ниш (1996); в Гюргево и Атина (2004); в Истанбул (2005); в Хага (2007); в Измир (2009).

Тези две пиеси са поставяни в още двайсетина театри в различни градове на Русия, Беларус и Украйна, *Параноя* е поставяна в Лондон (1991), *Животът – това са две жени* – в Краков и Симферопол (1987), в Киев, Вилнюс и Шяуляй (1988) и в турска Никозия (2008), *Азът – това съм аз* – в Марсилия (2005), *Певецът на северните морета* – в Атина и в гръцка Никозия (2004).

ДУМИ ЗА СТЕФАН ЦАНЕВ

* * *

*И черное таежное мерцанье
глазами Робеспера просверлив,
бледнея и горя болгарин Цанев
читал нам свой неистовый вер либр:*

*(И мрака черен на тайгата
с очите на Робеспьер пробил,
горящ и бледен, българинът Цанев
чете неистовия свой вер либр:)*

Живей ли?

– Разбира се – отвърща Дарвин.

Живей ли?

– Не знам – усмихва се Сократ.

Живей ли?

*– Надо жить! – вика Маяковски
и ми предлага своето оръжие –
да проверя
дали живея...*

Евгений Евтушенко
„Ночь поэзии“, август 1963 г.

* * *

Измежду най-младото поколение поети Стефан Цанев прави особено впечатление със своите претенциозни „новаторски“ опити. Лирическият герой импонира със своя стремеж към нови и нови хоризонти, с органическа-

та си омраза към еснафството, с душевната си чистота, но светоусещането, което манифестира той, много често дисхармонизира с голямото съдържание на нашите дни, на нашия комунистически устрем. Това повърхностно едностранчиво виждане на нашето всекидневие не е току-така случайно. Нима е естествено в стиховете му да няма и намек, че тъкмо идеалът на комунизма и нашите сегашни усилия за превръщането му в действителност са най-същественото в сложната истина на нашето общество, на нашето всекидневие?

Иван Вангов
в. „Отечествен фронт“,
18 януари 1964 г.

* * *

Освен изброените има и редица други книги, в които по-малко или повече се промъкват схващания, противоречащи на идейните и художествени изисквания на социалистическия реализъм. Най-ярка проява на такова влияние е стихосбирката на Стефан Цанев „Композиции“...

Иван Вълков
зам. зав. отдел „Пропаганда и агитация“
на ЦК на БКП,
в. „Народна култура“, 4 април 1964 г.

* * *

Може би никой друг не е манифестирал с такава самонадеяност и категоричност пристрастието си към свободния стих и към нетрадиционната поезия, както Стефан Цанев. В статии и стихове той иронизира „остарелия“ класически стих... И все пак, ако увлечението му се изчерпваше само с личното му предпочитание към

формалните белези на поезията, бедата не би била голяма. Неговият лирически герой е хлапашки самонадеян, той кокетира със свободомислието си, идейно незрял и лекомислен. Ние можем да разберем и дързостта и неспокойствието на поета. Но дали той разбира, че обективно стиховете му прозвучават съвсем в неверен тон, че те бият не там, където трябва? Че иронизирайки старомодното и еснафското, той започва да утвърждава един чужд на социалистическата нравственост лирически герой?

Георги Марков

(професорът по теория на литературата,
а не писателят)

Сп. „Септември“, бр. 6, 1964 г.

Остра, бих казал дори мълниеносна мисъл, неизтощима способност за ярка и своеобразна алегория, точни попадения, неочаквани антитези, оглушителни истини и антиистини – това са част от достоинства на неговата неспокойна лира. Аз обичам именно този Стефан Цанев.

Навярно сте го срещали по софийските улици – висок, тъничък, с руса, силно къдрава коса и светли очи, малко засмян и малко намръщен, сякаш двете му очи винаги са потънали в различни нюанси. Обичам да го срещна, да се отбия с него в някое кафене. Притегля ме интригата на разговора, нека бъде само това, че не можеш да разбереш кога говори сериозно и кога се шегува. Сърбаш горещото кафе и в главата ти все онази уж безобидна шег за дините, които са

„красиви и еднакви
като гвардейски войници.
Да избираш е трудна професия,
да сееш е къде по-лесно...

Чукат

гражданите по загадъчните глобуси
и вземат на sluка.

Но после!..“

Стефан Цанев е един от онези, които много мислят за онова „после“ на хората. И когато се сърди и когато не прощава, то е именно затуй, щото в това „после“, което се нарича още и бъдеще, да има повече хармония и съвършенство.

Серафим Северняк

сп. „Наша родина“, бр. 11, 1966 г.

На 28 януари 1971 г. се състоя годишно отчетно събрание на секция „Поети“ при СБП. Председателят на секцията Ангел Тодоров прочете доклад. В доклада бе направена остра критика срещу последните стихотворения на Блага Димитрова и poemите на Стефан Цанев. В тези произведения се чувства отчужденост от нашето време, откъсване от социалистическата действителност, някои от тях крият в себе си идейна обърканост. Накрая, подчерта докладчикът, в навечерието на X конгрес на БКП нашата партия очаква нови, ярки поетични творби, съзвучни с нашето време, с победата на комунизма.

В „Литературен фронт“,
4 февруари 1971 г.

Или да вземем Стефан Цанев. Може ли неговите сатири да се вземат за творби, воюващи за нашия свят? Та нали почти всичко у този иначе талантлив поет е

просмукано с високомерна ирония, със скептицизъм, граничещ с песимизъм, с мания за предопределена непогрешимост на автора...

Младен Исаев
В. „Литературен фронт“
5 август 1971 г.

На площад „Славейков“ ме срещна патилият повече от всички поет **Атанас Далчев** и ми вика:

— Поеме, горе главата! Ругаят ли те — няма страшно. Гледай да не те похвали някой подлец — това е страшното!

Лирическият герой на Стефан Цанев е изключително злъчен и скептичен, с рефлективен ум, с образно-емоционална гъвкавост, но без окриляща го перспектива. Той е скептик, чийто неизяснен обществен, граждански, хуманен идеал го прави „неприятен в компанията“. Лирическият герой на Стефан Цанев е досаждащ циник, много смел на думи, с първава проникателност за конфликтността у човека, но неспособен да каже каквото и да е положително като тласък напред. Идеалът му е отрицанието преди всичко и на всяка цена. Стефан Цанев е безапелационен. Достатъчно е нещо да попадне в предназначения му внимание, колкото и светло да е по природа, това нещо може да излезе от поетовата лаборатория неузнаваемо черно и мрачно. Затова и целият сатирично-философски патос на Стефан Цанев е абстрактен като идеал, който не може да бъде, чрез крайните си негативни обобщения, в руслото на социалистическия реализъм.

Иван Спасов
Сп. „Пламяк“, бр. 20, 1973 г.

Стефан Цанев — този Христос на велосипед от село Червена вода, Русенско, дойде в София с влак, в третокласно купе, за да стане първокласен поет, без да забравя третокласното купе. Стефан Цанев не може да бъде сбъркан с другите свои връстници. Той гледа на света със свое око, независимо с какво око гледат на него. Той е развълнуван, очарован от света — и затова понякога стиска юмруци срещу онези, които пречат на другите да бъдат развълнувани и очаровани.

Иван Рагоев
9 юни 1974 г.

Стефан Цанев е дамгосан поет. Заради непокорството си дълго време ще стои без работа. Идеологическото управление на Държавна сигурност успява да спре (на последни коректури) поемата му за Съветския съюз. Наборът в печатницата бива разпилян. Македонската поема (посветена на мен) също бива спряна. Спират му сценарии и стихотворения... Ще напише великолепната пиеса „Процесът против богомилите“, която ще бъде отхвърлена отвсякъде, накрая ще го изгонят от Сатиричния театър, двамата ще мечтаем да отидем на работа в Чехия (но тогава ще закрият Чехия) и той ще бъде последното близко лице, което ще видя в сетните минути на българска територия.

Докато пишеше „Процесът против богомилите“, Стефан едва ли вярваше, че тя ще види бял свят, но той я написа, защото тя беше вътре в него, беше същността на идеята му за света, всред който живееше.

Когато прочетох най-първия вариант на пиесата, спомням си, че тя ме разтърси до дъно. Определено казано, това бе една от най-силните пиеси, които бях чел не само в България. По форма пиесата е историческа, но историята тук има своето значение само дотолкова,

доколкото е свързана с най-актуалното в наше време – ПРАВОТО ДА БЪДЕШ ЕРЕТИК. Това беше пиеса за еретиците, за правото да вярваш в това, което си избрал, за силата да отстояваш тази вяра, дори ако тя е гибелна за тебе. Богомилите на Стефан Цанев са вечните еретици, родените страстни противници на всяка ортодоксалност – държавна, църковна или човешка. Това са вечните бунтовници, за които ереста е синоним на непокорство, а непокорството е синоним на живота.

Стефан Цанев, с когото ме свързваше дълго и скъпо приятелство, беше идеалист. С това чувство е пропита цялата му поезия и „Процесът против богомилите“ е защита на собствения му идеализъм, на остатъците от вяра, които все още се крепят в душата му. ВЯРА В СПАСИТЕЛНАТА СИЛА НА ЕРЕТИЗМА. ВЯРА В СВОБОДОМИСЛИЕТО.

Георги Марков

Радио БиБиСи,

7 август 1978 г.*

(„Нови загочни репортажи за България“, 1991 г.)

* * *

Какво да кажа за стихосбирката на Стефан Цанев „Реквием“? Оригинална и интересна, забавна и остроумна, и все пак пълна с много тъга и болка. Силна и горчива сатира, но защо е този песимизъм?

„Докъде стигнахме? За какво беше всичко?“

„Жестоко е. Безсмислено е. Невъзможно е.“

* Есето „Съвременните аспекти на една пиеса с исторически сюжет“ е едно от последните, а може би последното есе на Георги Марков, прострелян смъртоносно месец по-късно на моста Ватерло в Лондон.

„Непоправимо стана като смърт.“

„Мълчанието става израз на всички емоции.“

„Бъдещето е тъга.“

Предполагам, че тези мрачни и песимистични мисли са израз на временни настроения...

Александър Геров

В. Литературен фронт*,

22 април 1981 г.

* * *

Със Стефан Цанев е така – или го приемаш, или не. Безразличен към него не можеш да бъдеш. Ставаш му съпричастен, съюзник – или го отричаш открито, със сърце и душа, заковали за поезия, далечна от този „лай“ на картената съвест, от това саморазнищване, от този вик на обвинителя, хванал в клещи твоето днес.

Аз спадам към онези, които харесват стиховете на Стефан Цанев. Допада ми начинът, по който стреля поетът. Пряко в целта. С разнежване, което с железни усилия бива прикрито. С болка, чийто звънтеж прониква в смутените ни души. С тревога, която се влита в едно къло с нервите ни, изранени в бетонно-асфалтовия пейзаж на големия град...

Да се нарече една лирична книга „Реквием“ – само по себе си вече е предизвикателство. И в нея да се поместят елегии, посвещения, като прощавания с хора и илюзии, и най-сетне поемата „Автореквием“, което ще рече заупокойна, алилуя на собствения живот – това, съгласете се, не ни настройва на най-оптимистичната вълна. Имаме чувството, че тъгата става безпросветна, че мъката търси космически измерения, че мрачните интонации се разпореждат като гробари в света на живите...

Нещо повече – поетът излиза с претенции и изисква-

ния към нас, читателите. Ругае ни, изправя ни на двубой... Не се съгласява, че душата може да бленува и за тихо щастие, че компромисите не всякога са равнозначни на сделка, че нямаме сили (а и нужно ли е!) да се катерим непрекъснато по стръмните височини на идеалните съображения.

Такива поети също са нужни. Парадни и гръзки. Площадни и трескави. Прегричащи и отричащи. Смайващи и вярващи. Вдъхновени и зовящи за подвиг. Отделящи се от нас, от мнозинството.

Каква поза! – ще възкликне някой. Каква сила! – ще отговори друг.

Чавдар Добрев

сп. „Пламък“, кн. 1, 1982 г.

Стефан Цанев по душа е скептичен романтик. Стиховете му са стихове на протеста, но с някаква вътрешна нежност. Понякога ударите на стиха му са мълниеносни и неотразими като нокаут. Снобите упорито не искаха да го признаят за крупно явление, защото не му прощаваха неговата достъпност да бъде разбран, считайки това за унижение на високата поезия. Придържачите се към властта се отнасяха към него подозрително, плашейки се...

Това е всечовешки поет, обичащ хората и презиращ всички, които не им позволяват да живеят човешки.

Евгений Евмушенко

Из предговора към стихосбирката
„Я спрашиваю!“, 1989 г.

Стефан Цанев е от писателите, които никога и при никакви обстоятелства не мирясват. Не се намира какво да ги спре нито при социализма, нито в преходните периоди, нито в подстъпите към демокрацията. Ако не пише пиеса, ще издаде стихосбирка, ако не прави сценична адаптация, ще залее страната с авторски рецитали... За колегите си писатели Стефан Цанев е истински кошмар. Творческата му активност и неизчерпаемата му енергия са направо потискащи. Нищо по-трудно от това да си съвременник на хора като Стефан Цанев...

Сигурно Стефан Цанев е подготвил следващия удар по уморената ни и ставаща все по-апатична сетивност. Слава Богу! С такива хора като него няма от какво да се боим – те ще ни държат будни на всяка цена, при всички условия. И в замяна ще получат онова, което заслужават – нашата любов.

Валентина Рагинска

В. „Континент“, 17 ноември 1992 г.

Отдавна не бях виждал Стефан Цанев. Римското му лице винаги ме е привличало. Слънчево и обветрено, в него има нещо юношеско, подчертано от античната къдрица на косата...

В събота Стефан Цанев се появи на екрана на „Панорама“ и сигурно хиляди хора прекратиха разговорите помежду си, за да го чуят. Поетът отдавна не им беше говорил и внезапното му сядане край телевизионната маса предизвика най-спонтанно вълнение. За разлика от мнозина други Стефан никога не ги беше лъгал и това отвори душите им за нещо голямо. За нещо съдбовно, свързано с българската култура или със социалната драма на народа, с рухването на новите митове или със смъртта на идеите.

Уви, това не стана! За учудване на хиляди свои почитатели Стефан Цанев използва телевизионните камери не за да каже голямата истина за времето, а чисто и просто, за да ги манипулира политически. Той застана пред тях като най-обикновен агитатор на синята коалиция, загрижен не за трагедията на България, а за трагичното положение на Съюза на демократичните сили.

Телевизията не е агитпункт. Не е нито площад, нито партиен клуб. Дори и най-уважаваният поет, мислител или учен няма правото да я използва като трибуна на личните си политически тревоги. За съжаление Стефан направи точно това. Той се показва на екрана не за да сплоти хората около големите проблеми на деня, а още веднъж да ги хвърли един срещу друг. Това не само е вредно, но и недостойно. Особено за един поет, спечелил доверието на хиляди.

Разбирам тревогата на Стефан Цанев, защото и аз имам политически пристрастия, но той не бива да забравя, че неговата стихия не е грубата политика, а изкуството. Попада ли се на други внушения, ореолът около името му ще помръкне. Може би към подобна стъпка го тласка убеждението му, че е длъжен да спаси Съюза на демократичните сили. Не знам. Много по-естествено и благородно би прозвучал един негов призив, адресиран към българската съвест, за спасяване на културата, на селото, на икономиката, на държавата. Тогава всички, дори и най-апатичните, щяха да го разберат. Сега гласът му не тревожи, а отблъсква...

Стефан Продев

В. „Дума“, 6 декември 1993 г.

* * *

Драги госпожи и господа,

моята задача да ви представя нашия гост е проста и лесна, защото той е един от най-известните литературни творци у нас, лично за мене – най-добрият действащ драматург и навярно НАЙ-ПОПУЛЯРНИЯТ В МОМЕНТА БЪЛГАРСКИ ПОЕТ. Фактът, че от наскоро издадените му драми под заглавие „Последната нощ на Сократ“ още в първите дни изчезнаха от сергии отпечатаните 5000 бройки, достатъчно добре говори за не-обикновеното читателско признание към този автор, да не споменавам за особено нарасналия в последно време интерес към неговата поезия. В нашето запечено за литературата ни пазарно време това е едно малко чудо.

На какво се дължи това чудо? Дължи се преди всичко на неговата голяма дарба. Първомайсторът му е дал не с два пръста, а му я изсипал от ръкав. Не бих казал, че Стефан Цанев е единствен в това отношение. Има и други творци, ако не точно, то поне приблизително така надарени, но при Цанев дарбата му е съчетана с един не особено привлекателен за обикновената гружа суров, но жестоко последователен и верен на таланта му ХАРАКТЕР. Характер, който не търпи никакви сделки с изкуството. И с истината, на която се е обрекъл тоя новобомил.

Стефан Цанев е освен това един от малкото творци в нашата съвременна действителност, комуто не се налага да лиже онова, което някога е плюл, просто, защото и в плюенето си – говоря за най-ранните му произведения – той е точно толкова искрен, колкото и в по-късните, и в последните.

Той е истински мъж в нашата поезия, вироглав, понякога неделикатен, но мъж.

Харесва ми у него и това, че той не седи на върха на своя забулен в поетическа мъгла Парнас, както мнозина негови небезизвестни литературни събратя благоразумно практикуват, за да изглеждат хем по-загадъчни, хем

пък на завет. Стефан Цанев не се гнусува да излиза по Телевизията, да се изявява по вестниците, за да осмее една или друга проява или да бичува една или друга поразия. Наскоро го чух да говори по Телевизията за сектите, които присягат към нашата младеж, за демагогията, която ни дави, за писателя и политиката и т.н. И не направи нито един реверанс, пред никого не се докара. Харесва ми, че той не страни от тази черна гражданска работа и главното – не се впила в нито една литературна машинация.

Онова, което ме възхищава също така у Цанев, е въобще мъжеството в творческото му и лично поведение – едно изключително рядко качество в нашето време на легиони пълзящи хамелиони, на унизително чуждопоклонство и нравствена гнилоца.

Аз не съм другарувал с него в делничния смисъл на думата, не сме приятели, не сме се прегръщали, нито целували, не си спомням да сме се и ръкували, но НЕГОВОТО ПРИСЪСТВИЕ В ЖИВОТА НИ Е ЕДНО ОТ МАЛКОТО НЕЩА, С КОИТО МОГА ДА ПОДПРА КРЕХКИЯТ СИ ОПТИМИЗЪМ ЗА БЪЛГАРИТЕ И БЪЛГАРИЯ. Щом народът ни продължава да ражда таланти и характери като на Стефан Цанев, той има своето място под слънцето и своето бъдеще във Времето.

Николай Хаймов

6 май 1993 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

СТИХОВЕ

Защита на свободния стих /	7
Молитва /	11
Звездите не изгряха /	13
Дивашки сън /	14
Пингвини /	15
Отражения /	16
Балада за талантите /	26
Движение към абсолютното или мост за новата 2000 година /	28
Истинската смърт /	32
Един слепец върви по улицата /	33
Верую /	34
Клас от ангели /	37
Странно /	40
Репетиция за парад /	42
Малка поема за барабаните /	44
Хамлет XX /	50
Балада за автопортрета /	53
В музея на революцията /	57
Късен сняг /	60
Гримьорните са моя интериор... /	61
Сезонът на илюзиите свърши... /	63
Ноктюрно /	64
ЯЖТЕ ЕСЕН! (Поема) /	65
Опит за песен /	85
Малка балада за обувките /	87
Коне /	88
Куче /	90

Бяло ноктюрно / 92
 Събитията, възрастта или по друг закон / 96
 Разпята събота / 97
 Есен XX / 100
 Дискусия / 102
 Апология на живото слово / 103
 Бумеранг / 106
 Традиция / 109
 Дъждът барабани, барабани... / 112
 Рак / 113
 Лека пръст, любов! / 116
 Говореха за мене. Спрях и слушах... / 117
 Бабата стои, облежната на бора... / 118
 Мишена / 120
 Притча на Бинка Желязкова / 122
 Носете си новите грехи, момчета... - / 124
 Къде бях тази нощ? При коя жена? / 126
 Параклисът е малък, ролите са две... / 129
 Някой е влизал в стаята ми тази нощ... / 130
 На хипогрум прилича твоето тяло... / 131
 Сърцето ми е пусто като театър лете... / 132
 Луната ръми по керемидите... / 133
 Ний може да имаме много жени... / 134
 Да бъде хляба бял - не е достатъчно... / 135
 Плач по Ботев / 136
 Аз бях роден за други век... / 140
 Ще опустее рамото ми... / 142
 Когато се ражда поет / 143
 Caetera desunt / 145
 Актриса, връщам се при вас отново... / 146
 Историята всъщност толкова е проста... / 148
 Малка нощна изповед на една провинциална актриса / 149
 Сън на Христо Ганев / 151
 Зогуак / 153
 Птица ми мина път / 157

АВТОРЕКВИЕМ (Поема) / 159
 Молитва към Анна / 177
 Когато гледаш трагедии... / 178
 Мистерия / 179
 Stimulus vivendi / 180
 Репетиция за едноминутно мълчание / 183
 Прег гроба на еретика / 186
 Modus vivendi / 188
 Запустение / 189
 Време на голямото лицемерие / 190
 Автоенутафия / 192
 Изход / 193
 Към варварството / 195
 Реквием / 198
 Ретроградно / 200
 Митинг / 202
 Химн / 204
 Избор / 205
 Апокалипсис / 206
 Секвоя / 209
 Въпрос №1 / 210
 Размишление пред Бранденбургската врата / 211
 Автохрист / 213
 Табелка с надпис: България / 214
 В този мошенически и кървав век / 215
 Ела моя последна любов / 216
 Йерархия / 217
 Земята лети / 219
 На гости при Константин Павлов / 220
 Преображение в Яна / 221
 Дойдох, видях, не победих / 222
 Ной XX / 227
 Сатурн / 228
 Вечност / 229
 Лазар / 233
 Огледало / 234

Крило от птица на паважа / 237
Моят дом / 238
Архаики / 239
Балада за синята птица / 240
Реквием за моето куче / 243
Обичам те. И всичко друго е излишно... / 246
Житие / 247
Равносметка / 249

ARS POETICA

Въведение в Ада / 253
Разходка из библиотеката / 257

ЗА ТЕХНИКАТА НА СТИХА

За класическия ритъм и класическата
метрика / 269
За класическите рими / 275
За съвременните рими / 285
За стихосложенията / 290
За свободния стих / 296

ЗА ПОЕТИЧЕСКИЯ ЕЗИК

Вавилонската кула / 309
За поетическата фонетика / 314
За поетическия синтаксис / 319
За метафорите / 325

ЗА МИСИЯТА НА ПОЕЗИЯТА

Poesis = mc^2 / 341
Затъване в тресавището / 344
Играта, наречена изкуство / 348
За таланта и за труда / 353
За смелостта и за истината / 357
За реалността и за оптимизма / 361
За възрастта и за авангарда / 366
За славата / 369

За чуждото мнение / 372
За политиката / 378
За властта / 383
За свободата / 387
За душата на човека / 393

Заклучение / 397

ПРОЦЕСЪТ ПРОТИВ БОГОМИЛИТЕ / 401
ПОСЛЕДНАТА НОЩ НА СОКРАТ / 513

ДУМИ ЗА СТЕФАН ЦАНЕВ

Редове от биографията / 581
Думи за Стефан Цанев / 584

Стефан Цанев
СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

Редактор
МАРГАРИТА ПЕТКОВА
Графичен дизайн и корица
ПЕТЪР ДОБРЕВ
Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
office@zstoyanov.com
www.zstoyanov.com

Формат 32/84/108
Печатни коли 38
Печат
„ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА“ ЕАД

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Поредица „БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“
6 140 тома
2002–2009 година

Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

1. Захарий Стоянов – ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?
2. Иван Вазов – НЕМИЛИ-НЕДРАГИ
3. Йордан Йовков – СТАРОПЛАНИНСКИ ЛЕГЕНДИ
4. Димчо Дебелянов – ЧЕРНА ПЕСЕН
5. Христо Ботев – ПОЛИТИЧЕСКА ЗИМА
6. Пею К. Яворов – ПЕСЕН НА ПЕСЕНТА МИ
7. Паусий Хилендарски – СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ
8. Софроний Врачански – ЖИТИЕ И СТРАДАНИЯ ГРЕШНАГО СОФРОНИЯ
9. Иван Вазов – ПОД ИГОТО
10. Любен Каравелов – БЪЛГАРИ ОТ СТАРО ВРЕМЕ
11. Добри Чинтулов – СТАНИ, СТАНИ, ЮНАК БАЛКАНСКИ
12. Алеко Константинов – БАЙ ГАНЬО
13. Васил Левски – НАРОДЕ????
14. Иван Вазов – ЕПОПЕЯ НА ЗАБРАВЕНИТЕ
15. Петко Славейков – ИЗВОРЪТ НА БЕЛОНОГАТА
16. Пенчо Славейков – ЕПИЧЕСКИ ПЕСНИ
17. Константин Величков – ЦАРИГРАДСКИ СОНЕТИ
18. Стоян Михайловски – КНИГА ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
19. Гео Милев – ЖЕСТОКИЯТ ПРЪСТЕН
20. Елисавета Багряна – ВЕЧНАТА И СВЯТАТА
21. Асен Разцветников – ЖЕРТВЕНИ КЛАДИ
22. Пенчо Славейков – НА ОСТРОВА НА БЛАЖЕНИТЕ
23. Димитър Талев – ЖЕЛЕЗНИЯТ СВЕТИЛНИК
24. Христо Фотев – ПЕЙЗАЖ ОТ ДУМИ
25. Любен Дилов – ПЪТЯТ НА ИКАР

26. Любомир Левчев – СТИХОВИДЕНИЯ
27. Кирил Христов – ХЕЙ, ПРОЛЕТ ИДЕ
28. Петко Ю. Тодоров – ИДИЛИИ
29. Стефан Стамболов – СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ
30. Емануил Попдимитров – СЪНЯТ НА ЛЮБОВТА
31. Георги Раковски – БЪЛГАРСКИ ВЪПРОС
32. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. I
33. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. II
34. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. I
35. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. II
36. Райко Жинзифов, Григор Пърличев и Никола Козлев –
ХАЙДУТ СИДЕР И ЧЕРЕН АРАП
37. Неофит Бозвели – МАТИ БОЛГАРИЯ
38. Добри Войников – КРИВОРАЗБРАНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ
39. Иван Мешекоев – ТАЛАНТЪТ КАТО ПРОМЕТЕЕВ ДАР
40. Георги Стаматов – МАЛКИЯТ СОДОМ
41. Боян Пенев – ЛИТЕРАТУРА И ИНТЕЛИГЕНЦИЯ
42. Цани Гинчев – ГАНЧО КОСЕРКАТА
43. Пеньо Пенев – ДНИ НА ПРОВЕРКА
44. Георги Райчев – ГРЯХ
45. Михалаки Георгиев – МЕРАКЪТ НА ЧИЧО ДЕНЧО
46. Любен Каравелов – СВОБОДА И НЕЗАВИСИМОСТ
47. Васил Друмев – НЕЩАСТНА ФАМИЛИЯ
48. Николай Райнов – МЕЖДУ ПУСТИНЯТА И ЖИВОТА
49. Любен Каравелов – МАМИНО ДЕТЕНЦЕ
50. Петко Р. Славейков – БЪЛГАРСКИ ПРИТЧИ ИЛИ
ПОСЛОВИЦИ И ХАРАКТЕРНИ ДУМИ
51. Светослав Минков – ДАМАТА С РЕНТГЕНОВИТЕ ОЧИ
52. Христо Смирненски – ДА БЪДЕ ДЕН!
53. Константин Петканов – МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА
54. Стоян Загорчинов – ДЕН ПОСЛЕДЕН – ДЕН ГОСПОДЕН
55. Д-р Кръстев – МЛАДИ И СТАРИ
56. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – I том
57. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – II том
58. Георги Караславов – СНАХА
59. Петър Дънов – РАЗУМНОТО СЪРЦЕ

60. Емилиян Станев – АНТИХРИСТ
61. Елин Пелин – ВЕТРЕНАТА МЕЛНИЦА
62. Емилиян Станев – КРАДЕЦЪТ НА ПРАСКОВИ
63. Елин Пелин – ПОД МАНАСТИРСКАТА ЛОЗА
64. Димитър Талев – ИЛИНДЕН
65. Димитър Талев – ГЛАСОВЕТА ВИ ЧУВАМ
66. Дора Габе – ПОЧАКАЙ, СЛЪНЦЕ
67. Тодор Влайков – ДЯДОВАТА СЛАВЧОВА УНУКА
68. Ангел Каралийчев – РЪЖ
69. Димитър Талев – ПРЕСПАНСКИТЕ КАМБАНИ
70. Иван Шишманов – ОТ ПАИСИЙ ДО РАКОВСКИ
71. Петю К. Яворов – В ПОЛИТЕ НА ВИТОША
72. Никола Вапцаров – ПЕСЕН ЗА ЧОВЕКА
73. Теодор Траянов – БЪЛГАРСКИ БАЛАДИ
74. Николай Лилиев – ПТИЦИ В НОЩТА
75. Спиридон Казанджиев – ПРЕД ИЗВОРА НА ЖИВОТА
76. Йордан Йовков – АЛБЕНА
77. Йордан Йовков – ПЕСЕНТА НА КОЛЕЛЕТАТА
78. Пенчо Славейков – КЪРВАВА ПЕСЕН
79. Ламар – ЖЕЛЕЗНИ ИКОНИ
80. Димитър Димов – ТЮТЮН – I том
81. Димитър Димов – ТЮТЮН – II том
82. Александър Вутимски – СКИТНИКЪТ И ВРАНИТЕ
83. Рачо Стоянов – МАЙСТОРИ
84. Георги Курков – ПОЛИТИЧЕСКА ЗООЛОГИЯ
85. Илия Волан – ЧЕРНИ УГАРИ
86. Веселин Ханчев – ЖИВ СЪМ
87. Иван Пейчев – ЕСЕН НА БРЕГА
88. Антон Дончев – ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО
89. Ивайло Петров – ХАЙКА ЗА ВЪЛЦИ
90. Антон Страшимиров – ХОРО
91. Александър Геров – ХОРА И ЗВЕЗДИ
92. Николай Марангозов – НА ПОВРАТКИ В СЕЛО
93. Христо Радевски – ПУЛС
94. Константин Константинов – ДЕН ПО ДЕН
95. Андрей Германов – ОЖИВЕЛИЯТ ОТ ТЕРМОПИЛИТЕ
96. Генчо Стоев – ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО
97. Александър Балабанов – МЯСТОТО НА БЪЛГАРСКАТА
ЛИТЕРАТУРА
98. Димитър Димов – ОСЪДЕНИ ДУШИ
99. Димитър Димов – ПОРУЧИК БЕНЦ
100. Чудомир – КОНСУЛ НА ГОЛО БЪРДО

101. Никола Фурнаджиев – ПРОЛЕТЕН ВЯТЪР
102. Добри Немиров – БЕДНИЯТ ЛУКА
103. Иван Вазов – БЕЛИКАТА РИЛСКА ПУСТИНЯ
104. Иван Вазов – ХЪШОВЕ
105. Георги Джагаров – ПТИЦИ СРЕЩУ ВЯТЪРА
106. Ст. А. Костов – ГОЛЕМАНОВ
107. Иван Радославов – БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА 1880–1930
108. Петър Динеков – ВЪЗРОЖДЕНСКИ ПИСАТЕЛИ
109. Михаил Арнаудов – ПСИХОЛОГИЯ НА ЛИТЕРАТУРНОТО ТВОРЧЕСТВО – том I
110. Михаил Арнаудов – ПСИХОЛОГИЯ НА ЛИТЕРАТУРНОТО ТВОРЧЕСТВО – том II
111. Йордан Иванов – БОГОМИЛСКИ КНИГИ И ЛЕГЕНДИ
112. Тончо Жечев – БЪЛГАРСКИЯТ ВЕЛИКДЕН ИЛИ СТРАСТИТЕ БЪЛГАРСКИ
113. Илия Бешков – СЛОВО И ОБРАЗ
114. Йордан Радичков – СВИРЕПО НАСТРОЕНИЕ
115. Христо Вакарелски – БЪЛГАРСКИ ПОГРЕБАЛНИ ОБИЧАИ
116. Иван Хаджийски – МОРАЛНАТА КАРТА НА БЪЛГАРИЯ
117. Атанас Далчев – ПОГЛЕД ЗАД ОЧИЛАТА
118. Владимир Василев – ПАНТЕИСТИ И МАНИАЦИ
119. Блага Димитрова – ЗАКЛЕТА
120. Стефан Цанев – СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!

ПРЕДСТОЯЩИ ЗАГЛАВИЯ:

121. Димитър Благоев – НАШИТЕ АПОСТОЛИ
122. Лиляна Стефанова – МАГНИТНО ПОЛЕ
123. Виктор Пасков – БАЛАДА ЗА ГЕОРГ ХЕНИХ
124. Стефан Продев – РАЗКАЗЪТ НА ПАЛАЧА
125. Станислав Стратиев – РИМСКА БАНЯ
126. Петър Караангов – КОНТИНЕНТ
127. Павел Матеф – ПОВИКАН ОТ ЩАСТАЛИВИ БЕЗДНИ
128. Дончо Цончев – ПРИНЦОВЕТЕ
129. Васил Попов – КОРЕНИТЕ
130. Павел Вежинов – БАРИЕРАТА
131. Богомил Райнов – ПЪТИЩА ЗА НИКЪДЕ
132. Божидар Божилов – КРЪГОВРАТ
133. Дико Фучеджиев – ГНЕВНО ПЪТУВАНЕ
134. Димитър Пантелеев – РАКОВИНА

135. Иван Динков – ЛИЧНА КАРТА
136. Найден Вълчев – НАПИСАНО НА КЛЕНОВ ЛИСТ
137. Славчо Красински – ПОД НЕБЕСНАТА СТЯХА
138. Стоян Ц. Даскалов – МЕЛНИЦАТА ЛИПОВАНСКИ
139. Иван Дабуков – МОЖЕ ВИ СВОГОМ
140. Добри Жотеф – ДЕЛФИЙСКИ ОРАКУЛ

ЗА ЗАЯВКИ И АБОНАМЕНТ –
адрес на издателство „Захарий Стоянов“
София 1784, бул. „Цариградско шосе“ № 117
тел. 975-21-70; 975-23-07

Поредица
БЪЛГАРСКА
КЛАСИКА

ISBN 954-09-0454-4

9 789540 904542

Класическите произведения на българската литература са слънчевите стълбове, крепящи националното ни самосъзнание. Те са кристалните мостове на възторга, по които Отечеството ще премине през огън и страдание и ще пребъде в третото хилядолетие. Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“